

ДВНЗ «Українська академія банківської справи
Національного банку України»
Юридичний факультет

В.В. Сухонос

ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ: еволюція сучасних форм

Монографія

Суми
Університетська книга
2014

УДК 342.5
ББК 67.300.6
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України». Протокол № 10 від 01.07.2013 р.

Рецензенти:

Ю. Г. Барабаш, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук;

Д. М. Лук'янець, доктор юридичних наук, професор;

Н. В. Мішина, доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор

О.В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України

Сухонос В. В.

С 91 **Державне правління: еволюція сучасних форм : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2014. – 310 с.**

ISBN 978-966-680-686-7

У монографії досліджуються процеси еволюції монархічної та республіканської форм правління. Приділяється увага таким типам монархічного правління, як архаїчний, класичний та конституційний, а також наголошується на існуванні двох типів республіканського правління – архаїчного та конституційного.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, на всіх, хто цікавиться проблемами, пов'язаними з формою правління та її історичним розвитком.

УДК 342.511

ББК 67.300.6

ISBN 978-966-680-686-7

© Сухонос В.В., 2013

© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Форма правління: юридично-філософська характеристика	6
1.1. Форма правління в контексті сучасного державознавства ...	6
1.2. Монархічна державність у політико-правовій думці минулого	54
1.3. Еволюція республіканських ідей у світі	80
Розділ 2. Еволюція монархічної державності	99
2.1. Архаїчна монархія в державно-правовому контексті	99
2.2. Виникнення та розвиток класичної монархії	113
2.3. Генезис та еволюція конституційної монархії	124
Розділ 3. Становлення і розвиток республіки	139
3.1. Колегія – головна структура архаїчних республік	139
3.2. Президентство як головна структура конституційної республіки: основні віхи становлення	161
3.3. Виникнення інституту президента в Росії та Білорусі	172
Розділ 4. Генезис та еволюція форми правління в Україні	184
4.1. Історія монархічної державності на землях сучасної України	184
4.2. Виникнення і розвиток республіканського глави держави в Україні	198
4.3. Форма правління в Україні: перспективи трансформації	224
Післямова	261
Список використаних джерел	262
Додатки	295

ВСТУП

Поняття “форма правління” належить до таких, що були сформовані в межах теорії держави і права, й отримавши змістовне наповнення в конституційному праві, стали базовою категорією теорії конституційного права. Питання про вибір та подальше вдосконалення існуючої форми правління час від часу постає перед державою.

На сьогодні вітчизняним державознавством накопичено значний обсяг знань щодо еволюції форм правління. Тут у першу чергу слід назвати праці класиків політичної філософії – Полібія, Н. Макіавеллі, Ф. Енгельса та ін., які так чи інакше досліджували процеси розвитку сучасних форм правління – монархії та республіки.

Істотний внесок в аналіз цих форм зробили видатні юристи й філософи як дореволюційної (О. Алексєєв, П. Міжуєв, Л. Тихомиров), так і радянської (А. Венгеров, С. Камінський, А. Мішин) доби. Гідним продовженням дореволюційної і радянської спадщини стали роботи сучасних дослідників з країн – республік СНД Е. Григоніса, О. Кутафіна, В. Маліновського, Р. Мухаєва, Б. Страшуна, В. Чиркіна, М. Чудакова та ін.

Серед українських авторів, які зробили суттєвий внесок у розробку вітчизняної доктрини форм правління, слід назвати Ю. Барабаша, С. Бостана, Р. Гринюка, О. Петришина, С. Серьогіну, О. Скрипнюка, Ю. Тодику, В. Федоренка, В. Шаповала, О. Ярмиша та ін.

Проте наукові дискусії стосовно історико-теоретичних та конституційно-правових засад форм правління є актуальними і на цей час. Це пояснюється не лише відсутністю єдності поглядів на їх структуру та класифікацію, а й тим фактом, що форма правління в тій чи іншій державі має низку характерних особливостей, які й визначаються еволюційними процесами, що зумовили її запровадження в конкретній державі.

Пропоноване дослідження проведене з позицій історико-конституційної теорії. Його емпіричну базу становить конституційне законодавство України і світу, а також історичні документи, що мають конституційний характер, публікації в друкованих та електронних засобах масової інформації про світову практику державного будівництва, праці істориків і вчених-державознавців, а також виступи політичних діячів з питань процесів розвитку, сучасного стану і подальших перспектив монархічної та республіканської форми правління.

Автор висловлює щире вдячність усім, хто надавав допомогу в роботі над монографією, передусім науковому редактору – доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України О. В. Скрипнюку, високопрофесійні та далекоглядні поради якого забезпечили монографії належне теоретичне підґрунтя. Низький уклін і глибока шана світлій пам'яті видатних радянських учених – доктора юридичних наук, професора А. Б. Венгерова та доктора юридичних наук, професора Е. Л. Розіна, під мудрим і доброзичливим керівництвом яких відбулося формування наукової правосвідомості автора.

Окремі слова вдячності за доброзичливе ставлення та конструктивну критику моїм вельмишановним рецензентам – доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії правових наук Ю. Г. Барабашу з Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого» (м. Харків), доктору юридичних наук, професору Д. М. Лук'янцю з Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» (м. Суми) та доктору юридичних наук, професору Н. В. Мішиній з Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса).

Форма правління: юридично-філософська характеристика

1.1. Форма правління в контексті сучасного державознавства

Як відомо, *держава* – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права і спеціальної системи оподаткування. Спираючись на цю дефініцію, можна визначити три виміри держави, кожний з яких ззовні відображається в певній формі. Першим виміром є публічність, другим – територіальність, третім – політичність. Фактично зазначені виміри відображають сутність держави, яка втілюється в організації влади. При цьому публічна організація влади ззовні виражається у формі правління, територіальна – у формі державного устрою, а політична – у формі політичного режиму.

Загальновідомо, що форма правління як один з елементів форми держави відповідає на запитання, хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство форму державного правління тлумачить як «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави» [375, с. 295]. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв'язки між парламентом і урядом¹ аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно виходячи зі статусу глави держави.

¹ Органами законодавчої та виконавчої влади.

Утім далеко не всі дослідники підтримують поділ форми правління на монархію та республіку. Так, можна згадати американського політолога Б. Пауела, який, поєднуючи форму правління та законодавче представництво, розрізняє три основні типи конституційного устрою демократичної державної влади¹: президентські системи – *presidential systems* (США, Чилі, Франція, Венесуела, Філіппіни), мажоритарно-парламентські системи – *majoritarian-parliamentary systems* (Канада, Індія, Японія, Ірландія, Австралія, Велика Британія, ФРН) та представницько-парламентські системи – *representational-parliamentary systems* (Австрія, Швеція, Данія, Бельгія, Італія, Норвегія, Нідерланди) [399, с. 61–62].

Досить відомою є пропозиція українських науковців, які вважають, що протилежністю монархії слід вважати поліархію [11, с. 206]. При цьому вони фактично виділяють (за аналогією з республікою) парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію [11, с. 216–222].

Проте, на нашу думку, поділ форми правління на монархію та поліархію є занадто абстрактним, адже замість чіткого та конкретного критерію розподілу всіх форм правління – статусу глави держави пропонується інша підстава для класифікації – кількість суб'єктів, від якої походить влада (монархія – від одного, поліархія – більше одного [11, с. 207]).

При цьому категорія «більше одного» ставить перед нами досить багато непростих запитань. Зокрема, до якої форми правління належать співправителі Стародавнього світу², Середньовіччя³, Нового часу⁴ тощо.

Саме тому абсолютно правильний підхід щодо форми правління сформулював В. Якушик, який зазначав: «...критерієм для розгалуження монархій і республік є статус глави держави (статус у широкому розумінні слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави)» [393, с. 122].

¹ Абсолютна монархія апіорі не визнається демократичною.

² Спарта, в якій було два царі, або Римська республіка, яка знала правління двох консулів.

³ Священна Римська імперія німецької нації, яка спиралася на дуумвірат Папа – імператор.

⁴ Спільне правління двох царів у Московському царстві Петра I та Івана V.

Таким чином, під формою правління попередньо можна розуміти спосіб організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави, виходячи з якого можна виділити дві основні форми правління – монархію і республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно з яким влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманно республіці. Вважається, що монарх владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може оминати монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: «Монархічна держава, як така, не може мати – ані у сфері законодавства, ані у сфері управління – легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха» [62].

На сьогодні ж під монархією розуміється така форма правління, за якої «формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими» [314, с. 214]. Утім таке визначення є також занадто широким, адже може існувати так звана «республіканська», або «виборна», монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ голова Вищої Ради Федерації – раїс обирається вказаною Радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, з числа своїх членів строком на п'ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть закріплювати ту чи іншу особу як раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не просто обиратися, а обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність, чи безстроковість або строковість, його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Таким чином, під *монархією* слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

На нашу думку, таке уточнення є абсолютно доцільним, адже навіть мислителі минулого, що були прихильниками монархії, здебільшого наголошували на моральній відповідальності монарха (перед Богом, нацією, народом, своєю совістю тощо).

Так, ще видатний давньогрецький філософ Аристотель наголошував: якщо правителі «...мають за мету загальне благо», то такий устрій є правильним, а якщо «лише благо правлячих», – помилковим [24, с. 456].

Фактично ж така мета, по суті, є нічим іншим, як закріпленням на філософському рівні моральної відповідальності монарха. Більше того, залежно саме від такої відповідальності Аристотель поділяє одноосібне правління на царську владу (правильну форму правління) та тиранію (неправильну форму правління): «Монархічне правління, що має за мету загальне благо, ми зазвичай називаємо царською владою... Тиранія – це монархічна влада, яка має за мету лише вигоди одного правителя» [24, с. 457].

У часи Середньовіччя ідеї Аристотеля розвиває відомий богослов-схоласт Фома Аквінський: «...царем слід вважати того, хто головує один, причому він є пастирем, що піклується про загальне благо більшості, а не про власну вигоду» [335, с. 235].

Критиком Аристотеля та Фоми Аквінського виступив Томас Гоббс, який вказував на суб'єктивізм розгалуження монархії й тиранії: «Насправді, ті, кого було ображено за монархії, називають її тиранією» [64, с. 144].

Водночас Т. Гоббс наголошував на тому, що «...суверени підлягають природним законам, оскільки ці закони дані Богом і не можуть відмінитися ані людиною, ані державою» [64, с. 253]. Ця ідея дозволила В. Нерсисянцу висловити цілком слушну думку про те, що «єдине обмеження суверена пов'язане з тим, що, будучи підданим бога, він повинен дотримуватися природних законів. Але якщо суверен порушить їх, завдавши тим самим шкоди підданам, він, за смыслом гоббсовської концепції суверенітету, лише вчинить гріх перед Богом, але ніяк не несправедливість щодо підданих» [220, с. 462]. Фактично ж такі ідеї дозволяють стверджувати, що ідеї моральної відповідальності монархів перед Богом мають велику історію. Проте їхніми прихильниками здебільшого були не філософи, а короновані особи. Так, свого часу апологет абсолютизму французький король Людовик XIV висловився: «Той, хто дав людям королів, хотів, щоб їх шанували як його намісників і тільки Собі дав право бути їх суддею» [13, с. 8].

Особливо ж ця ідея юридичної невідповідальності монарха або його відповідальності лише перед Богом була сформульована в Росії.

Так, ще в «Затвердженій грамоті» 1613 р. на московського царя Михайла Романова покладалася «відповідальність у своїх справах перед єдиним небесним царем» [140, с. 66].

У ХХ ст. ідея відповідальності монарха перед Богом була домінуючою в працях І. Львіна та Л. Тихомирова.

Зокрема, останній наголошував, що: «...істинна монархія може бути лише одна. Це саме і є тією Монархією, у якій одна особа отримує значення Верховної Влади: не просто впливової сили, а Влади верховної. Це може статися, у досить чистому вигляді, лише за однієї умови: коли Монарх, поза сумнівів для нації та для самого себе, є призначеним на державне управління від Бога» [322, с. 85]. Фактично це означало, що навіть необмежений монарх (самодержавний цар) несе відповідальність перед Богом.

Відомий російський філософ та юрист І. Львін взагалі вказував, що «...влада монарха відносить його відповідальність до вищих джерел правосвідомості – до совісті, до патріотизму, до Бога» [113, с. 186].

Проте, незважаючи на виключно морально-божественний характер відповідальності монарха, історія знає низку прикладів його юридичної відповідальності. Найбільш відомими серед них вважається доля Карла I в Англії, Людовика XVI у Франції та Миколи II в Росії.

Однак стосовно останнього в автора монографії є певні заперечення. Перше з них полягає у тому, що на момент своєї смерті Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла, а не на користь свого сина Олексія, що дозволило б вважати, що була вбита родина царя Олексія II. Цим самим будь-які дії, спрямовані проти Миколи II, не можуть вважатися «притягненням царя до відповідальності», а тому слід погодитись із думкою відомого російського письменника О. Бушкова, який зазначав: «Мені жаль розстріляних у Єкатеринбурзі дітей. Але немає ані краплі жалості до дворянина Романова (оскільки після зречення він був усього лише дворянином, і не більше цього, і стверджувати, що «більшовики вбили царя», якось смішно)» [48, с. 506].

Друге ж заперечення морально є менш важливим, але з правового погляду також має сенс: як такого суду над Миколою Романовим та його родиною взагалі не було. У квітні 1918 р. заарештованих членів родини колишнього імператора перевезли до Єкатеринбурга, а 12 липня 1918 р. Уральська Рада отримала дозвіл від

Москви самостійно вирішити долю в'язнів. Рада постановила розстріляти всіх Романових, що й було здійснено 16 липня.

Зважаючи на зазначене, можна вважати, що в історії було лише кілька випадків притягнення монархів до юридичної відповідальності, найбільш відомими з яких були суди над королями Англії¹ та Франції².

Зокрема, в Англії 23 грудня 1648 р. палата громад парламенту прийняла рішення про створення комітету для притягнення короля до судової відповідальності. 1 січня 1649 р. палатою громад було видано постанову, де зазначалося: «Карл Стюарт... поставив собі за мету повністю знищити давні та основні закони й права цієї нації і запровадити замість них свавільне й тиранічне правління, заради чого він розв'язав страшенну війну проти парламенту і народу, котра спустошила країну, виснажила казну, призупинила корисні заняття й торгівлю і взяла життя багатьох тисяч людей... Тому короля слід притягнути до відповідальності спеціальною судовою палатою, що складатиметься із 150 членів, призначених цим парламентом, під головуванням двох верховних суддів» [241, с. 181].

Проте таке рішення викликало бурхливу реакцію як у навколишньому світі (проти суду виступили Голландія, Шотландія і Франція), так і всередині країни. Зокрема, постанову заперечила палата лордів. У відповідь на це палата громад прийняла три резолюції: «1. Народ, що знаходиться під божим керівництвом, є джерелом будь-якої справедливої влади. 2. Громади Англії, що зібрані в парламенті, будучи обрані народом та представляючи його, мають найвищу владу в державі. 3. Те, що громади оголосять законом у парламенті, повинно мати силу закону, навіть якщо ані король, ані лорди не погодяться на це» [241, с. 182].

Крім того, кількість членів Верховного суду справедливості було скорочено до 135, а кворум було визначено у 20 осіб. Головою ж суду було призначено Джона Бредшоу.

На суді Карл I, посилаючись на божественну теорію королівської влади, заперечував саму легітимність такого суду. «Пам'ятайте, – говорив він, – я ваш король, ваш законний король. Мої повноваження, успадковані за законом, надані мені самим Богом. Я не зраджу їх, відповідаючи новій незаконній владі» [241, с. 190].

¹ Карл I.

² Людовик XVI.

Як бачимо, під час суду над королем Карлом I в політико-правовому світогляді того часу також домінувала ідея невідповідальності монарха в силу божественного характеру походження його влади і, щоб переломити ситуацію, судді були змушені звернутися до іншої доктрини – договірного походження держави. Зокрема, Дж. Бредшоу під час винесення вироку зазначив: «Існує договір, укладений між королем та його народом, і це накладає зобов'язання на обидві сторони: обов'язок суверена – захищати свій народ, обов'язок народу – вірність суверену. Якщо король одного разу порушив клятву та власні зобов'язання, він знищує свій суверенітет... Ми творимо велику справу справедливості. Якщо навіть нам судилося загинути, творячи її, ми, милістю божою не відступимо від цього... Зазначений Карл Стюарт як тиран, зрадник, вбивця та відкритий ворог присуджується до смертної кари через відсіч голови від тіла» [241, с. 194].

Протести короля не були вислухані так само, як засудженому не було надано останнє слово.

30 січня 1649 р. короля Карла I Стюарта було страчено, і, на думку деяких дослідників [241, с. 198], це стало тим прецедентом, який дозволив згодом стратити іншого короля – Людовика XVI.

Як відомо, Велика Французька буржуазна революція у своєму розвитку пройшла три етапи. На першому етапі (домінування конституціоналістів на чолі з абатом Е. Ж. Сийєсом) монархія була лише обмеженою: за Конституцією, прийнятою 3 вересня 1791 р., «вища виконавча влада зосереджувалась виключно в руках короля», який, крім того, проголошувався верховним головнокомандувачем.

20 квітня 1792 р. як верховний головнокомандувач король, під тиском депутатів, але проти своєї волі був змушений оголосити війну Австрії. Війна виявилася невдалою для французів, і вони почали підозрювати свого короля в зраді.

20 вересня 1792 р. Національні збори припинили своє існування, і влада відійшла до Національного конвенту, який на своєму другому засіданні 21 вересня цього року прийняв закон про ліквідацію королівської влади: «Національний Конвент одноголосно декретує, що королівська влада у Франції ліквідується».

Щодо короля, то для оцінки його діяльності була створена спеціальна комісія, якій було доручено проаналізувати його кореспонденцію. 6 листопада комісія доповіла, що знайшла достатньо даних, щоб віддати короля суду. 7 листопада питання щодо

засудження було вирішено позитивно, і 3 грудня Конвент утворив спеціальну комісію в складі 21 особи для підготовки обвинувачення.

Людовика привели на засідання Конвенту і поставили 33 запитання щодо його поведінки під час революційних подій. На відміну від Карла I Людовик визнав право Конвенту судити його і не скористався можливістю заперечити це право, посилаючись на «божественні прерогативи монарха».

Конвент вирішив провести показовий суд, і королю було надано право взяти собі адвокатів. Людовик сам вибрав собі трьох, у тому числі Раймона де Сеза. Саме останній 26 грудня 1792 р. зумів спростувати більшу частину обвинувачень.

Суд тривав до 15 січня 1793 р. Саме тоді перед депутатами Конвенту було поставлено три запитання. На перше з них: «Чи є винуватим Людовик Капет у змові проти громадської свободи та в посяганні на безпеку держави?» – Конвент майже одноголосно висловився позитивно. Потім було друге запитання: «Чи повинен бути відданим на затвердження народом вирок, винесений Конвентом Людовику Капету?». Більшість депутатів висловились проти. Після цього винесення вироку було відкладено на два дні. 17 січня на запитання: «Якої кари має зазнати Людовік, колишній король французів?» – більшість висловилися за страту. Зокрема, підбиваючи підсумок обговоренню цього питання, голова Конвенту жирондист Верньо зазначив: «Із 745 членів, що входять до складу Конвенту, один помер, 6 хворих, 2 відсутні з невідомих причин, і їхня поведінка засуджена в протоколі засідання, 11 відсутні через те, що виконують доручення, 4 відмовилися брати участь в голосуванні; на підставі цього кількість голосів зводиться до 721. Більшість становить 361. Один член голосував за смертну кару з переданням народові права пом'якшити кару; 23 голосувало за смертну кару з вимогою обговорити питання про те, вирок буде виконано негайно чи з відстрочкою; 8 голосів – за смертну кару з вимогою відкласти її аж до повного вигнання роду Бурбонів; два голоси – за тюремне ув'язнення, два голоси – за смертну кару з вимогою відкласти її аж до укладення миру; 319 членів голосували за тюремне ув'язнення аж до закінчення війни і за вигнання негайно після укладення миру; 366 членів голосували за смертну кару. Від імені Національного Конвенту я заявляю, що він визнає Людовика Капета засудженим до страти» [355].

Уранці 21 січня 1793 р. короля привезли на місце страти. Коли його повели на ешафот, він повернувся до натовпу і сказав: «Я помираю невинуватим в усіх злочинах, у яких мене обвинувачують і молю Бога вибачити ворогам моїм» [276, с. 428]. Через хвилину ніж гільйотини відтяв йому голову.

Утім такі суди не були характерні для більшості інших держав: монархів вбивали, але не судили. У ХІХ столітті монарх став визначатися як глава держави, що не несе відповідальності за свої дії, і принцип невідповідальності монарха став практично загальноновизнаним у конституційному законодавстві світу.

Однак з цього правила є винятки. Так, ст. 49 Конституційного Акта Тонга передбачає, що притягнення Короля до суду за його провини без згоди Кабінету є протизаконним. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що в разі згоди Кабінету Короля Тонга можна притягти до відповідальності. У реальному житті такого ніколи не може бути і перш за все тому, що сам Кабінет згідно зі ст. 51 формується Королем, а його члени перебувають на своїх посадах доти, доки цього бажає монарх.

Таким чином, незважаючи на наявність в історії випадків притягнення королів до відповідальності, існуюча конституційна практика пішла шляхом закріплення принципу юридичної невідповідальності монарха, його невідповідальності.

Історія пояснення інституту невідповідальності монарха пройшла чотири етапи: теократично-абсолютистський, трансцендентальний, політичний та юридичний.

На першому етапі будь-який монарх визнавався таким «Божою милістю, священним коронуванням та миропомазанням». Як слушно зазначав відомий дореволюційний правознавець О. Алексєєв, «він ставав помазаником Божим, освітленим божою благодаттю, боговінчаним государем, коритися якому не лише за страх, а й за совість Сам Бог наказує» [13, с. 8].

З поступовою відмовою від теократичних ідей точка зору щодо відповідальності монарха також поступово змінюється. Зокрема, він залишається істотою вищого порядку, але ця трансцендентальна властивість пояснювалась вже не божественним походженням влади монарха, а тією висотою його становища, яка пом'якшує його пристрасті і робить його недоступним для людських слабостей: монарх не може умисно робити зла, але його може бути введено в оману; тому відповідальність за урядові акти, які порушують закон чи державне благо, не може покладатися на нього, а

повинна покладатися на його радників, на міністрів. Відомий юрист У. Блекстон з цього приводу зазначав: «Король не може здійснювати неправого; якщо ж випадково він погоджується затвердити урядовий акт, який суперечить законам та інтересам держави, то слід припустити, що його було введено в оману міністрами, що зловжили його довірою» [13, с. 8].

Зазначені ідеї були закріплені в законодавчих актах ХІХ ст.

Як приклад можна навести закон про міністерську відповідальність великого герцогства Гессенського, вступ до якого містить положення про те, що монарх не може помилятися: «Повеління, які мають своїм наслідком протизаконні дії чи порушення даних ним обіцянок, ніколи від нього не виходять, а можуть впливати лише з непорозуміння, пояснення якого є обов'язком вищих посадових осіб та державних установ» [13, с. 9]. Коментуючи це положення, німецький правознавець Г. Цепфль писав: «...монарх, який, згідно з поняттям суверенітету, не є відповідальним, ніколи не може прагнути до неправди та порушення прав станів чи окремих осіб; монарше повеління, що дає підстави до обвинувачення в порушенні чийхось прав, ніколи не може мати своєю першопричиною вину монарха, його джерело слід шукати у провіні вищих сановників» [13, с. 9].

Утім, і теократично-абсолютистський, і трансцендентальний періоди розвитку інституту невідповідальності монарха значною мірою впливають з ідеї монарха як суверена, влада якого охоплює всі аспекти державного життя. Нові погляди на монарха багато в чому намагалися детально описати його роль у державному механізмі.

Такі погляди здебільшого відхилилися у бік політичних розмов щодо ролі монарха в сучасних державах. Відомий німецький правознавець Г. Єллінек так визначав основні риси монархії: «Характерною ознакою монарха винятково є те, що монарх становить собою вищу владу держави. Це та влада, яка приводить у рух державу і підтримує цей рух... Доки ця вища влада, що збуджує і підтримує діяльність держави, знаходиться в руках одного, доти ця держава – монархія, безвідносно того, які влади ще здійснюють інші державні завдання. Приналежна монархові функція – приводити у рух діяльність держави – може бути пов'язана з найбільш широкою, але й з найнезначнішою владою над усім державним життям. Однак є дещо спільне для всіх монархій: зі зникненням монархічної влади відразу ж були б порушені всі найважливіші

державні функції, і держава перетворилася б на анархію... Саме тому монарх є першоджерелом державних функцій, які тісно пов'язані з ним, хоча й необов'язково йому підлягають... Якщо положення, що вся влада належить монархові, і не є правильним, то все ж таки до будь-якої монархії, не виключаючи й ті, що засновують свій державний устрій на демократичному принципі, є притаманним положення, що всі державні функції виходять від монарха і в ньому об'єднуються» [13, с. 11–12].

Така характеристика зумовила те, що й принцип невідповідальності монарха здебільшого набув не юридичного, а політичного змісту. Це було закріплено в працях засновників школи німецького державознавства: «Ідея невідповідальності монарха полягає в такому: жодна політична боротьба ніколи не повинна бути спрямована проти глави держави, незмінний та абсолютний інтегритет якого є необхідною умовою того, щоб державне життя за будь-якого руху, що відбувається в ньому, завжди залишалось б непорушною правовою єдністю. Принцип невідповідальності монарха висуває міністрів відповідальною мішенню і цим відволікає політичну боротьбу в бік, що не загрожує небезпекою державній цілісності» [13, с. 12–13]. І це: «Положення „король не може помилятися” не слід розуміти буквально. Воно є нічим іншим, як політичним принципом, що має собі за мету забезпечення інтегритету суверена й усунення його від політичної боротьби. Справжню причину та дійсне оправдання невідповідальності монарха слід шукати у сфері політичних інтересів. Вже політичний смисл римлян створив необхідність в інтересах державної безпеки визнати вищі магістрати, на час справляння ними їхніх обов'язків, священними й недоторканими, і вони вперто дотримувалися цього принципу. Історія всіх часів і народів вчить, що відповідальність вищих органів не служить на благо держави: вона вражає не лише главу держави, а й весь уряд, усю державу» [13, с. 13].

Утім така політична характеристика інституту невідповідальності монарха задовольнила далеко не всіх юристів. Зокрема, О. Алексєєв заперечував те, що «...невідповідальність влади могла підвищити престиж влади і сприяти зміцненню її авторитету», адже «...якщо державний орган порушує закон і не несе за це відповідальності, то стверджувати, що ця безкарність обрामляє його престиж, означає бути невисокої думки про почуття законності, що живе в суспільстві» [13, с. 13].

Саме на основі праць О. Алексєєва, О. Градовського та інших склалося юридичне розуміння інституту невідповідальності монарха. Зокрема, О. Алексєєв, пояснюючи суть цього інституту, зазначав: «Глава держави в конституційній монархії не є відповідальним не тому, що він монарх Божою милістю, не тому, що він має трансцендентальні властивості, які не дозволяють йому вчиняти неправди, не тому, нарешті, що ця невідповідальність охороняє престиж й авторитет влади. Монарх є невідповідальним тому, що він, поряд із народним представництвом, є органом верховним; верховні ж органи, встановлюючи норми й директиви державної діяльності, не можуть при їх встановленні ними ж бути зв'язаними. Однак ця невідповідальність монарха й встановлює межі його діяльності. Будучи невідповідальним органом, він не може відправляти відповідних функцій: урядова діяльність, зв'язана нормами й директивами, встановленими верховними органами, не може виходити від цих органів, а повинна бути надана органу зв'язному – відповідальному міністерству» [13, с. 16].

О. Градовський децю інакше пояснює причини невідповідальності монарха: «Особа монарха вилучена з-під дії загальних законів держави. Юридичним наслідком цього принципу є невідповідальність монарха за свої дії, оскільки в державі немає влади, що юридично могла б притягнути його до відповідальності» [72].

Принцип невідповідальності монарха закріплено в більшості монархічних конституцій світу. Так, ст. 13 Конституції Данії закріплює, що король не несе відповідальності за свої дії. У ст. 56 (ч. 3) Конституції Іспанії також передбачається, що король не підлягає відповідальності. У § 7 глави 5 шведської Форми правління зазначено: «Короля не може бути притягнуто до відповідальності за його дії». В Азії принцип невідповідальності монарха закріплено в конституціях Малайзії, Таїланду та ін. Так, у Королівстві Таїланд, згідно із ч. II ст. 8 Конституції «ніхто не повинен піддавати короля будь-якому виду обвинувачення». У Малайзії, де Верховний глава Федерації обирається султанами, він «...не несе відповідальності перед жодним судом» (ч. 1 ст. 32).

В умовах абсолютної монархії принцип невідповідальності монарха впливає з існуючої в країні державно-правової практики.

Утім на сьогодні можливість притягнення глави держави до юридичної відповідальності не вичерпуються лише національним законодавством, адже під час зарубіжних відвідин інших країн

глава держави повинен поважати закони країни перебування. Слід також зауважити, що офіційний статус цих осіб не ставить перепон щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності, наприклад, за такий злочин, як злочини проти миру. Інакше кажучи, міжнародно-правовий статус глави держави передбачає його міжнародно-правову відповідальність, тим самим покладаючи її на свою країну.

У минулому не було процедур, за допомогою яких можна було б притягнути за порушення закону главу держави. Це питання вперше постало лише у ХХ ст. в результаті якісного прогресу міжнародного права, що визначило рамки поведінки держави та її глави не лише всередині країни, а й за її межами.

Головними передумовами для виникнення міжнародно-правової відповідальності глав держав стало визнання світовою спільнотою неприпустимості війни як засобу вирішення міжнародних суперечок та визнання необхідності міжнародної охорони прав людини, які перестали бути виключно внутрішньою справою держави.

Уперше спробували притягти главу держави до персональної відповідальності після завершення Першої світової війни. Зокрема, у ст. 227 Версальського мирного договору зазначалося, що країни Антанти «...публічно засуджують Вільгельма II, колишнього германського імператора, за злочини проти міжнародної спільноти і святість договору» [126, с. 18]. При цьому союзники звернулися до уряду Голландії, де переховувався колишній імператор, і зажадали його видачі з метою притягнення до судової відповідальності. Голландія відмовилася видати екс-імператора, обґрунтовуючи це тим, що дії останнього становили не правовий, а політичний злочин, а тому судовий варіант відповідальності глави держави не може бути реалізовано.

Після завершення Другої світової війни була здійснена спроба притягти до кримінальної відповідальності і тих, хто виконував злочинні накази¹, і тих, хто віддавав такі накази. Одним з них був глава японської держави Хірохіто імператор Сева. Як відомо, на цьому, зокрема, наполягав Президент США Г. Трумен. Проте на вимогу командувача американських окупаційних сил в Японії Д. Макартура воля Президента не була виконана: Хірохіто залишився імператором і символом японської нації.

¹ Як нацистських, так і військових злочинців.

Проте на сьогодні монархів практично не притягають до відповідальності і на міжнародно-правовому рівні. Саме тому, закріплюючи принцип невідповідальності монарха, більшість сучасних конституцій покладає відповідальність на його міністрів. Зокрема, у ст. 88 Конституції Бельгії передбачається: «Особа Короля неторканна; його міністри відповідальні». Аналогічна норма закріплена в Конституції Данії (ст. 13): «Відповідальність за правління несуть міністри».

Крім того, конституціями передбачається низка випадків, коли монарх та регент не здійснюють своїх повноважень, а їхні повноваження здійснюються окремими урядовцями. Так, ч. II ст. 90 бельгійської конституції визначає: «З моменту смерті Короля і до складання присяги його спадкоємцем на трону чи Регентом конституційні повноваження Короля здійснюються від імені бельгійського народу відповідальними міністрами, об'єднаними в раду».

Говорячи ж про співвідношення відповідальності монарха й уряду (міністрів), О. Алексєєв свого часу дещо поетично зазначав: «Як можна собі уявити рух корабля без капітана, але не можна собі його уявити без кормчого, так можна припустити і в житті конституційної монархії моменти, коли є відсутнім невідповідальний орган – монарх, але не можна припустити моменту, коли б не функціонував відповідальний орган уряду – міністерство» [14, с. 112].

Відповідальність міністрів значною мірою пов'язана з номінальним характером влади монарха. Про це, наприклад, може свідчити ст. 3 Конституції Японії, зміст якої полягає в тому, що «усі дії імператора, що стосуються державних справ, можуть здійснюватись лише в разі їх схвалення Кабінетом, який несе за них відповідальність».

Виходячи з цього, В. Шатіло дійшов висновку, що в конституційних монархях «...глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу Уряду» [377]. Формально така залежність встановлюється інститутом контрасигнування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у ст. 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт Короля не є чинним, якщо його не контрасигновано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення Короля скріплюється підписом голови уряду і, за необхідності, відповідних міністрів (ч. 1 ст. 64 Конституції). І в Люксембурзі

розпорядження Великого герцога повинні бути контрастично членом відповідального Уряду (ст. 45 Конституції).

Інститут контрастичнування практично нівелює владні повноваження монарха, але тим самим забезпечує їхню безпеку. Як цілком слушно зазначав радянський конституціоналіст А. Мішин, «безпека сучасних парламентарних монархів забезпечена їх безправ'ям» [207, с. 16].

Як протилежність монархії зазвичай розглядається республіка. Однак ця протилежність полягає не в позитивності чи демократизмі першої та недемократичності другої, а в статусі глави держави. Зокрема, у республіці глава держави завжди обирається на певний термін і *несе юридичну відповідальність перед своїми виборцями*. При цьому виборність та відповідальність можуть бути суто формальними.

Питання щодо класифікації існуючих на сьогодні основних форм правління є також досить складним. Так, республіканська форма правління зазвичай поділяється на президентські, парламентські і змішані республіки. Саме їх В. Шаповал визначає як основні, водночас виділяючи різновиди, «які можна класифікувати окремо від основних» [373]. Така позиція, на нашу думку, є не зовсім коректною, адже дозволяє припустити, що поряд з основними можуть існувати ще й якісь інші, неосновні, республіканські форми.

Щоб уникнути методологічної плутанини, слід звернутися як до історичного досвіду, так і до праць російських державознавців та класиків політичної філософії.

Так, відомий дослідник інституту президентства М. Сахаров пропонує, замість достатньо поверхневої категорії «вид республіки» чи «різновид республіки», що, по суті, буде означати «вид правління» чи «різновид правління», уживати термін «система правління». При цьому він наголошує на існуванні президентської та парламентської систем правління [285, с. 8].

Найважливішою ж рисою усіх цих систем республіканського правління є той факт, що вищі органи державної влади формуються народом, а отже, президентські, парламентські та змішані республіки слід розглядати як демократичні. Однак далеко не всі республіки фактично є демократичними: у деяких з них навіть формально вищі органи державної влади формуються елітами, а тому вони могли б розглядатися як аристократичні. Однак на сьогодні демократія розглядається як форма політичного режиму, а

аристократія ототожнюється з якимось дворянством. Саме тому всі республіки було б доцільно поділити на поліархічні¹ та олігархічні², додавши до них ще й автархічні³.

Зазначені категорії виділяли ще мислителі епохи Просвітництва. Зокрема, І. Кант виділяв такий елемент правління, як форму панування, наголошуючи на існуванні таких трьох її різновидів: автократія, аристократія і демократія [133, с. 16]. Незадовго до цього Ш. Л. Монтеск'є проаналізував природу правління і висунув ідею існування образів правління: республіканського, монархічного та деспотичного [209, с. 169].

На нашу думку, поєднавши ідеї Монтеск'є та Канта, ми можемо запропонувати поділ усіх форм правління на **образи правління** – категорію, що відображає особливості реалізації суверенних прав. В умовах монархії можна виділити два образи правління: необмежену монархію (суверенітет неподільно належить монарху) та обмежену монархію (суверенітет належить монарху, але його реалізація обмежується певними нормами та процедурами). В умовах республіки поєднання форми панування І. Канта з образами правління Ш. Л. Монтеск'є утворює три образи правління: автархічна республіка (суверенітет належить одній обраній особі, яка формує органи державної влади), олігархічна республіка (суверенітет належить групі осіб або соціальному прошарку, які формують органи державної влади) та поліархічна республіка (суверенітет належить народу, який утворює громадянське суспільство та формує органи державної влади). Образи ж правління поділяються на системи правління.

Інша класифікація передбачає поділ усіх форм правління на типи правління. Категорія «тип правління», по суті, перекликається з категорією «тип держави» – сукупністю найбільш загальних і стійких рис і ознак держави, що притаманні *певному етапу історичного розвитку*. Отже, за аналогією з типом держави **тип правління** – це сукупність найбільш загальних і стійких рис монархії або республіки, що притаманні певному етапу історичного розвитку зазначених форм правління. При цьому монархічна форма правління знає три типи: архаїчну монархію (була притаманна Стародавньому світу й означала будь-яке єдиновладдя, незале-

¹ Поліархія – правління багатьох.

² Олігархія – правління небагатьох.

³ Автархія – правління одного.

жно від організаційного статусу монарха), класичну монархію (була характерна для епохи Середньовіччя й означала лише спадкове єдиновладдя) та конституційну монархію (розпочинається після Великої Французької буржуазної революції і триває до цього часу), яка передбачає закріплення конституцією порядку формування й функціонування монаршої влади. Водночас республіканська форма правління знає лише два типи: архаїчну республіку (була характерною для Стародавнього світу і Середньовіччя) та конституційну республіку (розпочинається після 1787 р. і триває донині). На нашу думку, такий поділ фактично відкидає існування, так би мовити, «класичної республіки»¹. Проте це є абсолютно коректним, адже «міські республіки» Середньовіччя практично були аналогом давньогрецьких полісів та Римської республіки. Щодо конституційної республіки, то цей тип правління виникає з появою інституту президентства, який закріплюється в конституціях світу. Фактично саме з кінця XVIII ст. відбувається рух до сучасного типу держави – конституційного, що поступово знаходить своє відображення і в політичній свідомості провідних верств суспільства. Як цілком слушно зазначав з цього приводу основоположник оригінальної доктрини п'яти влад доктор Сунь Ятсен: «За останні десять-дванадцять років розвиток політичної думки у світі йшов у бік конституційного правління» [308, с. 641]. На початку XX ст. конституційне правління стає тим ідеалом, до якого починають прагнути національні еліти. Наприкінці XX ст. воно стає абсолютно домінуючим типом правління.

Питання співвідношення «типу правління» та «образу правління» розкривається винятково з урахуванням того факту, що образ правління поділяє монархію або республіку на системи правління. Саме останні, як правило, класифікуються з урахуванням типу правління (див. табл. 1.1).

Щодо республіки, то автархічний образ правління знає вождистську та монархічну системи правління. При цьому вождистська система припускає ситуацію, коли автарх, крім визначеного статусу вождя, займає якусь державну посаду². В умовах же монархічної республіки автарх є лише вождем, але якихось

¹ За аналогією із «класичною монархією».

² Наприклад, А. Гітлер був не лише фюрером німецької нації, а й рейхсканцлером Германської імперії.

Таблиця 1.1. Класифікація форми правління: співвідношення типу і образу правління

Форма		Монархія		Республіка			
Тип	Образ	Необмежена	Обмежена	Поліархічна	Олігархічна	Автархічна	
Архаїчний	Система	Деспотична	Традиціоналістична	Демократична	Аристократична		
	Різновид	Східна деспотія	Західна деспотія				
Класичний	Система	Самодержавна	Сеньйоральна	Станово-представницька			
	Система	Абсолютна	Дуалістична	Парламентарна	Змішана	Теократична	Мілітарична
Конституційний	Різновид			Парламентська	Парламентсько-президентська	Парламентсько-президентська	Парламентська
	Система			Парламентська	Парламентська	Парламентська	Бождистська
							Монархична

державних посад не обіймає¹. Серед олігархічних республік найбільш відомими є теократичні (Іран), аристократичні (Венеція), партократичні (СРСР) та мілітократичні (Чилі в період правління А. Піночета) системи. Щодо поліархічних республік, то вони існували як за архаїчного², так і за конституційного типу правління. В останньому випадку виділяються президентські (США, Кіпр, Індонезія), парламентські (ФРН, Індія, Кабо-Верде) та змішані (Франція, Росія, Україна) системи республіканського правління.

При цьому за конституційного типу правління під системою правління слід розуміти особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами [310, с. 125].

Зокрема, конституційний тип правління передбачає поділ усіх монархій на абсолютні, дуалістичні та парламентарні системи правління.

Аналізуючи абсолютну монархію, слід мати на увазі, що на сьогодні існує велика кількість її характеристик. Так, А. Громико визначає абсолютну монархію як форму правління, «...за якої верховна державна влада юридично належить одній особі, що займає свою посаду у встановленому порядку престолонаслідування... повністю і неподільно» [77, с. 20]. Ю. Коломієць визначає, що в «умовах абсолютної монархії всіма правами монарх користується безумовно і необмежено, незалежно від будь-якої іншої влади» [140, с. 74]. Е. Григоніс характеризує абсолютну монархію як необмежену монархію, державний механізм якої «засновано на принципі єдиновладдя, що є повністю протилежним принципу поділу влади. Уся державна влада в умовах абсолютної монархії неподільно зосереджується в руках монарха» [75, с. 315].

А. Мішин щодо абсолютної монархії зазначає: «Для абсолютної монархії (самодержавства) характерною є відсутність будь-яких представницьких установ, абсолютне зосередження всієї державної влади в руках монарха» [206, с. 78]. Відомий російський правознавець І. Алебастрова наголошує на тому, що «абсолютна монархія характеризується зосередженням усієї повноти

¹ Прикладом такого автарха-монократа був полковник М. Каддафі в Лівії.

² Афіни, Флоренція, Новгород, Псков.

державної влади в руках монарха, принцип поділу влади заперчується» [12, с. 187]. Практично те саме зазначає відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков: «Абсолютна монархія означає необмежену владу правителя – короля, султана, шейха тощо. Практично ж це зводиться до того, що, крім монарха, у державі практично не існує інших гілок влади: є відсутнім парламент, судова влада або є відсутньою, або втілюється в особі короля, або ж тих осіб, яким він доручає її реалізацію» [364, с. 222].

В. Чиркін вважає, що абсолютна монархія «характеризується юридично, а часто й фактично необмеженою владою монарха» [361, с. 141]. Ю. Лейбо наголошує на тому, що абсолютній монархії притаманна «всевладдя глави держави, і лише він визначає її межі в нормативних актах, які дарує своїм підданам. В основі закону лежить воля монарха» [152, с. 117]. І ще: «Абсолютна монархія характеризується колосальними повноваженнями монарха в законодавчій, виконавчій та судовій сферах. Закони видаються від імені монарха, йому підпорядкований весь адміністративний апарат держави. Будь-які виборні органи в умовах абсолютної монархії, як правило, є відсутніми, що не виключає наявності різного роду дорадчих установ» [152, с. 118]. С. Кашкін охарактеризував абсолютну монархію тим, що «в руках монарха зосереджується вся повнота державної влади. Він сам видає закони, може безпосередньо керувати адміністративною діяльністю або призначати для цього уряд, вершить вищий суд. Жодних обмежень його влади не існує, зокрема юридичних» [151, с. 306].

Приділили увагу абсолютній монархії й автори «Юридичної енциклопедії». Так, В. Тимошенко визначила абсолютну монархію як форму правління, «за якої влада (законодавча, виконавча, судова) цілком належить одній особі (цареві, королю, імператору)» [321, с. 10]. О. Дубина вказав, що абсолютною є «необмежена монархія, де верховна влада цілком і повністю належить імператору (королю, царю і т.д.)... Абсолютна монархія прагне до максимальної політичної централізації» [95].

Фактично це означає, що в умовах абсолютної монархії інститут монарха повністю домінує над іншими державними органами, а парламенти цих країн здебільшого виконують виключно консультативні функції. На відміну від дуалістичних глави держав в умовах абсолютної монархії на власний розсуд формують

свої урядові кабінети, і затвердження парламентами призначених монархами урядовців у конституціях цих держав не передбачено.

Значними є й права монархів у сфері економічної політики держав. Це зумовлено тим, що для більшості абсолютистських держав характерним є наявність великої кількості державних компаній, що не лише формально належать главам держав на праві власності, а й знаходяться під контролем урядів, очолюваних монархами. Контроль над економікою дозволяє деяким монархам істотно впливати на життя у своїй державі. Як приклад можна навести еміра Кувейту Джабіра III. Зокрема після окупації Кувейту Іраком у 1990 р. саме за його наказом було списано всі борги громадян Кувейту та сплачено заробітну плату за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також виплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд дол., що утворився через війну. Саме піклуючись про своїх підданих, Емір Кувейту створив найкращу у світі систему соціального забезпечення, яка передбачає, зокрема, надання кувейтцям безплатної освіти, найрізноманітніших видів медичної допомоги, видачу безвідсоткових позик на будівництво житла. У 1997 р. в Кувейті налічувалося 14 багатопрофільних лікарень, десятки клінік, пологових будинків та центрів здоров'я. Вони мають найкраще обладнання, у розпорядженні лікарів знаходяться найновіші лікарські препарати. Усі види лікування та профілактики є безплатними. Хворих, якщо в цьому є необхідність, можуть відправити за кордон у найкращі лікарні світу. Усі витрати бере на себе держава. Сфера освіти також була предметом постійного піклування еміра Джабіра III. Лише в 1990–1993 рр. на потреби освіти було витрачено близько 1,5 млрд дол. – 12 % загальних державних витрат. У країні налічується більше двохсот загальноосвітніх шкіл. Усі учні забезпечуються одягом, підручниками, транспортом та харчуванням. Класні кімнати обладнані комп'ютерами, магнітофонами та іншою технікою. До послуг учнів спортивні зали, майданчики та басейни.

Таким чином, аналізуючи викладене, можна дійти висновку, що абсолютною є монархія, в умовах якої монарх має всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак це твердження не завжди відповідає дійсності. Так, більшість із вищезазначених авторів, а також таких дослідників, як С. Камінський, В. Шаповал та ін., абсолютно правильно відносить до абсо-

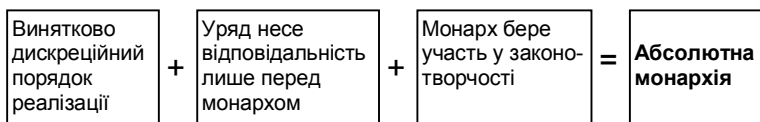
лютної монархії Султанат Оман та Саудівську Аравію. Однак згідно зі ст. 60 Основного Закону Султанату Оман «судова влада є незалежною і втілюється в судах загального права будь-якого типу чи статусу, яка виносить вироки відповідно до Закону». Аналогічна ситуація існує і в Саудівській Аравії, де ст. 46 Основного нізаму про владу також проголошує незалежність судової влади.

Проте детальний аналіз зазначених актів дозволяє стверджувати саме про абсолютний характер влади монархів, адже їм належить як законодавча, так і виконавча влада, а повноваження свої вони реалізують незалежно від будь-яких інших державних органів. Саме тому, на наш погляд, цілком слушною є думкою С. Камінського [131, с. 46] та Ю. Коломійця [140, с. 76] про те, що основним критерієм класифікації монархічної форми правління є спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє поділити сучасні монархії на дві групи. Одна з них включає абсолютні монархії, де уряд несе відповідальність тільки перед главою держави.

Таким чином, на нашу думку, *абсолютною* слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження у винятково дискреційному порядку.

До абсолютних монархій такого типу, на наш погляд, належать Бахрейн, Бруней, Ватикан, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

Формула ж абсолютної монархії є такою:

Щодо парламентарної монархії, то її сучасне розуміння й досі залишається неусталеним. Так, на рівні теорії держави і права існує два підходи до поняття цієї системи правління. Перший підхід виходить з характеристики парламентарної монархії як системи правління, за якої «...влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади і за яким лише формально зберігається статус глави держави, але виключно з представницькими повноваженнями» [101, с. 79]. Проте таке визначення

дозволяє говорити не стільки про парламентарну, скільки про представницьку монархію.

Інший підхід визначає парламентарну монархію як таку, у якій влада монарха обмежена парламентом, за відсутності в державі писаної конституції [314, с. 218]. На сьогодні до таких монархій належить Великобританія.

Стосовно науки конституційного права, то в її межах парламентарна монархія характеризується з трьох позицій. Перша полягає в описовій характеристиці парламентарної монархії. Зокрема, А. Мішин зазначав: «Влада монарха обмежена не лише у сфері законодавства, а й у сфері державного управління та контролю над урядом. Юридично за монархом зберігається право призначення глави уряду та міністрів, але робить він це відповідно до пропозицій лідерів партійної фракції, що має більшість місць у парламенті (точніше, у нижній палаті парламенту). Формально міністри вважаються слугами монарха, а сам уряд – урядом монарха, але ані міністри, ані уряд жодним чином відповідальності (індивідуальної чи колегіальної) перед монархом не несуть. Внаслідок принципів парламентаризму, що застосовуються в цій формі правління, уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність за свою діяльність лише перед парламентом» [206, с. 79].

Аналогічним є й підхід В. Чиркіна. На його думку, в парламентарній монархії діє конституція, прийнята демократичним шляхом, законодавчою владою володіє обраний парламент (принаймні обирається його нижня палата). Монарх юридично залишається главою держави, але участі в управлінні державою фактично не бере. Уряд у парламентарній монархії відповідає лише перед парламентом. Щоправда, за конституцією він зазвичай призначається монархом, проте таке призначення, як правило, є суто формальним актом. Насправді уряд формується лідером партії більшості в парламенті, якого король призначає прем'єр-міністром. Призначити іншого прем'єр-міністра він не може, адже інший склад кабінету не отримує востану довіри (затвердження) у парламенті при представленні парламенту урядової програми [361, с. 142].

Проте такий підхід, виділяючи загальні ознаки, здебільшого зосереджується на низькому рівні можливостей монарха вплинути на стан справ у суспільстві. Саме тому, на нашу думку, більш коректною є характеристика парламентарної монархії шляхом зазначення її ознак або шляхом її визначення.

Зокрема, шляхом визначення ознак характеризували парламентарну монархію відомі державознавці В. Шаповал, Е. Григоніс та Ю. Лейбо. Так, останній вказує: «Парламентарна монархія характеризується тим, що монарх не має реальних повноважень для управління державою. Його повноваження, в основному, мають представницький характер. Крім того, він виконує своєрідну функцію державного нотаріуса, скріплюючи своїм підписом усі важливі державні акти» [152, с. 119].

Е. Григоніс виділив такі ознаки парламентарної монархії: законодавча влада належить парламенту; виконавчу владу здійснює уряд, що є відповідальним перед парламентом; глава держави відіграє в державному механізмі номінальну роль і обіймає свою посаду в спадок і довічно [75, с. 327].

Проте найбільш повно охарактеризував зазначену систему правління В. Шаповал, вказавши на такі ознаки парламентарної монархії, у якій «...глава держави визначається в порядку престолонаслідування» [369, с. 285–286]: 1) здійснення повноважень глави держави (монарха) і глави уряду різними особами; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесеність реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка в багатьох випадках є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпустити парламент, здійснення якого, як правило, ефективно контролює уряд; 6) контрастизування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром [369, с. 286].

Згодом погляди вченого були дещо модернізовані, і він наголосив на існуванні чотирьох основних політико-правових ознак парламентської системи правління: 1) побудова державного механізму за принципом так званого часткового розподілу влад, який пов'язаний з презумпцією сумісності мандата депутата і посади члена уряду; 2) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка звичайно є мінімальною або номінальною; вирішальна роль де-факто (іноді де-юре) політичної партії чи коаліції партій, що має більшість у парламенті в процесі формування уряду; 3) політична відповідальність уряду перед парламентом; 4) належність виконавчої влади насамперед уряду, що відіграє роль найвищого органу виконавчої влади [374, с. 175].

Однак і такий підхід має певні прогалини. Зокрема, далеко не завжди глава держави в умовах парламентарної монархії визначається в порядку престолонаслідування. Так, Конституцією Малайської Федерації передбачається, що Верховний Глава Федерації (Янг ді-Петруан Агонг) згідно з п. 3 ст. 32 обирається Радою правителів на п'ятирічний термін.

Крім того, на нашу думку, не зовсім коректними є формулювання щодо визначення участі глави держави у формуванні уряду як *майже номінального*, так само, як і право глави держави розпустити парламент, що *ефективно* контролюється урядом.

Проте В. Шаповал слушно зауважує, що глава держави та глава уряду є різними особами, а також те, що уряд несе політичну відповідальність перед парламентом, на чому наголошували й інші правознавці.

Зокрема, С. Кашкін [151, с. 308] та Ю. Коломієць [140, с. 112] зазначали: «Головною відмінністю парламентарної монархії можна вважати політичну відповідальність уряду перед парламентом (нижньою палатою) за свою діяльність».

О. Дубина зазначає, що в умовах парламентарної монархії «...монарх здійснює владу через міністрів, відповідальних перед парламентом» [95].

М. Чудаков ототожнює парламентарну монархію з конституційною і зазначає, що головною ознакою останньої є «...відповідальність уряду перед парламентом, а не перед монархом» [364, с. 224].

Аналогічної думки дотримується й І. Алебастрова: «Для парламентарної ж монархії характерним є наявність поста прем'єр-міністра. Саме він, а не монарх очолює уряд, політичну ж відповідальність уряд несе не перед монархом, а перед парламентом, який може виразити йому вотум недовіри чи відмовити у довірі» [12, с. 187].

Таким чином, головними ознаками парламентарної монархії, на нашу думку, є політична відповідальність (індивідуальна та колегіальна) членів уряду перед парламентом і наявність поста прем'єр-міністра, який контрастигує підписи монарха.

Політична відповідальність уряду перед парламентом закріплюється принаймні у двох варіантах. Перший варіант передбачає конституційне закріплення права парламенту проголосити уряду вотум недовіри.

Зокрема, у Данії ч. 1 ст. 15 Конституції Королівства Данії від 5 червня 1953 р. передбачає, що міністр йде у відставку, якщо Фолькетинг¹ винесе йому вотум недовіри. Передбачається вотум недовіри усьому уряду (ч. 2 ст. 15 Конституції).

Інший варіант передбачає конституційне закріплення принципу колективної відповідальності уряду перед парламентом або перед його нижньою палатою.

Так, Принципат Андорра має главу держави (двох співправителів), законодавчий орган (Генеральну раду) та вищий виконавчий орган (уряд), який згідно з ч. 1 ст. 69 Конституції Князівства Андорра від 14 березня 1993 р. «несе політичну та солідарну відповідальність перед Генеральною радою».

У Бельгії ч. 1 ст. 101 передбачається відповідальність міністрів перед Палатою представників.

В Іспанії ст. 108 Конституції від 29 грудня 1978 р. передбачає, що «за свою політичну діяльність Уряд несе солідарну відповідальність перед Конгресом депутатів».

У Камбоджі ст. 121 закріплює колективну відповідальність Уряду перед Національними Зборами за політику Королівського уряду.

Малайзія також передбачає колективну відповідальність уряду. Зокрема, ч. 3 ст. 43 Конституції цієї держави передбачає: «Кабінет несе колективну відповідальність перед Парламентом».

Таїланд передбачає як індивідуальну, так і колективну відповідальність уряду. Зокрема, у ст. 212 Конституції передбачається, що міністри «...повинні відповідати індивідуально перед Палатою представників за виконання своїх обов'язків та також повинні колективно відповідати перед Національними зборами за загальну політику Ради Міністрів».

У Швеції, яка не має єдиної писаної Конституції, основи державного ладу закріплені в так званій «Формі правління», що була прийнята 27 лютого 1974 р. При цьому § 6 глави 1 вказаного закону закріплює відповідальність уряду перед Риксдагом – парламентом Швеції.

¹ Датський парламент.

Частина III ст. 66 Конституції Японії передбачає: «Кабінет при здійсненні виконавчої влади несе колективну відповідальність перед парламентом».

Проте парламентська відповідальність уряду далеко не завжди тягне за собою віднесення тієї чи іншої монархії до парламентарної системи правління. Як приклад можна навести Йорданію, яка також закріплює виключно парламентську відповідальність уряду. Зокрема, ст. 51 Конституції Хашимітського Королівства Йорданії передбачає, що Прем'єр-міністр та міністри повинні колективно відповідати перед Палатою депутатів щодо загальної політики держави. Крім того, кожен міністр повинен відповідати перед Палатою депутатів за справи свого міністерства. Утім загальновідомим є той факт, що в листопаді 1974 р. Національні збори були розпущені і до 1989 р. уряд відповідав виключно перед Королем, чого Конституція взагалі не передбачала.

Таким чином, парламентська відповідальність уряду далеко не завжди характеризує монархію як парламентарну, а тому набагато більше цю систему правління визначає наявність інституту контрасигнування. Так, наприклад, Нідерланди та Норвегію можна віднести до парламентарних, оскільки будь-які рішення королів цих країн контрасигнуються прем'єр-міністром. Зокрема, ст. 48 Конституції Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. вказує, що Указ Короля про призначення Прем'єр-міністра, а також призначення чи звільнення з посад міністрів чи державних секретарів контрасигнуються Прем'єр-міністром. Необхідність контрасигнування передбачається й у § 31 Конституції Норвезького Королівства від 17 травня 1814 р.

На підставі цього В. Шатіло дійшов висновку, що в парламентарних монархіях «...глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу уряду» [377]. Формально саме така залежність і встановлюється інститутом контрасигнування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у ст. 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт Короля не є чинним, якщо його не контрасигновано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення короля скріплюється підписом голови уряду і, за необхідності, відповідних міністрів (ч. 1 ст. 64 Конституції). У Люксембурзі розпорядження Великого герцога повинні бути контрасигновані членом відповідального уряду (ст. 45 Конституції).

Свою специфіку має Великобританія, яка не знає писаної конституції, але, на думку британських правознавців, цю конституцію складають статутне право, загальне право та угоди. *Угоди* – це правила та методи, що юридично не здійснюються, але які зате розцінюються як обов’язкові для роботи уряду; багато з них отримано з історичних подій, через які британська система еволюціонувала [405].

Крім того, значну роль у британській конституції відіграють звичаї. Саме внаслідок цього склалася система, яка виключає можливість монарха видавати акти без згоди прем’єр-міністра. І, нарешті, в англійській парламентській практиці уряд несе колективну відповідальність перед парламентом.

Виходячи з цього, до парламентарних монархій можна віднести як держави в Європі, так і в Азії. Це – такі країни, як Андорра, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Камбоджа, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція та Японія.

Аналізуючи відмінність абсолютної монархії від парламентарної, слід наголосити, що в умовах останньої глава держави не відіграє істотної ролі в політичному житті держави, хоча й має «високий морально-політичний статус» [75, с. 329]. В Японії монарх – імператор оголошується символом нації та єдності народу. В Іспанії король – «...глава держави, символ її єдності та наступництва, арбітр та миротворець в повсякденній діяльності державних органів...».

Таким чином, в умовах *парламентарної монархії глава держави реалізує свої повноваження виключно в порядку контрастигування.*

Проте найбільш цікавим уявляється ситуація щодо дуалістичної монархії.

Історично ця система правління стала результатом процесів трансформації та певною мірою демократизації інституту абсолютного монарха. Порівняння всіх цих систем дозволяє нам стверджувати, що дуалістична монархія відрізняється як від абсолютної, так і від парламентарної.

Як відомо, інститут глави держави зародився у Франції. Саме, засновуючи посаду глави держави, французькі та німецькі королі заклали фундамент для формування моделі, яку з упевненістю сьогодні можна назвати дуалістичною монархією.

Творці інституту глави держави створили не просто міцну, а й одноосібну монархічну владу, поєднавши в одній особі повноваження і глави держави, і голови уряду.

У монархіях дуалістичного типу зазвичай існує конституція¹ та парламент, без участі якого закони не можуть прийматися. Крім того, парламент може впливати на уряд. Утім такий вплив є можливим лише за рахунок встановлення бюджету держави. І хоча цей важіль і є досить потужним, але може застосовуватися лише один раз на рік. Крім того, парламентарі, вступаючи в конфлікт з урядом², ризикують втратити місце внаслідок розпуску парламенту.

Хоча закони й приймаються парламентом, монарх користується правом абсолютного вето, тобто без його затвердження закон ніколи не набуде чинності. Крім того, монарх має право видавати надзвичайні декрети, що мають силу закону.

Таким чином, фактично в дуалістичних монархіях у результаті впливу традицій, особистості монарха, різного роду релігійних чинників влада монарха фактично є навіть більшою, ніж передбачено конституцією. Слід мати на увазі, що деякі дуалістичні монархії більше наближені до абсолютних (Катар), а деякі – до парламентарних (Люксембург). На нашу думку, це пов'язано як із виборним представницьким органом, що зближує дуалістичну монархію з парламентарною, так і з наявністю міцної монархічної влади³.

Утім, на відміну від інших монархічних систем, визначення дуалістичної монархії все ще стикається з труднощами насамперед методологічного характеру, які не дозволяють відокремити її від абсолютної монархії. Зокрема, автором виявлено декілька підходів щодо цього.

Так, досить цікавою уявляється точка зору українських правознавців, які визначають дуалістичну монархію як таку, де носієм суверенітету є монарх, який формує уряд за наявності парламенту. При цьому в умовах абсолютної монархії парламент є відсутнім [239, с. 25]. Але ця точка зору не завжди відповідає дійсності. Як цілком слушно зазначив Е. Григоніс: «...існує і така точка зору, згідно з якою в дуалістичній монархії главу держави не можна визначати як носія виконавчої влади. Стверджується, що монарх має реальніші й значні прерогативи, а парламент є дорадчим органом при монархові. На наш погляд, така характе-

¹ Як правило, вона «дарується» народу монархом.

² А значить – і з монархом.

³ Як і в умовах абсолютної монархії.

ристика є більш прийнятною для абсолютної монархії» [75, с. 323]. На підставі точки зору Е. Григоніса ми можемо дійти висновку, що і в умовах абсолютної монархії може існувати парламент, який здійснює дорадчі функції при монархові і здебільшого має назву консультативної ради. Це можна підтвердити Основним нізамом про владу¹ Саудівської Аравії 1992 р., який встановив можливість існування представницького органу – Консультативної ради (ст. 68).

Крім наведеної позиції українських правознавців, існує ще кілька підходів щодо визначення дуалістичної монархії.

Перший підхід ґрунтується на характеристиці зазначеної монархії як такої, де обмежений у владі монарх зберігає «домінуючі» або «лідуючі» позиції. Зокрема, цю думку поділяють такі вчені, як І. Алебастрова, Ю. Лейбо та ін. Проте зазначений підхід є не зовсім коректним у науково-методологічному плані, адже «домінування» або «лідерство» – це оцінювальна і занадто суб'єктивна категорія. Фактично такий підхід дозволяє зарахувати до дуалістичних будь-яку з монархій, адже будь-хто з монархів є лідером своєї нації.

Другий підхід ґрунтується на спробі визначити суть дуалізму зазначеної монархії як такої, що означає поділ повноважень між двома владними структурами: монархом та парламентом. Зокрема, цей підхід сповідають такі вчені, як А. Венгеров, А. Громико, М. Хмелінін, М. Чудаков, В. Шаповал та ін.

З цим підходом пов'язаний підхід, що виходить з принципу поділу влади, який означає, що законодавча влада належить парламенту, а виконавча – монарху та його уряду. Зокрема, ці погляди є характерними для таких вчених, як Е. Григоніс, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трофимова, В. Четвернін та ін.

Певною мірою цей підхід до дуалістичної монархії поділяв і автор монографії [312, с. 168; 314, с. 216; 315, с. 61]. Тим більше, що це можна довести, якщо проаналізувати конституцію Катару. Переважна більшість дослідників визначає цю державу як абсолютну монархію. Проте здебільшого цей погляд існує в джерелах, що опубліковані до 29 квітня 2003 р., коли на референдумі була затверджена нині діюча Конституція Катару. Відповідно до ст. 61 Конституції законодавча влада належить Консультативній Раді,

¹ Конституцією.

а виконавча згідно зі ст. 62 – Еміру Катару. І хоча Емір відповідно до ст. 77 Конституції призначає третину складу парламенту, проте сам він не має формального права видавати закони, як це існує, наприклад, у Кувейті чи Бахреїні, де монархи мають законодавчу владу. Саме тому Катар слід визначати як дуалістичну монархію.

Певною мірою до дуалістичних монархій можна також віднести й Велике Герцогство Люксембург, де ст. 33 Конституції закріплює той факт, що Великий герцог здійснює виконавчу владу. Законодавча ж влада, як це випливає зі ст. 46 Конституції, належить Палаті депутатів, яка ухвалює кожен закон. Той факт, що Великий герцог сам визначає організацію свого уряду (ст. 76 Конституції) і між членами уряду й Великим герцогом немає посередника (ст. 79 Конституції) у вигляді прем'єр-міністра, також вказує на дуалістичний характер монархії Люксембургу. Це підкреслюється й у праці Е. Григоніса «Форми держави у сучасному світі» [75, с. 323–324].

Проте визначати дуалістичну монархію лише як таку, де глава держави є одночасно главою виконавчої влади, некоректно, адже існує низка держав, які не є дуалістичними, проте їхні конституції закріплюють саме виконавчу владу глави держави. Так, у § 3 Конституції Норвезького Королівства закріплено: «Виконавча влада належить Королю чи Королеві». Проте, як ми визначили, Норвегія належить до парламентарних монархій, адже акти монарха потребують контрасигнування з боку голови уряду чи відповідного міністра.

Однак існує ще один підхід до визначення дуалістичної монархії, який полягає в аналізі відповідальності уряду.

Як відомо, абсолютна більшість вчених визначає дуалістичною таку монархію, де уряд формується монархом і несе відповідальність лише перед ним. Зокрема, такої позиції дотримуються такі вчені, як І. Алебастрова, А. Венгеров, А. Громико, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Ю. Лейбо, А. Мішин, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трофимова, М. Хмелінін, В. Четвернін, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

Проте є й інша точка зору, що, на нашу думку, більше відповідає дійсності і відображає суть дуалізму¹. Ця позиція визначає, що уряд несе відповідальність як перед монархом, так і перед

¹ Подвійності.

парламентом. Зокрема, саме цю точку зору відстоюють такі вчені, як О. Дубина [95] та В. Шаповал [371, с. 759]. Певної мірою ідею подвійності відповідальності уряду як ознаки дуалістичної монархії можна знайти в роботі С. Камінського «Інститут монархії в країнах Арабського Сходу», де, зокрема, зазначається: «Основним критерієм для класифікації різновидів монархічної форми правління виступає спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє поділити усі сучасні арабські монархічні держави на дві основні групи. Перша з них включає у себе абсолютні монархії, де уряд є відповідальним лише перед главою держави. Це – ОАЕ, Оман, Катар та Саудівська Аравія. До іншої групи – конституційних монархій – належать Кувейт, Бахрейн та Марокко, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом, а також Йорданія, де уряд за конституцією несе відповідальність лише перед парламентом» [131, с. 46–47].

Аналіз С. Камінського, зроблений наприкінці 1970-х років, сьогодні потребує певного корегування. Зокрема, слід наголосити, що сьогодні емір Катару не має законодавчої влади (ст. 61 Конституції, затвердженої на референдумі 29 квітня 2003 р.), а в Бахреїні уряд несе відповідальність лише перед королем (п. (с) ст. 33 Конституції Королівства Бахреїну від 14 лютого 2002 р.). Крім того, згідно зі ст. 58 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р. уряд несе колективну відповідальність лише перед еміром Кувейту. Саме тому сучасні Бахрейн та Кувейт не повинні розглядатися як такі, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом.

Дослідження діючих конституцій передбачає лише декілька країн, що знають дуалізм відповідальності уряду. Такі країни існують як у Європі (Ліхтенштейн), так і в Азії (Бутан), Африці (Марокко) та Океанії (Тонга).

Зокрема, ч. 1 ст. 78 Конституції Князівства Ліхтенштейн закріплено, що «уряд як колегіальний орган, є відповідальним перед Князем та перед Ландтагом».

У Королівстві Бутан згідно з чинною Конституцією (ч. 7 ст. 20) Рада міністрів несе колективну відповідальність перед Королем Бутану і парламентом [145, с. 154].

У Марокко ч. 1 ст. 60 Конституції передбачено, що уряд несе відповідальність перед Королем та парламентом.

У Королівстві Тонга відповідальність уряду перед королем та Законодавчими зборами¹ випливає зі ст. 51 Конституційного Акта Тонга. На відміну від Ліхтенштейну, Бутану та Марокко у Королівстві Тонга відповідальність уряду означає його звітування перед Королем та подання відповідей на запити членів Законодавчих зборів.

Отже, можна поділити всі монархії на абсолютні, дуалістичні та парламентарні. При цьому в умовах абсолютної монархії уряд несе відповідальність тільки перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження винятково в дискреційному порядку. Парламентарна монархія передбачає контрасигнування будь-яких актів монарха головою уряду або відповідним міністром. І нарешті, дуалістичною визнається монархія, яка не належить до абсолютної² або до парламентарної³.

Наведена класифікація, на нашу думку, дозволяє більш чітко визначити монархію й уникнути суб'єктивізму при віднесенні певної країни до тієї чи іншої системи правління.

І хоча сучасне державознавство здебільшого розглядає монархію як форму правління, яка або притаманна малорозвиненим країнам, або є лише даниною традиціям тієї чи іншої країни, проте, як зазначав Е. Григоніс: «Монархія, без сумніву, ще не зжила себе. Усі її сучасні різновиди, за винятком абсолютної монархії, достатньо узгоджуються і з ідеєю правової держави, і з принципом поділу влади» [75, с. 331]. Щодо абсолютної монархії, то на її захист цілком слушно висловився основоположник ідей неомонархізму відомий письменник Р. Злотников: «Аристотель... дійшов висновку, що найкращою формою правління, яка забезпечує найвище процвітання держави та щастя народу, є саме тиранія (тобто абсолютна монархія), але за наявності як тирана розумної та талановитої людини. Інакше всі переваги тиранії тут же перетворюються на її недоліки» [108, с. 10]. І хоча отождолення абсолютної монархії з тиранією є некоректним⁴, але можна погодитися з тим, що успіх тієї чи іншої монархічної країни значною мірою залежить від існуючої в ній системи правління.

¹ Парламентом.

² Немає якоїсь складової, передбаченої формулою абсолютної монархії.

³ Далеко не всі повноваження реалізуються в порядку контрасигнування.

⁴ Сам Аристотель у жодному разі не був прихильником тиранії, віддаючи перевагу політії.

Розглядаючи республіканську форму правління, слід мати на увазі, що якщо в умовах поліархічної республіки державна влада належить народу, то в умовах автархічних¹ та олігархічних² республік уся державна влада зосереджується в руках однієї особи, групи чи прошарку населення. Саме така ситуація приводить до того, що виборність, терміновість та відповідальність глави держави дуже часто виявляються суто формальними.

При цьому в соціалістичних, теократичних та деяких автархічних³ республіках відсутній політичний плюралізм, тобто у суспільстві та державі панує моністична ідеологія, функціонує однопартійна чи формально-багатопартійна політична система. В інших олігархічних⁴ та автархічних⁵ республіках якась єдина ідеологія не проголошується, але повністю є відсутнім політичний плюралізм.

У ХХ ст. олігархічні та деякі автархічні республіки існували під великим впливом ідеології, а тому практично всіх їх можна визначити як *ідеократичні*. При цьому під ідеократією розуміється «панування ідей, штучний і рідко вживаний термін на позначення суспільного ладу, заснованого на переказах і не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях» [58, с. 10].

Щодо ідеологій, то на сьогодні відомими є два різновиди – релігійна та світська. *Релігійна* ідеологія засновується на релігійних вченнях і міфах⁶, а *світська* – на панівних у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів⁷. Цей критерій дозволяє поділити ідеократичні держави на дві основні групи. Перша з них об'єднує соціалістичні держави. Це – СРСР, Третій Рейх, Алжир, Лівія, Куба. Зокрема, ст. 1 Конституції Куби передбачає, що Куба є «незалежною і суверенною соціалістичною державою працівників, організованих з усіма та заради усіх в єдину та демократичну республіку задля політичної свободи, соціальної справедливості, індивідуального та колективного добробуту і людської солідарності». Стаття 5 закріплює положення про

¹ Вождистських та монократичних.

² Соціалістичних, теократичних, мілітократичних, аристократичних тощо.

³ Третій Рейх.

⁴ Зокрема, у мілітократичних, які забезпечують владу військовим.

⁵ Наприклад, в умовах каудилізму.

⁶ Іслам, синтоїзм тощо.

⁷ «Світле комуністичне майбутнє», Третій Рейх тощо.

те, що «Комуністична партія Куби є послідовником ідей Марти й марксизму-ленінізму, організованим авангардом кубинської нації, вищою керівною силою суспільства і держави, організуючою і спрямовуючою силою побудови соціалізму та руху до комуністичного суспільства» [395]. Крім того, соціалістичними слід визнати республіки, які або у своїй назві закріплюють термін «соціалістична»¹, «народна»² чи «народно-демократична»³, або ж закріплюють соціалістичні ідеали на конституційному рівні, як це зроблено у вже згаданій Конституції Куби.

До другої групи – теократичних республік – належать Іран, Мавританія, Коморські острови тощо, де державною релігією є іслам, а також Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка, де державною релігією відповідно до ст. 9 Конституції є буддизм: «Республіка Шрі-Ланка надає буддизму особливого значення. Саме тому захист і вивчення вчення Будди Сасани є обов'язком держави» [145, с. 868]. Щодо ісламських республік, то ними слід визнати ті республіки, які або визначаються як ісламські⁴, або ж визнають іслам домінуючою державною релігією. До таких держав належать Федерація Коморських Островів, Республіка Судан і Туніська Республіка.

Так, Федерація Коморських Островів ще донедавна мала назву Федеративної Ісламської Республіки Коморські Острови [332, с. 189]. Проте 23 грудня 2001 р. була видана нова Конституція, що отримала назву Основного Закону Федерації Коморських Островів, преамбула якого закріпила ісламський характер принципів та правил управління Федерацією [397].

Ісламський характер Республіки Судан закріплено у ст. 1 Конституції, яка набула чинності 1 липня 1998 р. Зокрема, зазначена стаття передбачає іслам як релігію більшості населення країни [396]. І хоча християнство та інші релігії також дозволяється сповідати, але сам факт закріплення на конституційному рівні ісламу як домінуючої релігії дозволяє стверджувати, що Судан належить до теократичних (ісламських) республік.

¹ Соціалістична Республіка В'єтнам.

² Китайська Народна Республіка.

³ Корейська Народна-Демократична Республіка, Лаоська Народна-Демократична Республіка.

⁴ Ісламська Республіка Афганістан, Ісламська Республіка Іран, Ісламська Республіка Пакистан, Ісламська Республіка Мавританія.

Конституція Туніської Республіки також передбачає ісламський характер держави. Це видно, зокрема, з преамбули, яка починається словами: «В ім'я Аллаха, милостивого і милосердного» та статті 1 Конституції, яка передбачає таке: «Туніс – вільна держава, суверенна і незалежна; її релігія – Іслам; її мова – арабська; її форма – республіка» [404]. Як ми бачимо з тексту статті, іслам є релігією держави, тобто державною релігією.

Держави, що входять до першої групи, у свою чергу, потребують розділу на декілька різновидів, виходячи з відповідної моделі соціалізму, що спирається на певну соціалістичну доктрину.

Загальновідомо, що на сьогодні можна виділити дві глобальні моделі соціалізму – релігійну та світську. Релігійна доктрина соціалізму здебільшого існує у вигляді обрамлення соціалізму в одну зі світових релігій. Так, зокрема, на сучасному етапі можна виділити християнську, ісламську та буддійську соціалістичні моделі. Християнська модель соціалізму все ще не має державного закріплення, але на доктринальному рівні вона існує в рамках католицизму вже з 1891 р., коли Його Святість Папа Римський Лев XIII видав енцикліку «Про Нові Речі». Щодо буддійської соціалістичної моделі, то вона не має свого доктринального обґрунтування.¹ Так і доктринальне обґрунтування².

Стосовно ж світської моделі соціалізму, то сучасне державознавство акцентує свою увагу виключно на його радянській характеристиці, виділяючи лише три форми соціалістичних держав: Паризька Комунa 1871 р., республіка Рад і народно-демократична республіка [319, с. 297]. Виходячи ж із того, що Паризька Комунa була не стільки державою, скільки самоврядним об'єднанням, характерним для Парижу [378, с. 191], слід звертати увагу лише на радянську та народно-демократичну республіки. Утім і цей перелік не є вичерпним, адже радянська та народно-демократична держави акцентували свою увагу на «дружбі народів» та інтернаціоналізмі. Проте історії добре відома модель національного соціалізму, що була реалізована в рамках Третього Рейху. Ідеологами національного соціалізму, поряд з А. Гітлером, виступили Г. Штрассер та Й. Геббельс. Зокрема, Г. Штрассер вважав, що соціалістичні гасла є закликком не

¹ Алжир, Лівія тощо.

² Мається на увазі «Зелена книга» М. Каддафі.

до класу пролетарів¹, а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. З цими поглядами перекликалися ідеї Й. Геббельса, який наголошував, що соціалістичні гасла слід застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини² не є пролетарським, адже там суттєвий вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не слід будувати соціалізм [107].

Проте, крім національної та інтернаціональної моделей, які ототожнюють соціалізм з казармою, існували й доктрини демократичного соціалізму, над якими розмірковували Й. Шумпетер і А. Сахаров. При цьому демократична модель соціалізму була реалізована у Швеції [277] та Індії, про що свідчить, зокрема, преамбула до конституції останньої: «Ми, народ Індії, голосуванням приймаємо рішення про найменування держави Індія Суверенною Соціалістичною Світською Демократичною Республікою» [145, с. 177].

Отже, як ми бачимо, на доктринальному рівні існує, принаймні, шість різновидів соціалізму: ісламський і християнський, національний і радянський, демократичний і народно-демократичний.

Першою соціалістичною республікою була Росія, яка у 1924 р. разом з Україною, Білорусією та Закавказькою Федерацією утворила СРСР. Характерною рисою державного механізму радянської держави було визнання демократичного централізму як його організаційної норми. Остання радянська конституція (ст. 3) визначала демократичний централізм таким чином: «Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищих органів для нижчих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу» [154, с. 7]. А ось як північнокорейське офіційне джерело пояснює демократичний централізм: «Усі органи влади обираються народними масами і відповідають перед ними за свою діяльність, адміністративні органи утворюють-

¹ Робочого класу.

² У тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер.

ся органами влади і відповідають перед ними. Нижчі державні органи повинні виконувати постанови і розпорядження вищих, місцеві державні органи здійснюють свою діяльність під керівництвом відповідних центральних органів, поряд із цим вони підвищують творчу ініціативу периферії і широко залучають трудящих до державних справ» [75, с. 332].

При цьому в усіх соціалістичних республіках органами влади визнаються вищі представницькі¹ органи. Виконавчі органи² утворюються представницькими. Місцеве ж самоврядування замінюється на місцеві органи державної влади. Однак влада представницьких органів має суто формальний характер, адже фактично вся влада в країні зосереджується в руках олігархії – правлячої комуністичної партії. При цьому, якщо в СРСР, згідно зі ст. 6 останньої Конституції КПРС була «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [154, с. 8], то в так званих країнах «народної демократії»³ може існувати «багатопартійність», яка, утім, не заважає комуністам чи їхнім аналогам керувати своїми країнами. Так, політична система сучасної КНР, крім КПК, передбачає наявність ще восьми легальних політичних партій: Революційний комітет Гоміндану Китаю, Демократична Ліга Китаю, Асоціація демократичного національного будівництва Китаю, Асоціація сприяння розвитку демократії Китаю, Робітничо-селянська демократична партія Китаю, Партія Чжигуандан Китаю, Товариство «Цзюсань» та Ліга демократичної автономії Тайваню, які разом об'єднують у своїх лавах близько 500 тис. членів [291, с. 298]. Однак це не заважає КПК керувати діяльністю державних органів, а тому наявність ще восьми демократичних партій, по суті, жодним чином не впливає на існування в КНР практично однопартійної системи.

У ХХ ст. національна та радянська моделі соціалізму припинили своє існування. Демократичний соціалізм багато в чому трансформувався в соціально-правову державу. Щодо народно-демократичного соціалізму, то й він пережив тяжкий період своєї історії: у 1989–1990 рр. країни Східної Європи⁴, яким була

¹ На вищому рівні – законодавчі.

² У СРСР – органи державного управління, у КНР – адміністративні органи.

³ Інші світські інтернаціональні соціалістичні республіки казарменного типу.

⁴ НДР, Болгарія, ЧССР та деякі інші.

притаманна «народна демократія», шляхом революційних перетворень відкинули ідеологію соціалізму і почали будувати в себе демократію. Як приклад можна навести ситуацію в Угорщині, де Угорська соціалістична робоча партія в лютому 1989 р. прийняла рішення: «партія буде розвивати демократію і будувати соціалізм в умовах багатопартійної системи» [66]. Дещо іншою, але теж мирною була ситуація в Польщі, де лідери ПНР та опозиції зустрілися за круглим столом і домовилися про створення другої палати парламенту – сенату, про заснування поста президента і припинення у зв'язку з цим діяльності Державної Ради ПНР. При цьому глава держави передбачався як посадова особа, що обирається на спільному засіданні обох палат і має великі повноваження (зокрема, право розпуску парламенту, якщо там склалася безвихідна ситуація). Проте в Румунії ситуація виявилася абсолютно немирною: у результаті збройного повстання було розстріляно президента СРР Н. Чаушеску та його дружину.

Були також розпочаті реформи в КНДР, зокрема була визнана роль особистості у формуванні північнокорейської економіки. Так, приватним підприємцям (насамперед, жінкам), було надано право торгувати на вулиці продуктами та напоями.

Особливо ж потужним виявилось реформування соціалізму в Китаї. Свого часу лідер КНР Ден Сяопін розробив програму реформ, відому під назвою «чотирьох модернізацій» (у сільському господарстві; промисловості; освіті, науці і культурі; в обороні). Її метою проголошувалася побудова соціалізму з китайською специфікою. Характеризуючи реформи, Ден Сяопін вже в 1984 р. зазначав: «Висуваючи завдання чотирьох модернізацій, ми як мінімум ставимо собі мету створити до кінця XX століття суспільство з середньопрожитковим мінімумом» [96, с. 70].

18 серпня 1980 р. Ден Сяопін виступив на розширеній нараді Політбюро ЦК КПК з доповіддю «Реформа керівництва партії й держави», метою якої було реформування державного управління та правової системи. Другим кроком у цьому напрямі став XIII з'їзд КПК, що відбувся у жовтні-листопаді 1987 р. Саме тоді було наголошено, що «без реформи політичної системи реформування системи господарювання врешті-решт не буде мати успіху» [27, с. 80]. Наріжним же каменем політичної реформи було визнано розмежування функцій партійних та адміністративних органів, удосконалення правової си-

стеми й удосконалення «багатопартійного діалогу» з вісьмома контрольованими КПК «демократичними партіями» країни.

У другій половині 1988 р. і до квітня 1989 р. в КНР відбулася гостра дискусія навколо проблеми «нового авторитаризму». Прихильники цієї теорії вважали, що в Китаї ще немає умов для швидкого просування до демократичного суспільства. Водночас економічна ситуація в країні потребувала застосування та вдосконалення нових для КНР ринкових відносин. Так, зокрема, один з теоретиків «нового авторитаризму» У Цзясян зазначав, що «без нового авторитаризму є неможливим перехід до ринку, а без переходу до ринку тим більше неможливим є здійснення політики демократії» [27, с. 87]. Проте були й критичні зауваження щодо цієї теорії. Так, в інтерв'ю щотижневику «Шицзе цницзи да бао» політолог Лі Цзехоу зазначав, що новий авторитаризм у політиці та ірраціоналізм в ідеології є тими близнюками-братами, «що заважають справі модернізації в КНР, вони сприяють лише реставрації феодально-фашистської диктатури, знову повертають нас до тотальної диктатури щодо інтелігенції, вкрай негативно впливають на широкі маси» [27, с. 88].

У червні 1989 р. в Пекіні відбулися численні демонстрації молоді з вимогою демократичних реформ. З червня 1989 р. 30 тис. озброєних солдат Народно-визвольної армії Китаю здійснили спробу витіснити мітингувальників з площі Тяньаньмень. Спроба виявилася невдалою, і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, важкими кулеметами та автоматами. Підрозділи НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіну. Їх наступ на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей, які заповнили її, до втечі. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. У результаті туди змогла пройти колона з 250 армійських вантажівок, але першими пройшли бронетранспортери, на один з яких було вчинено напад: його підпалили протестуючі. За матеріалами Франс Пресс, одна з найзапекліших сутичок відбулася в західній частині Пекіну, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, що намагалися перетнути їм шлях. Танки й бронетранспортери йшли по площі Тяньаньмень та іншими районами міста, відкриваючи вогонь та зминаючи людей своїми гусеницями.

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяяна, який підтримував вимоги мітингувальників, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти демократизації ж політичної системи рішуче виступили не лише «батько китайських реформ» Ден Сяопін, а й голова КНР Ян Шанкунь та прем'єр Державної Ради Лі Пен.

Як ми бачимо, молоді прихильники «демократичних перетворень», підтримані лідером КПК Чжао Цзяяном, не змогли досягти своїх цілей. Більше того, на нашу думку, саме певні паралелі з «культурною революцією»¹ налякали державний апарат і саме з цим пов'язана та лють, з якою були придушені заворушення на Тяньаньмень.

Таким чином, на сьогодні існують лише п'ять соціалістичних республік народно-демократичної моделі: КНР², КНДР³, СРВ⁴, ЛНДР⁵ і Республіка Куба.

Інший різновид соціалістичних держав утворюють республіки, які закріплюють на конституційному рівні державну релігію (іслам чи буддизм). Існують, принаймні два варіанти поєднання релігії з соціалізмом.

Перший варіант передбачає закріплення в конституції соціалістичних (народних, народно-демократичних) республік державної релігії. До таких держав належать Народна-Демократична Республіка Алжир (яка у ст. 2 своєї Конституції закріплює іслам як державну релігію), Народна Республіка Бангладеш (ст. 2А – іслам як державна релігія). Інший варіант – поєднання соціалізму як державного принципу та ісламу як державної релігії. Зокрема, таким шляхом донедавна йшла Сирійська Арабська Республіка (ст. 1 закріплювала Сирію як соціалістичну державу, а ст. 3 передбачала, що державною релігією Сирії фактично є іслам [144, с. 520])⁶. Крім того, саме цей варіант використовує Шрі-Ланка,

¹ Коли молодь, спираючись на підтримку лідера КПК Мао Цзедуну, вимагала «більше соціалізму».

² Китайська Народна Республіка чи материковий Китай.

³ Корейська Народна-Демократична Республіка чи Північна Корея.

⁴ Соціалістична Республіка В'єтнам.

⁵ Лаоська Народна-Демократична Республіка.

⁶ Після проведення референдуму у лютому 2012 року, коли була прийнята чинна Конституція САР, соціалізм було виключено з переліку державних принципів, тоді як іслам залишився державним принципом – президент повинен бути мусульманином, а закони шаріату є джерелом права в республіці.

ст. 1 Конституції якої передбачає: «Шрі-Ланка (Цейлон) є вільною, суверенною, незалежною і демократичною соціалістичною республікою, яка має офіційну назву «Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка» [145, с. 866]. І хоча 3 серпня 2000 р. було підготовлено конституційний білль, ст. 1 якого більше не передбачала соціалістичного наповнення держави [403], але цей законопроект так і не набув юридичної сили. Саме тому Шрі-Ланка на сьогодні залишається соціалістичною державою. Поєднання ж соціалістичної та релігійної ідеології в державі дозволяє нам віднести Алжир, Бангладеш і Шрі-Ланку до теократичного різновиду соціалізму.

Аналізуючи ж власне теократичні республіки, слід мати на увазі той факт, що для неї характерним є безстрокове, юридично невідповідальне та одноосібне правління верховного релігійного лідера. Утім це не означає, що останній є монархом, адже з погляду теократичного ідеалу суверенним володарем влади є бог, який і має виняткове право вирішувати питання правління. Як зазначав з цього приводу аятола Р. М. Хомейні: «Іслам оголошує монархію та спадкування влади невірними та необґрунтованими. Пророк закликав зруйнувати монархічні форми правління... Істинним монархом є Аллах і Він не потребує партнерства» [282]. При цьому глава теократичної республіки вважає себе наступником Бога чи його найближчого послідовника (пророка).

На сьогодні серед теократичних республік найбільшого поширення набули ісламські. Саме тому перш за все слід зупинитися на концепції халіфату як моделі мусульманської теократичної держави. На думку більшості ісламських мислителів, халіфат є не привілеєм окремої особи на зайняття поста глави мусульманської держави, а обов'язком, покладеним на главу та представників мусульманської общини (умми), що обирають халіфа та дають йому поради [340, с. 15]. Цілком правильно характеризував цю модель Б. Хашматулла: «Спочатку халіфат склався як представницький та виборний інститут... Перші халіфи обиралися мусульманською знаттю» [341, с. 47].

Це дозволило єгипетському політологу Сулейману Мухаммеду ат-Тамаві висловити цікаве, але не беззаперечне припущення про те, що організація влади в халіфаті повністю відповідає принципам парламентаризму, а правовий статус халіфа, який здійснює функції глави держави та уряду, є близьким до становища президента в республіці [282].

Утім зводити халіфат до президентської, парламентської чи змішаної республіки є не зовсім коректним, адже він відрізняється від зазначених систем правління за способом формування та характером компетенції глави та вищих органів держави, за джерелом державного суверенітету та особливостями відповідальності глави держави.

Так, найбільш поширеним шляхом набуття верховної влади в теократичній республіці є вибори. Інститут виборів в умовах ісламської цивілізації пов'язаний з традиціями родоплемінного самоврядування і є нащадком первісної демократії. Відповідно до принципів виборності (аш-шура), розроблених в рамках концепції халіфату сунітської та хариджитської гілок ісламу, формується влада в ісламських республіках.

Специфіка такого формування дозволила відомому досліднику з питань теократії Є. Салигіну стверджувати: «... вибори глави теократичної держави не можна розцінювати як свідчення республіканського характеру теократичної влади. У формуванні республіканських органів представництва бере участь більшість населення держави, а в обранні теократичного лідера лише частина суспільства, його духовна еліта. В мусульманських країнах – це муджтахіди, факіхи...» [282].

Щодо муджтахідів і факіхів, то вони становлять олігархію ісламських республік, а, як відомо, крім поліархічних¹ республік, суб'єктами влади яких був та є народ, громадяни, велика кількість виборців, історії відомі так звані олігархічні² республіки, суб'єктами влади в яких визнавалися виключно провідні верстви населення (Річ Посполита, Венеція, Спарта, доімперський Рим). Фактично саме теократичні (ісламські) держави на сьогодні утворюють олігархічні республіки за умови виборності вищих органів влади та глави держави халіфату.

Досить пізнавальним є те, як мусульманське правознавство вирішує питання про джерело суверенітету. Зокрема, за загальним правилом, носієм суверенітету є Аллах. Однак шиїти та суніти практичні питання цього суверенітету вирішують у різний спосіб. Так, відповідно до найбільш поширеної точки зору сунітської концепції, від імені Аллаха вищу владу на землі здійснює община (державна). Ця влада є відображенням суверенітету Аллаха.

¹ Перш за все демократичних.

² Елітарні, аристократичні.

Община (держава) має право приймати закони, але лише з питань, не врегульованих Кораном і сунною. Дещо інакшою є шіітська політична доктрина, яка виходить з того, що суверенітет належить Аллаху, але від його імені всіма справами мусульман одноосібно керує імам.

За сунітською концепцією халіфом стають внаслідок особливо-го договору між общиною (уммою) та претендентом на халіфат. Общину представляють муджтахіди, наділені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, не врегульовані Кораном і сунною. Відповідно до шіітської концепції імам є прямим представником Аллаха і пророка. Лише пророк призначає собі спадкоємця з числа прямих нащадків за лінією свого зятя Алі.

Крім того, слід зазначити, що характерною ознакою халіфату була проголошена зв'язаність глави держави в усіх своїх діях нормами шаріату, інтересами і загальною користю підданих і необхідністю консультуватися з радою знаючих осіб.

Щодо самих повноважень, то сунітська політична теорія робить акцент на тому, що влада глави держави є обмеженою, він не має жодних привілеїв чи імунітету. Як будь-якого мусульманина, його може бути покарано за злочин чи проступок. Повноваження глави держави зовсім не мають божественного характеру. Шіітське ж вчення наділяє імама божественною владою, ставить його вище за общину та оголошує його особою священною. Рішення імама як найкращого знавця права мають силу закону.

Таким чином, особливістю ісламської республіки було те, що глава держави, навіть займаючи свій пост довічно, керує, не маючи влади абсолютного монарха, унаслідок своєї зв'язаності Кораном, сунною та ідеями видатних знавців мусульманського права.

Отже, виходячи з усього наведеного та з метою усунення методологічної плутанини, усі ідеократичні республіки можна поділити на теократичні (Афганістан, Єгипет, Іран, Федерація Коморських Островів, Мавританія, Пакистан, Судан і Туніс), соціалістичні (В'єтнам, КНР, КНДР, Куба і Лаос) та теократично-соціалістичні (Алжир, Бангладеш, Лівія, Сирія і Шрі-Ланка).

Утім, крім ідеологічної складової, олігархічні республіки можуть мати певну складову організаційного характеру.

Так, практично всі соціалістичні республіки є партократичними, адже саме правляча олігархія (правляча партія) фактично формує органи державної влади, у тому числі й призначаючи главу держави.

Як приклад можна проаналізувати Конституційний Закон Народної Республіки Ангола, згідно зі ст. 2 якого суверенітет належав не лише ангольському народу, а й комуністичному Національному рухові за незалежність Анголи – МПЛА, який визначався як законний представник ангольського народу, що утворює широкий фронт, який об'єднує у своїх лавах всі патріотичні сили, які беруть участь в антиімперіалістичній боротьбі і якому належало «політичне, економічне та соціальне керівництво нацією». При цьому главою держави в НРА – Президентом НРА – є голова МПЛА (ст. 31 Конституційного Закону НРА) [153].

Щодо теократичної республіки, то характер її образу правління спирається не лише на певні ідеологічні (релігійні) постулати, а й на особливості влади, які визначаються домінуючою роллю духовенства в житті держави. Так, в Ісламській Республіці Іран керівника ІРІ згідно зі ст. 107 Конституції обирають всенародно обрані експерти. Проте діяльність цих експертів формально позбавлена будь-якого контролю з боку народних мас, адже, відповідно до статті 108 Конституції затвердження правил, що мають стосунок до обов'язків експертів, знаходиться «у їх власній компетенції» [144, с. 260], тобто фактично самі експерти встановлюють для себе відповідні повноваження, а отже, утворюють ту теократичну олігархію, яка має можливість впливати на призначення керівника Ірану. Останній же згідно зі ст. 110 не лише підписує указ про призначення президента, обраного народом, тим самим санкціонує народну волю (п. 9), а й усуває президента від влади з урахуванням інтересів країни (п. 10).

Тобто, на нашу думку, в Ірані не лише панує релігійна ідеологія, а й функціонує релігійна олігархія (теократія), яка практично й формує органи державної влади.

Крім теократичних та партократичних систем республіканського правління, сучасне державознавство, у принципі, знає й мілітократію – владу військових, яка свого часу вже була проаналізована [309, с. 51 і наст.].

Що до поліархічної республіки, то на сьогодні можна виділити два її основні різновиди – президентську республіку і парламентську республіку.

Для президентської республіки характерними є такі риси:

- 1) президент є главою держави та головою уряду;
- 2) вибори президента здійснюються всенародно чи за допомогою колегії виборщиків;

- 3) колегія виборщиків завжди формується за допомогою прямих виборів виключно самими виборцями;
- 4) у державному апараті немає посади прем'єр-міністра чи рівнозначної йому посадової особи;
- 5) міністри призначаються президентом за погодженням з парламентом або його окремою палатою, або самостійно на власний розсуд.

Географія президентських республік є досить широкою. Так, на Американському континенті до них належать США, Мексика, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Колумбія та ін. В Азії Індонезія, Туркменістан та ін., в Африці – Ліберія, ПАР, Сомалі, Гана, Малаві, Нігерія та ін., в Океанії президентською республікою може вважатися Кірибаті, а в Європі – Кіпр.

Для парламентської республіки характерними рисами є:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
- 3) президент обирається парламентом або колегією виборщиків, яку, у свою чергу, частково обов'язково формує парламент;
- 4) прем'єр-міністра призначає президент за пропозицією парламенту. При цьому така пропозиція, перш за все, враховує думку депутатських фракцій, що утворюють правлячу коаліцію. Саме правляча коаліція або правляча партія пропонує президенту кандидатуру прем'єр-міністра;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Прикладами парламентських республік є ФРН, Італія та інші країни Європи. Низку рис парламентської республіки має Швейцарія, а тому її також можна, з урахуванням специфіки, віднести до парламентських республік. В Азії парламентських республік дуже мало (Індія, Ізраїль). В Африці парламентська республіка існує в Кабо-Верде, Ефіопії та Еритреї, а в Океанії – у Вануату.

І президентська, і парламентська республіка мають як свої недоліки, так і переваги. Саме тому виникає необхідність поєднання окремих рис президентської та парламентської республіки. Так виникла змішана (напівпрезидентська чи напівпарламентська) республіка, яка, у свою чергу, знайшла свої втілення у вигляді президентсько-парламентської або парламентсько-президентської системи правління.

Для президентсько-парламентської республіки характерними є такі ознаки:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
- 3) президент обирається всенародно;
- 4) у державному апараті обов'язково передбачається посада прем'єр-міністра, навіть якщо він не є головою уряду;
- 5) прем'єр-міністр призначається президентом за згодою парламенту чи самостійно;
- 6) більшість міністрів призначається президентом або парламентом за поданням прем'єр-міністра.

Прикладами президентсько-парламентської республіки є Франція (ст. 8 Конституції дозволяє Президенту призначити прем'єр-міністра), Росія (ст. 82 Конституції дозволяє Президенту РФ за згодою Державної Думи призначити голову уряду), Греція (ст. 37 надає право президенту призначити прем'єр-міністра), Україна (п. 9 ст. 106 уповноважує президента призначити прем'єр-міністра за згодою Верховної Ради).

Для парламентсько-президентської республіки характерними є:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр;
- 3) президент обирається всенародно;
- 4) прем'єр-міністра призначає парламент за поданням президента;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра чи президента.

Прикладом парламентсько-президентської республіки можна назвати Болгарію (президент подає Народним зборам кандидатуру прем'єр-міністра, а останнього затверджує сам парламент), Монголію та деякі інші.

І нарешті, монархічну форму правління можна класифікувати за **способом правління** (див. табл. 1.2), яким позначається специфіка реалізації організаційно-функціонального статусу монарха.

Таблиця 1.2. Класифікація монархічної форми правління за способом правління

Теократична монархія	Виборна монархія	Представницька монархія	Династична монархія
Ватикан	Малайзія ОАЕ	Австралія Андорра Канада	Бахрейн Бельгія Кувейт Японія

При цьому виділяють такі види монархій, як династичні, теократичні, представницькі й виборні.

В умовах династичної монархії глава держави походить з певної династії (Вінзорська династія в Великобританії, династія Саудидів у Саудівській Аравії, династія короля Нородома в Камбоджі тощо) і одержує владу в порядку престолонаслідування. На сьогодні абсолютна більшість монархічних країн є династичними.

Теократична монархія передбачає, з одного боку, певний елемент спадкування, а з іншого – фактично глава держави завжди обирається. Як приклад, можна навести Ватикан. Як відомо, у Ватикані Папа обирається Священною колегією, куди входять кардинали римсько-католицької церкви. Цей порядок було затверджено ще Латеранським церковним собором 1059 р. Зокрема ст. 3 Декрету про папські вибори передбачає: «Щоб по смерті першосвященника римської вселенської церкви кардинали-єпископи перш за все, зібравшись разом, ретельно обмірковували кандидатури і, негайно запросивши кардиналів-кліриків, провели вибори, а інше римське духовенство та миряни виявили б своє схвалення вибору нового папи» [119, с. 195]. Нинішніх же жителів Риму сповіщають про те, що Папу обрано через димові сигнали: як тільки-но закінчується підрахунок голосів, виборчі бюлетені кидаються в стару піч. Згораючи, бюлетені дають білий дим і це означає, що нового Папу обрано. Якщо ж кардинали не дійшли згоди, то, крім бюлетенів, у полум'я кидається кипа тирси, змішана з каніфоллю, і тоді дим стає чорним. Це означає, що вибори ще будуть тривати.

Утім, незважаючи на виборний характер влади Папи, він однозначно є монархом, хоча й таким, що має свою специфіку. Остання ж полягає в тому, що глава Ватикану є представником династії не кривної, а духовної: династії святого Престолу, заснованої апостолом Петром. І. Юркович щодо династичного характеру влади Папи писав, що саме в останньому «зосереджено служіння, яке особливим чином довірене Господом Петру, першому з Апостолів, і підлягає передачі його спадкоємцям» [282].

Виборна монархія являє собою своєрідний симбіоз монархії та республіки (недаремно таку ситуацію низка державознавців визначає як змішану або гібридну форму правління). Зокрема, до таких країн належать Об'єднані Арабські Емірати та Малайзія. Проте навіть формально і фактично виборний характер влади раїса та Янг Ді-Пертуан Агонга не дозволяє визначити їх як

республіканських глав держави, адже останній згідно з ч. 1 ст. 32 Конституції Малайзії має абсолютний імунітет щодо притягнення до судової відповідальності, а також згідно з додатком Третім до Конституції Малайзії обирається виключно з числа султанів Малайзії. Щодо раїса, то його також обирають шейхи та еміри ОАЕ із свого числа (ст. 53 Конституції ОАЕ), а тому він також належить до монархів.

І нарешті, представницька монархія передбачає, що монарх реалізує надані йому повноваження через своїх представників. До представницьких монархій належать формальні монархії британських домініонів (Канада, Австралія, Папуа Нова Гвінея тощо), а також Принципат Андорра.

Так, наприклад, ст. 2 Конституції Нової Зеландії передбачає, що главою держави цієї країни є монарх (ч. 1) – королева Великобританії. Відповідно до ч. 2 ст. 2 він (вона) призначає свого представника в Нову Зеландію. Цим представником є генерал-губернатор. Таким чином, у Новій Зеландії, так само, як і в інших колишніх британських домініонах, є два глави держави – *номінальний* (королева Великобританії) та *реальний* (генерал-губернатор), якого призначають на посаду.

Таким чином, якщо монархічну форму правління можна класифікувати за способами правління, за типом правління та за образом правління¹, то республіка класифікується лише за типом і за образом правління.

1.2. Монархічна державність у політико-правовій думці минулого

Регіонально стародавній світ розглядається крізь призму дослідження стародавньої історії країн Близького, Середнього та Далекого Сходу (історія Стародавнього Сходу), стародавніх полісів Еллади (історія Стародавньої Греції) та Стародавнього Риму.

У свою чергу, країни Стародавнього Сходу регіонально поділяються на три регіони: країни Близького та Середнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Персія), Індія і Китай. Практично всі вони виникли як результат вирішення спільних справ і, перш за все, як

¹ При цьому дві останні підстави багато у чому перетинаються.

результат спільної побудови іригаційних систем. Як цілком слушно висловився з цього приводу один з основоположників марксизму Ф. Енгельс, «скільки б не було в Персії та Індії деспотій, що послідовно розквітали, а потім загинули, кожна з них знала дуже добре, що вона насамперед є сукупним підприємцем у справі зрощування дельти річок, без чого там неможливо будь-яке землеробство» [389, с. 180]. Результатом такого вирішення спільних справ стало абсолютне домінування держави в житті східних суспільств: державі належала і вода, і земля, і, як це не парадоксально, раби. Таке становище призвело до того, що жодна з держав Стародавнього Сходу «...ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. За будь-яких обставин вона зберігала його за собою, хоча б у формі верховної власності, що практично не відокремлювалася від державного суверенітету. Правитель був «господарем» усього, що знаходилося в його власності, – «деспотом» у буквальному розумінні цього слова» [112, с. 13]. Фактично це означало, що політико-правова думка Стародавнього Сходу так чи інакше висвітлювала роль одноосібного правителя держави – царя, тобто монарха.

Так, у Стародавньому Єгипті гераклеопольський цар Хеті IV, написавши своєрідний заповіт своєму сину Мерикара, прямо зазначив: «Гарна посада – царська влада» [343, с. 35]. Розглядаючи основні функції царя, він вказав на те, що однією з них є гарантування державної влади. Саме задля цього слід боротися з заколотами та їх ватажками. Зокрема, він писав: «Шкідлива людина – це підбурювач. Знищ його, вбий... зітри ім'я його, згуби прихильників його» [343, с. 31].

На відміну від Єгипту в Стародавній Персії формування Східної деспотії стало результатом трансформаційних процесів у релігійному житті країни. Як відомо, у цій державі закріпилася така релігія, як зороастризм¹, зокрема його моністичний варіант – зурванізм. На думку узбецьких учених, його монізм виявляється в тому, що вихідною основою в ньому було проголошено не єдиного Бога-творця і не двох деміургів, що борються між собою, але єдину, абстрактно-метафізичну основу – Безкінечний Час (Зурван Акарано). Зурванізм користувався підтримкою іранських Сасанідів. Так, зокрема, перший Сасанід Ардашир, використав цю релігію, намагаючись залучитися підтримкою усіх своїх підданих.

¹ Маздеїзм.

Зокрема, він говорив: «У цій великій державі, що дали мені боги, я буду творити добро і здійснювати справедливий суд. І зроблю чистою зороастрійську релігію, і буду ставитися до підданих, як до своїх синів. Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, який створив усе суще і доручив мені управління сімома кешварами і, як належне, оцінив» [280, с. 97–98]. У зв'язку із завойовницькою політикою Сасанідів зороастризм отримав могутню підтримку світської влади.

На відміну від обожнених монархів-деспотів Єгипту та Персії (між їхніми статусами є певна відмінність, але про це буде сказано нижче), Стародавня Індія від самого початку складалася як певна традиціоналістична монархія, де влада князя-раджі від самого початку обмежувалася існуванням сильного жрецтва – брахманів.

Таке становище не могло не викликати певного незадоволення варни кшатріїв (воїнів), з якої походили раджі. Унаслідок цього в Індії виникає перший еретичний трактат, що заперечував канонічний брахманізм¹ – Артхашастра (наука політики). Поміж іншим, цей трактат торкнувся і правового статусу царя. Зокрема, стосовно необхідності нагляду царя за своїми підданими відомий філософ Вішнагупта Каутілья у трактаті «Артхашастра» писав: «Встановивши нагляд за головними посадовими особами, хай цар створить нагляд за городянами та сільськими жителями» [25, с. 35].

Проте найбільш вдало серед країн Азії ідеологія царської влади була розроблена в Стародавньому Китаї в працях Конфуція, Лао-Цзи, Мо-Ді, Шан Яна, Хань Фея та інших.

Так, відомий китайський філософ Конфуцій у своїй праці «Луньюй» наголошував на необхідності високих моральних якостей правителя: «Правитель, що поклався на добро, є подібним Полярній зірці, що завмерла на своєму місці серед інших сузір'їв, які крутяться навколо неї» [160, с. 20]. Велике значення також філософ приділяв правовому закріпленню статусу правителя, зокрема його процесуальній діяльності, себто ритуалу: «Якщо правити за допомогою закону, врегульовувати покараннями, то народ застереться, але не буде знати сорому. Якщо ж правити на основі добра і врегульовувати за ритуалом, народ не лише засоромиться, але й виявить покору» [160, с. 20–21]. Були й поради правителю в

¹ Закони Ману, що віддавали перевагу варні брахманів над іншими варнами: кшатріями, вайш'я і, звісно, шудрами.

управлінні справами. Так, на запитання одного з князів: «Як привести народ до покори?», Конфуцій відповів: «Якщо звеличувати та поставити чесних над безчесними, то народ прийде до покори. Якщо ж звеличувати безчесних, ставлячи їх над чесними, то народ не підкориться» [160, с. 23–24]. Інша ж порада стосовно того, щоб народ був шанобливим, відданим та натхненним, звучала так: «Будь з ним серйозним, і він тебе вшанує; дотримуй борг сина та батька, і він буде відданим; звелич здібних, навчи невдах, і він стане натхненним» [160, с. 24].

Дещо інші ідеї пропагував сучасник Конфуція Лао-цзи у своєму трактаті «Дао де цзин». І якщо уособленням усіх чеснот у Конфуція є шляхетна людина, а всіх вад – мала людина, то Лао-цзи вважає, що всі чесноти зосереджуються в так званому «досконало мудрому». Сам трактат перекладається «Слово про дао і де». При цьому дао означає шлях, який повинна пройти людина, щоб досягти абсолюту. Людина, що не порушує дао, є «досконало мудрою». Стосовно «де», то ця категорія пояснюється так: «Створювати та виховувати; створюючи, не володіти; приводячи у рух, не докладати до цього зусиль; керуючи, не вважати себе владарем – ось що вважається найглибшим *де*» [177, с. 12].

Щодо царя, то Лао-цзи наголошував на такому: «Найкращим правителем є той, про якого народ знає лише те, що він існує. Дещо гіршими є ті правителі, які вимагають від народу їх любити та звеличувати. Ще гіршими – ті правителі, яких народ боїться, і найгіршими з правителів є ті, котрих народ зневажає» [177, с. 14]. Зневажає ж народ того, хто, згідно з «Дао де цзин», зневажає сам народ [177, с. 32]. Прикладом же найкращого правителя є «мудрий цар», якого інший основоположник даосизму Чжуанцзи характеризував так: «Коли правив мудрий цар, успіхи поширювалися на всю Піднебесну, а не вважалися його особистими; перетворення доходили до кожного, а народ не опирався [на царя]; ніхто не називав його імені, і кожен радів по-своєму. [Сам же цар] знаходився у безначальному і подорожував у небутті» [360, с. 196–197].

Про необхідність використання правителем в управлінні державою мудреців наголошував один із перших основоположників казарменого соціалізму Мо-Ді. Так, зокрема, він зазначав: «Немає нічого кращого, ніж взяти за зразок небо. Дії неба об'ємні і безкорисливі. Воно щиро і [не чванливо], воно сяє довго і неослабно. Саме тому досконало мудрі вани наслідували йому, тобто брали за

зразок. Готуючись до дій, слід порівнювати свої вчинки з [бажаннями] неба. Того, чого небо прагне, роби, а чого небо не хоче, заборони робити. Однак чого ж небо прагне, а чого не хоче? Небо обов'язково прагне, щоб люди любили одне одного і приносили одне одному користь, але небу неприємно, якщо люди несуть одне одному зло, оманюючи одне одного». І ще: «...якщо благородні та мудреці керують нерозумними та низькими, то домінує порядок. Якщо ж нерозумні та низькі керують благородними та мудрецями, то буде смута. Завдяки цьому, ми знаємо, що шанування мудрості є основа управління країною» [347, с. 39].

Крім видатних філософів, Китай знаменитий і своїми юристами (легістами). На відміну від Конфуція та Лао-цзи, які наголошували на перевазі моралі та традицій над законами, китайські легісти завжди говорили зворотнє. Так, відомий легіст Шан Ян наголошував на тому, що закон є виразом «...любові до народу» [368, с. 140], тоді як ритуали «...сприяють розпусті» [368, с. 151].

Звертаючись до правителя, Шан Ян наголошує: «Повелителю, скоріше дійдіть до думки про зміну законів, і вам не слід брати до уваги те, що Піднебесна може засудити вас за це. Адже той, кому властиві вчинки видатної людини, неминуче відчуває протидію з боку [звичайних людей] свого віку; той, кому властиві міркування [людини] незалежної, завжди буде засуджуватися людьми... Той, хто розмірковує про найвищі чесноти, не стане узгоджувати [свої думки] з домінуючими уявами; той, хто досягає великого успіху, не повинен радитися з натовпом» [368, с. 139–140].

Досить цікавими є погляди іншого китайського легіста Хань Фея, який наголошував: «Мистецтво управління полягає в тому, щоб на чиновницькі посади призначати за здібностями, вимагати [від чиновника] старанності відповідно до назви [його посади], тримати в руках ручку життя та смерті, вивчати можливості чиновництва – усе це тримають в руках правителі. А [принципи] закону полягає в тому, що укладення та накази видаються державними установами, а народ у своєму серці добре пам'ятає про покарання, нагороджуються ті, хто стережеться закону, караються ж ті, хто порушує накази, – це керівництво для підданих. Якщо ж правитель не володіє мистецтвом управляти, то у верхах виникають зловживання; якщо піддані не слідуєть закону, то низи приходять до смуги, і тут не можна відмовитися від чогось одного, обидві ці речі є необхідними для царів» [347, с. 42].

Небезпеку для правителя Хань Фей вбачає не лише в традиціях та ритуалах, а й у радниках. Так, зокрема, він пише: «[Якщо] справа провалена і [нікого за це] не було покарано, то як же радникам-мандрівникам не використовувати вістря своїх порад і не домагатися результатів від них? Тому руйнують державу і зазнають правителя тим, що слухають лепет легковажних радників. Чому ж так буває? Тому, що правитель не зрозумів суспільної та приватної вигоди, не розуміється на правильних та нікчемних розмовах, а покарання та кари не обов'язково стають наслідком таких речей» [347, с. 43].

Утім, незважаючи на велику кількість доктрин, що існували в Стародавньому Китаї, слід зазначити, що сакральна концепція монархії ставила царя вище за будь-яке релігійно-етичне вчення. Як цілком слушно зазначав з цього приводу доктор філософських наук А. Буровський, «в Азії... усі були підданими царя. У будь-якої людини влада могла відібрати її власність, а з нею вчинити як завгодно» [49, с. 114].

На відміну від країн Стародавнього Сходу в античному світі¹ існував інститут громадянства і певних прав людини. Більше того, в одному з центрів античного світу – Атиці низи (демос) одержали громадянські права і виникла демократія – влада народу².

Утім далеко не всі філософи підтримували демократію, що також знайшло своє відображення в давньогрецькій політико-правовій думці. Так, зокрема, у своєму діалозі «Держава» Платон, звертаючись до свого брата Главконе, зазначає: «Доки в державах не будуть царювати філософи, або ж так звані нинішні царі та владики не стануть шляхетно та ґрунтовано філософствувати і це не зіллється воедино – державна влада й філософія, і поки не будуть обов'язково усунуті від влади ті люди – а їх багато, – які нині прагнуть окремо або до влади, або до філософії, доти, дорогий Главконе, державам не позбавитися зла...» [249, с. 328]. Усі інші форми держави Платон вважав негативними, неправильними, хоча й розрізняв ті форми, що взагалі є неприйнятними, і ті форми, що деякою мірою є вдалими, хоча й не ідеальними. До неправильних форм він відносив тімократію, олігархію, демократію і тиранію. Так, характеризуючи тімократію, Платон наголошував, що в її умовах існує лише «...суперництво і честолюбство

¹ Еллада і Рим.

² А, точніше, це слід було б визначити як владу низів.

внаслідок того, що там панує ярий дух» [249, с. 333]. Олігархія, на його думку, заснована на майновому цензі, а біднота там не має права голосу. Демократія ж, вважає він, здійснюється тоді, коли біднота «...одержавши перемогу, деяких із своїх супротивників знищує, інших виганяє, а решту зрівнює в громадянських правах та в заміщенні державних посад, що в умовах демократичного ладу зазвичай відбувається за жеребом» [249, с. 343]. Щодо тиранії, то вона виникає внаслідок того, що нічим не обмежена демократія призводить до появи тирана і «...народ із покори вільним людям потрапляє в служіння до деспотичної влади» [249, с. 359].

Досить цікавою також уявляється спроба Платона розмежувати форми правління за метою діяльності правителя. Так, у діалозі «Політик» він вказує на те, що існує три форми державного правління: монархія, влада небагатьох та влада більшості. При цьому Платон поділяв монархію на царську владу і тиранію, владу небагатьох – на аристократію і олігархію, владу ж більшості – на демократію, обмежену законом та протизаконну демократію. Залишаючись супротивником демократії, Платон, однак, віддаючи їй належне, писав: «...якщо всі види державного устрою засновані на законності, цей вид виявляється найгіршим; якщо ж усі вони є беззаконними, він виявляється найкращим; річ у тому, що, якщо в усіх них царює розпуста, демократичний уклад життя отримує перемогу; якщо ж повсюди царює порядок, то життя в умовах демократії виявляється найгіршим, а найкращим – в умовах монархії...» [250, с. 59].

Ще далі в такому підході пішов учень Платона Аристотель Стагірит. Так, у роботі «Політика» він пише: «Державний устрій означає те, що й порядок державного управління, останнє ж уособлюється верховною владою в державі, і верховна влада обов'язково знаходиться або в руках одного, або в руках небагатьох, або ж у руках більшості. І коли чи то одна людина, чи то небагато або ж більшість править, керуючись суспільною користю, природно, такі види державного устрою є правильними, а ті, які насамперед мають на увазі вигоди або однієї особи, або небагатьох, або ж більшості, є відхиленнями. Адже слід визнати одне з двох: або люди, що беруть участь у державному спілкуванні, не є громадянами, або всі вони повинні бути залучені до загальної користі. Монархічне правління, що має на увазі загальну користь, ми зазвичай називаємо царською владою; владу небагатьох, але більше, ніж

одного – аристократією (або тому, що правлять кращі, або тому, що мається на увазі вище благо держави та тих, хто в нього входить); а коли ж заради загальної користі керує більшість, тоді ми живимо визначення, що є загальним для всіх видів державного устрою, – політія. І таке розмежування виявляється логічно правильним: одна людина або кілька можуть виділятися своїми чеснотами, але мати безліч чеснот для більшості – справа усе ж таки є досить важкою, хоча й найлегшим варіантом є військова доблесть, оскільки остання зустрічається саме в народній масі. Ось чому в такій політії верховна влада зосереджується в руках воїнів, що озброюються за власний рахунок. Відхиленнями від вказаних устроїв є такі: від царської влади – тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – демократія. Тиранія – це та ж сама монархічна влада, що має за мету задоволення вигод одного правителя; олігархія захищає вигоди багатих громадян; демократія – вигоди бідноти; загальної ж користі жоден з цих видів не передбачає» [24, с. 457].

Аналізуючи форми державного устрою, Аристотель наголошував: якщо правителі «...мають за мету загальне благо», то такий устрій є правильним, а якщо «лише благо правлячих», – помилковим [24, с. 456].

Аристотель, як відомо, був вихователем Олександра Македонського. Останній, завоювавши Персію та її сателіти, створив передумови для поширення ідей давньогрецьких філософів на завойовані території. Таким чином розпочиналася епоха еллінізму, яка істотно вплинула також на римських ораторів, юристів та імператорів.

Так, зокрема, видатний римський оратор Марк Тулій Цицерон у своїй роботі «Про державу» зазначає, що найкращим державним устроєм є такий, що містить суміш царської влади, влади оптиматів і влади народу. Це мислитель пояснює тим, що кожен з державних устроїв має певні вади, адже «...з названих видів державного ладу немає жодного, який би не вів по крутому і слизькому шляху до того чи того нещастя» [354, с. 51]. Щоб запобігти цьому, і потрібна змішана форма державного устрою, адже, на його думку, передбачити всі підводні мілини майже неможливо: «Якщо знати їх – справа мудрого, то передбачити їхню загрозу, перебуваючи біля керма держави, спрямовуючи її рух і утримуючи її у своїй владі, – справа, так би мовити, великого громадянина і, либонь, богами натхненого мужа» [354, с. 51–52]. На друге місце після

змішаної форми правління, Цицерон ставить царську владу, коли цар піклується про своїх підданих. В іншому випадку, як зазначає оратор, усе це «...легко перетворюються на свою хибну протилежність, унаслідок чого цар стає тираном, оптимати – клікою, народ – мінливим наговпом» [354, с. 65].

У I столітті н.е. в Римі зародилося християнство. На відміну від інших релігій¹, що здебільшого мали характер містечкових чи родових вірувань, християнство стало другою² світовою релігією, основним джерелом якої стала Біблія.

На цілком слушну думку відомого радянського історика Л. Гумільова, сучасна Біблія остаточно оформилася у 180–190 рр. н.е., коли об'єднала у собі Старий Завіт³ та Новий Завіт⁴ [79, с. 91]. Саме тому при аналізі християнської думки часів її становлення слід аналізувати насамперед Новий Завіт. Ця частина Біблії вперше спробувала відокремити владу світських правителів від влади Бога. Так, зокрема, в Євангелії від Луки описувалася ситуація, коли юдейські першосвященники намагалися знайти компромат на Христа: «І надзираючи над ним, вони послали підглядачів, що з себе праведних удавали, щоб його піймати на слові й видати начальству і владі намісника. І ті спитали його: „Учителю, ми знаємо, що ти говориш і навчаєш правильно, і не дивишся на обличчя, але навчаєш Божої путі по правді. Чи вільно нам давати кесареві податок чи ні?” Він же, побачивши їх лукавство, промовив до них: „Покажіть мені динарій. Чий на ньому образ і напис?” Ті відповіли: „Кесарів”. І він сказав їм: „Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові”. І не могли піймати його перед людьми на слові та, дивувавшись його відповіді, замовкли»⁵ [223, с. 104].

І якщо спочатку християнство було дещо революційною релігією, що заперечувала божественність імператорів, то згодом воно стало святи покорі цим імператорам. Так, у I Соборному посланні святого апостола Петра говорилося: «Коріться ради Господа кожній людській установі: чи то цареві, верховному володареві чи то правителям, ним посланим на кару лиходіям і

¹ Окрім буддизму.

² Після буддизму.

³ Юдейську Тору.

⁴ Безпосередньо ідеї Ісуса Христа, викладені його апостолами.

⁵ Лук. 20, 20-26.

похвалу добродійцям. Така бо воля Божа, щоб ви, добро творивши, змусили мовчати нещастю безглуздох. Поводьтесь як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злоби, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте»¹ [223, с. 290].

Переслідування християн римськими імператорами Траяном, Діоклетіаном та іншими не зломали дух прихильників цієї релігії і за часів Костянтина Великого християнство було визнано державною релігією Римської імперії. Проте такий крок викликав необхідність перегляду Біблії. Церковні собори, проаналізувавши різні тексти Святого писання, одні з них визнали канонічними, а інші – апокрифічними. Остання церква вважала такими, що не відповідають дійсності. Однак це ж викликало зворотню реакцію у вигляді перших християнських ересей: монотоністів, гностиків² та агоністиків. На відміну від прихильників канонічного християнства еретики вважали такими, що відповідають дійсності, й деякі апокрифи. Так, зокрема, проповідуючи перевагу багатства над грубою силою, яку уособлювала імперія, вони спиралися на слова Ісуса, що той сказав апостолу Фомі: «Той, хто зробився багатим, хай царює, і той, у кого сила, хай зречеться»³ [253, с. 110].

Стосовно інших ідей, то тут більш цікавими уявляються слова про царя та князів, викладені в книзі Екклізіаста: «Горе тобі, земле, коли цар твій отрок, і коли князі твої їдять рано! Благо тобі, земле, коли цар у тебе з шляхетного роду, і князі твої їдять вчасно, для споживання, а не для насичення!»⁴ [253, с. 248]. Проте сам автор Екклізіасту чітко розумів можливості царів щодо контролю над підданими, а тому застерігав: «Навіть у думках своїх не говори зле про царя, і в спальні кімнаті своїй не кажи зле про багатого; тому що птах небесний може перенести слово твоє, а крилатий – розказати промову твою»⁵ [253, с. 248].

Не менш цікавими були й інші думки гностиків. Так, у Книзі Премудрості Соломона цар Соломон робить своєрідний заповіт судити справедливо: «Отже, слухайте, царі, і розумійте, навчайтесь,

¹ I Пет. 2, 13-17.

² Юдо-християн.

³ Евангелие от Фомы, 82.

⁴ Екклізіаст, 10, 16-17.

⁵ Екклізіаст, 10, 20.

судді кінців землі! Слухайте уважно, володарі багатюх, і ви, ті, хто пишається перед народами! Від Господа дана вам держава, і сила – від Всевишнього, Котрий дослідить наші справи і випробує намір. Адже ви, будучи служителями Його царства, не судили справедливо, не дотримували закону, і не вчиняли за Божою волею. Страшно і скоро Він з'явиться перед вами, – і суворим буде суд над керуючими, адже менший заслуговує на помилування, а сильні сильно будуть віддані тортурам. Господь усіх не боїться особи і не нажахаеться величі, адже Він створив малого і великого і однаково думає про всіх; але керуючим в майбутньому буде суворе випробування. Отже, до вас, царі, слова мої, щоб ви навчилися премудрості і не падали»¹ [253, с. 264].

Як відомо, гностики наріжним каменем свого вчення вважали знання – премудрість. Соломон наголошував, що початком премудрості є «...щире прагнення вчитися, а піклування про навчання – любов, любов же – зберігання законів її, спостереження законів – залог безсмертя, а безсмертя наближає нас до Бога; тому прагнення премудрості призводить до царства. Отже, владарі народів, якщо ви насолоджуєтесь престолами та скіпетрами, то шануйте премудрість, щоб вам царювати вічно»² [253, с. 264–265].

Ще далі йде Ісус – син Сірахів. Зокрема, він, наголошуючи на ролі правителя в житті суспільства, говорить: «Мудрий правитель навчить народ свій, і правління розумного буде добрим. Який правитель у народу, такими є й ті, хто служить при ньому; і яким є керуючий містом, такими є й усі, хто живе в ньому. Цар ненавчений згубить народ свій, а при розважливості сильних, влаштується й місто»³ [253, с. 286].

Боротьба гностиків проти церкви закінчилася їх поразкою. Це дозволило церкві зосередитися на питаннях релігійного життя Римської імперії.

З часу визнання християнства державною релігією, на території імперії поступово затверджується теократична доктрина підпорядкування світської влади імператорів владі духовній. Зокрема, такі погляди проповідував гіпонський єпископ Аврелій Августин, якого католицька церква вважає Святим, а православна – Блаженним. Так, у своєму трактаті «Про Град Божий» він наголошує

¹ Премудрости Соломона, 6, 1–9.

² Премудрости Соломона, 6, 17–21.

³ Премудрости Иисуса Сирахова, 10, 1–3.

на тому, що в граді земному «...панує збочення панування, яке керує і правителями його, і підлеглими йому народами» [9]. При цьому жителі Граду земного повинні бути віддані на «...вічне покарання разом із дияволом» [9].

Після падіння Західної Римської імперії в Європі розпочала-ся доба, що отримала назву Середніх¹ віків.

Проте, незважаючи на абсолютне домінування релігійного (теологічного) світогляду в часи Середньовіччя, античні ідеї не були відкинуті повністю. Зокрема, загальновідомим є той факт, що ідеї Аристотеля розвивав відомий богослов-схоласт Фома Аквінський, який, утім, віддавав перевагу саме одноосібному правлінню – царській владі.

На відміну від Західної Європи мусульманська держава виникла не як результат розвитку античного світу (Римська і Візантійська імперії), а насамперед внаслідок діяльності купця з Мекки Магомета. Як відомо, спочатку іслам був єдиним. Лише потім він, подібно християнству, розійшовся на дві течії: шиїзм та сунізм. Шиїти визнавали джерелом ісламу лише її святу книгу – Коран (висловлювання пророка Магомета). Суніти ж до Корану додавали Суну (святий заповіт), що була побудована на розповідях людей, які нібито знали пророка. Однак, незважаючи на ці відмінності, і шиїзм, і сунізм першоджерелом своєї релігії визнають Коран, де в сурі 67 «Влада» прямо записано: «Благословений той, хто має владу» [162, с. 464]. Проте здебільшого Коран не аналізував, як саме формується і функціонує державець. Саме тому шиїти та суніти спробували вирішити це питання самостійно. Так, шиїтська концепція держави передбачала те, що імам (правитель держави) наділений божественною владою, стоїть вище від общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату до IX ст. мали силу закону. На відміну від шиїтів суніти вважали, що влада державного правителя обмежена, він не користується якимись привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки, а його повноваження не мають божественного характеру.

Узагалі ісламська цивілізація епохи Середньовіччя була більш розвиненою, ніж західноєвропейська. Це можна пояснити як абсолютним домінуванням теології в середньовічній Європі, так і

¹ Між стародавньою античністю Еллади і Риму та Відродженням античності у XVI столітті.

розвитком античної філософії в роботах мусульманських авторів. Так, зокрема, відомий тлумач Платона Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Рушд у своєму коментарі до «Держави» Платона детально розглядає якості, якими повинен володіти ідеальний державець. Правителя, зазначав він, слід обирати з військового стану. Щоб процес такого обрання не призвів до розброду, особи, відповідальні за його проведення, зобов'язані розтлумачити громадянам, що всі вони – брати і сестри, сини і дочки єдиної матері – землі, що одних доля наділила темпераментом золота, інших – срібла, третіх – міді. Щодо тих, чий темперамент відповідає сріблу та міді, то в них можуть народитися діти, здатні стати людьми з темпераментом, який відповідає більш благородному металу. Правитель обирається з категорії громадян з темпераментом золота. Він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, красномовним, рішучим, проникливим, мати добру пам'ять і відстоювати правду. Крім цих, таких собі «природжених» якостей, він повинен мати ще одну – набуту – властивість, а саме – не мати нічого такого, щоб виділяло його із середовища співгромадян.

Державець, за Ібн-Рушдом, повинен вміти тлумачити закон шариату, однак це вміння є менш важливим порівняно з практичним розумом правителя. Ібн-Рушд не наділяє останнього ніякими релігійними, жрецькими функціями [288, с. 39].

Інший ісламський філософ Мухаммад аль-Бухарі в одному з розділів своєї праці (хадісі) «Сахіх», що мав назву «Книга настанов», також досліджував проблему взаємодії правителів та підданих. Так, зокрема, стосовно покори підданих він наголошував: «Корися (своєму правителю) навіть якщо поставлять над вами ефіопського раба» [16, с. 826]. Проте слід мати на увазі, що така покора має свої межі. Так, у главі 3 «Книги настанов» аль-Бухарі наголошує: «Якщо Аллах доручить комусь із рабів пікнутися про підданих, а той не стане сердечно до них ставитися, то йому нізащо не відчуті аромату раю» або: «Аллах обов'язково зробить рай забороненим для будь-якого правителя, який буде правити мусульманами і помре, оманюючи їх» [16, с. 826].

«Книга настанов» встановлювала й два варіанти присяги підданих своїм правителям. Перший звучав так: «Ми поклялися посланнику Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його, у тому, що будемо слухатися та підкорятися, будемо діяльними і не

станемо виявляти недбалості в легкому чи важкому, і не станемо робити спроб позбавити влади тих, кому вона буде належати за правом, і що будемо стояти за істину (або: казати істину), де б ми не були, не боячись докорів того, хто докоряє заради Аллаха» [16, с. 827–828]. Інший же варіант був менш довгим: «Коли ми клялися посланнику Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його, слухатися та підкорятися, він зазвичай говорив нам: „У тому, що буде вам по силах”» [16, с. 828].

«Сахіх» був видатною пам'яткою ісламської культури. Саме він закріпив уперше ідею сунізму про можливість виборності халіфів. Як сказано в «Книзі настанов»: «Одного разу Умара спитали: „Чи не призначиш ти собі спадкоємця?” – на що він сказав: „Якщо я призначу його, то так зробив і той, хто є кращим за мене (а саме –) Абу Бакр, а якщо ж я не зроблю цього, то відмовлявся від цього й той, хто був кращим за мене (а саме –) посланник Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його”» [16, с. 828]. Унаслідок того що «посланник Аллаха» – пророк Муххамед стоїть вище, ніж його заступник (халіф) Абу Бакр, то й виборність халіфів була визнана більш вірним способом формування правителя держави, ніж його призначення попередником.

Не менш цікавою є думка про державу, її форму та державця не лише філософів, а й окремих правителів.

Найвидатнішим серед них був емір середньовічного Мавераннахру¹ Тимур, який упродовж свого життя створив колосальну імперію, об'єднавши всю Середню Азію, північну Індію, окремі території Поволжя. Часи його правління (1370–1405 рр.) були періодом неабиякого розвитку ісламської культури, а столиця імперії Самарканд стала другим² святим містом мусульман. Не вміючи, за легендами, ні читати, ні писати, Тимур³, однак, був одним з найосвіченіших правителів свого часу. У своїй Автобіографії він це пояснював так: «Я завжди ставився з повагою до сеїдів, шанував улемів та шейхів. Ці особи завжди брали участь у моїй раді і все, що ними вказувалося щодо справ віри, я завжди вислуховував з увагою і виконував з точністю» [316, с. 47].

¹ Середньої Азії.

² Після Мекки.

³ Або Тамерлан.

Взагалі «Автобіографія» є цінною насамперед тим, які саме якості правителя Тимур вважав найнеобхіднішими. Так, зокрема, він наголошував на тому, що його успіх став результатом дотримання дванадцяти основних моральних якостей.

Проте більш істотним у справах управління державою були поради, подані в «Уложенні Тимура». Достатньо навести дві цитати, щоб зрозуміти, як цей правитель піклувався про своїх нащадків і вимагав, щоб ті дотримували певних правил, адже лише це дозволить їм зберегти трон. Так, у «Постанові для розширення моєї могутності» Тимур, застерігаючи від надмірної довіри до радників, вказував: «суттєво необхідним є те, щоб монарх, слідує порадам та прикладу іншого, не посадив його поряд із собою на трон; змушений приймати від усіх добрі пропозиції, монарх не повинен підпадати під їхній вплив до такої міри, щоб вони могли вважати себе рівними йому і, нарешті, бути вищими його в справах управління» [316, с. 122]. Майже те саме Тимур пропонує царю в разі зради міністрів: «Якщо якийсь міністр виявиться зрадником або задумає повалити вищу владу, навіть і тоді не слід надто поспішно виносити йому смертний вирок. Зібравши найповніші довідки про обвинувачів, слід ще раз перевірити справедливість самих звинувачень. Тому що часто буває так, що злі люди та заздрісники, спокушені своїми дурними якостями, удавано надають брехні вигляд істини. Зустрічають низькі зрадники, які підбурюють ворогів проти влади і роблять усі можливі кроки, аби згубити вірних слуг. Часто своїми підступними діями вони підривають спокій держави» [316, с. 127].

Саме в часи Середньовіччя в країнах мусульманської цивілізації на інтуїтивному рівні була закладена органічна теорія держави, яка вчила, що правитель є главою держави або главою країни. Останнє можна пояснити тим, що тоді державу розуміли не стільки як певний механізм, скільки як країну. Саме тому в казках, анекдотах, притчах та інших витворах фольклору правитель уявлявся як глава країни.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що на мусульманському Сході поступово починає регламентуватися статус монарха.

У 1453 р. турки-османи взяли штурмом Константинополь – столицю православної Візантійської імперії і останній осередок стародавньої античності. Місто було перейменоване на Стамбул і стало столицею новонародженої ісламської Османської імперії.

Далеко не всіх візантійців така ситуація задовольнила, і значна їхня частина була змушена емігрувати на північ – на землі православних руських князівств, та на захід – до Італії. Та частина емігрантів, що прибула до Італії, принесла з собою античну спадщину. Саме з цього періоду відроджується загальний інтерес до античності і згодом сама ця епоха одержала назву Ренесансу – Відродження (античності).

Результатом Відродження стала світоглядна революція – на місце теологічного світогляду (усе від Бога) прийшов світогляд гуманістичний (людина є мірою всіх речей). Крім того, саме тоді зароджується автократичний напрямок державної ідеології, представлений такими іменами, як Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ж. де Местр та ін. Але першим філософом автократії доби Відродження, безперечно, був Ніколо Макіавеллі – автор «Державця», «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія», трактату «Про військове мистецтво» тощо. У своїх працях філософ визнавав два головні устрої (форми держави) – республіку та монархію, відкидаючи змішані форми, тому що держава, на його думку, може бути сильною тільки тоді, якщо є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, вважав Макіавеллі. Однак його владар не вміщується в образ монархії – це, швидше за все, авторитарний принципат. Суть держави полягає в забезпеченні підданам безпеки і миру: у внутрішніх справах це захист власності і безпеки особи громадянина, у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міць держави залежить від рівня розвитку єдиної мови, одних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянські доброчинності, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки таке суспільство може існувати в республіці, де громадяни не лише користуються свободою, а й самі управляють.

У доктрині Макіавеллі немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації. Сильним у його теорії є, власне, конкретно-історичний підхід: усе залежить від певної ситуації в певному суспільстві. Так, якщо майже вся перша книга «Міркувань» присвячена обґрунтуванню переваг республіканського ладу, то «Державець» – це приклад звеличчування авторитарного режиму влади, одновладдя. Державу цей володар формує за власним бажанням у подібності собі. Тільки відкинувши закон і принципи моралі,

правова авторитарна диктатура «Великого перетворювача» може висунути революційну функцію перетворення суспільства та об'єднання держави. При цьому «...саме...головне для державця – поводитися з підданими так, щоб ніяка подія – ні добра, ні погана – не змушувала його змінити свого ставлення до них, тому що, якщо трапиться лихо, зло робити пізно, а добро даремно, тому що його будуть вважати вимушеним і не віддадуть за нього шані» [191, с. 53]. Таким чином, у трактаті «Державець» Макіавеллі досить яскраво малює модель такого абсолютного монарха, який за допомогою будь-яких засобів – жорстокості і обдурювання, демагогії і підступності, хитрості і наклепу – об'єднує і перетворює суспільство, незважаючи на протидію ворогів. Як зазначається в трактаті: «Слід знати, що з ворогами можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб притаманний людині, другий – звіру; однак так як першого часто недостатньо, то доводиться застосовувати другий. Саме тому державець повинен засвоїти те, що закладено в природі і людини, і звіра... З усіх же звірів хай державець стане подібним двом: левові та лисиці. Лев боїться пасток, а лисиця – вовків, отже, слід походити на лева, щоб налякати вовків, і на лисицю, щоб не потрапити до пастки. Той, хто завжди є подібним леву, може не побачити пастку. Отже, розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це зашкоджує його інтересам і якщо відпали причини, що змусили його щось пообіцяти» [191, с. 84–85].

Такі ідеї дуже не подобалися як іншим філософам, так і окремим правителям. Так, критикуючи Н. Макіавеллі, король Пруссії Фрідріх II Великий у своїй роботі «Анти-Макіавеллі» наголошував на необхідності чесності державця у зовнішній політиці, адже чесність «...схожа на просту та природну їжу, яка є корисною для будь-якого організму, адже вона зміцнює тіло, не розпалюючи його. Державцю, чесність якого відома кожному, без сумніву, буде довіряти вся Європа. Він без омани буде щасливим та могутнім – лише завдяки своїй доброчесності» [338, с. 411].

Розмірковуючи на тему ідеального правителя, Фрідріх II зазначав: «Для державця існує два способи піднятися, один – це завоювання земель, якщо той, хто воює, збільшує межі своїх володінь силою зброї, інший же – гарне управління, якщо працівник у своїй державі підтримує мистецтва та науки, які роблять її могутньою та доброю» [338, с. 385]. І далі: «Найнеобхідніші та

найкорисніші для життя людей науки – це землеробство, торгівля та мануфактура. Науки ж, що роблять честь людському розуму, – це геометрія, філософія, астрономія, риторика, поезія, живопис, музика та скульптура, тобто все те, що стосується вільного мистецтва. Але оскільки всі держави дуже розрізняються між собою, то в одній розвиненим є землеробство, в іншій – виноградарство, в одній – мануфактура, а в іншій – торгівля, у деяких же державах усі вони знаходяться у квітучому стані. Державець, який прагне використати для свого звеличення цей спокійний та привабливий спосіб, повинен обов'язково знати в деталях свою державу, щоб зрозуміти, які з цих мистецтв краще в ній можуть розвиватися і, відповідно, що йому слід робити для їх заохочення» [338, с. 385–386].

Приділяв король увагу й вірним помічникам державця: «Розумні державці для управління державними справами всередині країни вибирали людей, які мали чесне серце, і, навпаки, тим, хто славився гострим розумом, доручали вести переговори з представниками іноземних держав. Адже всередині держави не потрібно нічого, крім порядку та правосуддя, і для управління потрібно є лише чесна людина, але якщо потрібно спонукати до чогось сусідні держави, то тут доречним є не стільки чесність, скільки хитрість та дотепність. Мені здається, що державець, як би не старався, неспроможний винагородити достатньою мірою тих, хто служить йому вірно та з осердям. Користь державця, так само як і інших знатних осіб полягає в тому, що вони повинні являти свою великодушність у нагородах та покараннях. Адже якщо міністри зрозуміють, що доброчесність відкриває для них шлях до благополуччя, то вони не звернуть з дороги благочестя, але віддадуть перевагу благодіянням свого владики перед підкупом чужого двору» [338, с. 391–392].

Іншим відомим критиком Н. Макіавеллі можна вважати французького мислителя Жана Бодена, який вважав, що державець повинен бути зв'язаним певними правилами, які сам філософ називав законами Бога та природи. «Однак, – як наголошував він у своєму трактаті „Шість книг про державу”, – необхідно, щоб суверени не підлягали вказівкам інших людей і щоб вони могли давати закони підданим та відмінити, позбавляти сили непотрібні закони, замінюючи їх іншими, чого не може вчиняти той, хто підпорядкований законам та людям, що мають право давати йому вказівки» [38, с. 146].

Але найбільшого свого апогею автократичні концепції досягли в Росії. Так, ще в добу існування Московського царства, існували так звані «похвали цареві». Як приклад можна навести концепцію «Москва – Третій Рим», у якій старець¹ Філофей з Єлизаровського монастиря писав: «І хай буде твоя держава, благочестивий царю, немов усі царства православної християнської віри зійшлися в твоє єдине царство: лише ти є у всьому піднебессі християнам цар. Слід тобі, царю це тримати у страху Божому, Бога бійся, що дав тобі це; і не уповай на злато й багатство та славу: адже все це існує тут; тут на землі й залишиться» [346, с. 75–76].

Похвали цареві, а особливо його обожнення, остаточно стали нормою після воцаріння Івана IV, який увійшов до історії під іменем Івана Грозного.

Як відомо, опричнина, яка існувала в часи його правління, призвела до того, що було майже знищено вище боярство. Більшість з них було піддано тортурам і страчено. Саме про це писав князь Андрій Курбський, який вказував цареві, що той «...одноплемінних князів з роду великого Володимира різними смертями уморив» [346, с. 74].

Цар же у своєму першому посланні до Андрія Курбського наголошував на обґрунтованості такої політики, адже «...царям слід бути обережними: іноді лагідними, іноді жорстокими, для добрих бути милосердними та лагідними, для злих – жорстокість та розправи. Якщо ж цього немає, то він – не цар, адже цар змушує тремтіти не тих, хто творить добро, а зло. Хочеш не боятися влади? Роби добро; а якщо робиш зло – бійся, адже цар недаремно меч носить – для остраху злодіям та похвали добродіям» [346, с. 66]. Іван Грозний наголошував на верховному характері своєї влади: «Нічим я не пишаюся та не похваляюся, і нічим мені хизуватися, адже я виконую свій царський обов'язок і нікого не вважаю вищим за себе» [346, с. 69].

Цар вважався уособленням мудрості й сили. З цього приводу найкраще сказав Іван Пересветов, звертаючись до царя: «...від великої грози твоєї мудрості немов від сну прокинутися царські лукаві слуги, щоб засоромитись своїх лукавих справ, і самі будуть збентежені, що обирали нескінченно» [346, с. 56–57]. Ототожнюючи царські можливості з божественними, Пересветов пише: «Ти,

¹ За іншими даними вчений інок.

грізний та мудрий державцю, приведеш до каяття грішників, введеш у своєму царстві справедливість, а Богу надаси сердечної радості» [346, с. 57].

Порівнюючи Івана Грозного з Октавіаном Августом та Олександром Македонським, які завжди щедро винагороджували своїх прихильників за інформацію, Пересветов жаліється: «А ось я, холоп твій, Івашка Пересветов, одинадцять років потому, як пробитися до тебе не можу, повелителю благовірний царю та великий князю. Кому не подам записки, а вони, вельможі твої, до тебе, правителю мій, і не донесуть» [346, с. 57].

Фактично саме з часів Івана Грозного починає складатися ідеологія, згідно з якою суспільство Московії розколюється на три частини: народ, вельможі й цар. При цьому народ працює й страждає, але цар цього не знає, адже вельможі приховують від нього правду. «Велика чолобитна» Івана Пересветова вся побудована на потребі донести царю ідею недовіри своїм слугам і вельможам.

Після смерті Івана Грозного та його синів Федора та Дмитра закінчилася династія Рюриковичів. У 1598 р. Земський собор обрав царем Бориса Годунова. У 1613 р. цей же орган обрав царем Михайла Романова. Період між смертю Бориса Годунова та обранням Михайла Романова отримав назву «Смутний час».

Після смерті царя Михайла трон відійшов до його сина Олексія Михайловича. Під час його правління Московія досягла небиякого рівня розвитку. Були захоплені нові території. Розпочався процес приєднання українських земель. В історії російської політико-правової думки прославилися такі імена, як Ю. Крижанич, Б. Морозов, А. Матвеев та ін. Особливо цікавими були ідеї хорвата московського підданства Юрія Крижанича. У своєму трактаті «Руська держава у половині XVII століття» він наголошує на ідеї об'єднання всіх слов'ян під скіпетром Московського царства. Саме Ю. Крижанич був першим російським ідеологом «просвітницького абсолютизму». У вступі другому до своєї праці він писав: «Улюбленим вірним нашим підданим усіх станів та багатств, всьому народу руському здоров'я та спасіння вам від Бога, від нас же милості. Перша та найперша з усіх привілеїв є – правосуддя. Цю привілею ми прагнемо дати вам усім і встановити так, як немає вище та краще в жодній іншій державі» [346, с. 114].

Розмірковуючи на теми царського життя, Крижанич пише, що «Нам самим, цареві, не можна вести життя марного, але повинні ми пильнувати денно і нічно під тягарем царських обов'язків»

[346, с. 116]. І ще: «Обов'язок царя – робити благополучним народ свій. Тому нашим царським обов'язком та обов'язком наших нащадків ми оголошуємо, – піклуйся про віру, правосуддя, захист і добробут народу наскільки дозволяє це країна. Адже саме у цьому полягає добробут народу, і піклуватися про це й надалі, ми вам свято за себе обіцяємо, а стосовно наших нащадків встановлюємо ми, щоб вони обіцяли це при вступі на трон і затверджували б клятвою. Але яким же чином ми зможемо зробити народ благополучним? Звісно, ми не можемо наказати ані землі, щоб вона зрошувала плоди, ані морю, щоб у ньому була риба. Але ми можемо створювати добрі закони, ці знаряддя доброго та благополучного життя, без яких жоден народ не може бути щасливим. Де добрі закони, там благодать божа, добра слава людська, і все добро, можливе для відповідного народу і для відповідної країни. А де немає добрих законів, там обов'язково повинно бути різного роду суспільне зло, повинні бути несправедливості та лиха. І для того ми, з милості всемогутнього бога, хочемо створити для вас добрі закони і зробити вас щасливими» [346, с. 118].

Вважаючи, що найвища влада належить цареві, Крижанич, утім, розмірковує і над її недоліками. Зокрема, він пише: «Ніщо настільки вірно й легко не вивертає царську владу, як якщо державні посади робляться довічними або спадковими; і загальному народному благу ніщо ще не протидіє більше, аніж це насильницьке присвоєння посад. Адже там, де цар не може усунути з посади тих, хто погано керує та виявляється негідними звання уряду, там, звісно, цар не має повної влади, необхідної для створення та дотримання загального народного блага» [346, с. 119].

Після смерті Олексія Михайловича влада перейшла до його дітей, з яких найвидатнішим вважається перший російський імператор Петро I. Як відомо, він був зятям прихильником ідей регулярності державного ладу, які проповідували Г. Гроцій, С. Пуфендорф, Г. В. Лейбніц та Х. Вольф.

Але не слід вважати, що політико-правова думка того часу втілювалася виключно в цих філософах. Серед інших визначних мислителів того часу слід, насамперед, назвати імена Ф. Прокоповича, В. Татищева та І. Посошкова.

Так, колишній ректор Київської академії, а згодом обер-прокурор Священного Синоду Феофан Прокопович, якого можна було б назвати головним ідеологом російської імперської думки, у своїй знаменитій «Правді волі монаршої» чітко наголошує на

легітимності саме монархічної форми правління, незалежно від того, чи є монархія виборна, чи вона є спадковою. Зокрема, торкаючись легітимності виборної монархії, Прокопович зазначає: «... усі хочемо, звертається народ до першого Монарха, щоб ти володів нами задля загальної нашої користі *доки живим будеш*, і ми усі з'єднуємо волі наші, і тобі коримосся...» [262, с. 29]. Стосовно ж спадкової монархії, то народ, звертаючись до монарха, каже: «Усі ми спільно хочемо, щоб ти задля нашої спільної користі володіючи над нами вічно, оскільки ж ти є смертним, то *повинен ти залишити нам наслідного владаря...*» [262, с. 30].

У іншому ж своєму творі «Слово в тиждень квітучий про владу й честь царську...» Феофан Прокопович наголошує на тому, що «влада є найпершою та найвищою вітчизною, адже на неї спирається не якась одна людина, не один дім, але всього великого народу життя, цілість і безпека» [346, с. 144].

28 квітня 1734 р. Ф. Прокопович висловив промову в день коронації Анни Іоанівни, де ще раз підтвердив свої монархічні уподобання: «Росія монаршою рукою, а не багатьма розслабленими руками, не тільки скинула з себе іго вороже, а й своє ярмо на шию ворогів своїх накинула. Та хіба лише це? Коли Росія багатостраждальна на різні частини була розколота, тоді Росію знайти в Росії було важко, а коли частини свої союзом одновладдя в одну державу збрала, і немов зрослася в одне тіло, тоді не лише вищезгаданих тиранів своїх під ноги свої кинула, але зверх того великі й далекі царства та князівства прийняла під крила свої» [346, с. 149].

Прокопович завжди наголошував на провідній ролі монарха. Так, звертаючись до такого собі абстрактного іноземця, він зазначає: «Коли б того від нас вимагав якийсь новий гість, що з далеких країн з Японії, чи з Ефіопії, або з тієї довго невідомої Америки прибув до нас, хіба б тому слід казати та й то коротко, ясно, і вказуючи на небачене раніше загального нам добра достатку, такими чи подібними речами: дивись гість дорогий, чин, хоробрість та мистецтво воїнства Російського, так і знай, що все це нове, а раніше було не так, дивись на багаті міста та фортеці, дивись на морський та великий і сильний флот. Що ж ти думаєш про зміцнення кордонів наших, які ти бачив, коли їхав сюди? Що думаєш про ці новозавойовані провінції? Дивись: у нас чудесні рудокопні заводи, різні майстерності й мистецтва, виправлене й примножене купецтво, кораблі, що постійно приходять та відходять. Що ж

ти думаєш і про ці регламенти й статuti, якими суддівські та урядові місця виправлені? Сподіваємося, що не будеш ганьбити й житлових будинків наших, не лише для проживання, а й для розваг придатних; знай і те, що багато з іноземних народів, що раніше нас не вельми шанували, зараз прагнуть до союзу та дружби з нами, а ворожі стали боїтися нас. Усі ж ці користі і блага наші від самодержавних владарів дані нам» [346, с. 149].

Інший російський мислитель відомий історик Василь Татищев також наголошував на необхідності існування одноосібного правителя, який вирішує всі основні питання державності. Так, у своїй книзі «Розмова двох приятелів про користь науки та училища» історик наголошує на тому, що одноосібне правління необмеженого монарха сприяє розвитку науки. Зокрема, він наводить приклади Франції та Росії, де науки розвиваються. Так, стосовно Франції часів її розквіту він пише: «В силу того, що Франція є державою самовладною і більше, аніж Італія, Іспанія, Німеччина та Польща, керується владою державця, однак же поширенню наук не лише не перешкоджає, а й любов'ю та мудрістю державців і старанністю підданих науки примножуються та розквітають» [317, с. 122–123].

При цьому Татищев виступає проти обмеженої монархії, яка, на його думку, взагалі не може сприяти розвитку науки. Як приклад історик наводить ситуацію в Німеччині, де «...добрий цезар Карл Великий і багато при ньому над поширенням наук працювали, але відсутність старанності підданих необхідним плодам, а тим більше існуюче там папське ярмо запобігло» [317, с. 123].

На відміну від Прокоповича, який вважав можливість вдалого існування як виборної, так і спадкової монархії, Татищев наполягає, що лише спадкова самовладна монархія сприяє збереженню держави. Як приклад він порівнює Францію з Німеччиною: «Великі та від сусідів небезпечні держави без самовладного державця існувати та в цілості зберегтися не можуть, як ми це бачимо на прикладах, коли Франція самовладдя державців усіх корисних результатів, будь-то сила, честь, багатство, наука тощо, досягла. Навпаки ж, Німеччина внаслідок незгоди обраних правителів, тобто курфюрстів та князів, безперервно в усьому умаляється, і якби не власна сила цезаря та допомога інших держав її захищала, то вони давно французам чи то туркам підданими були б» [317, с. 138].

Досить цікавими були й погляди російського купця Івана Посошкова. У своїй роботі «Книга про бідність та багатство» він, звертаючись до Петра I, називає його батьком вітчизни [252, с. 406]. Більше того, якщо царська влада ще з часів Івана III визначалася такою, що має божественний характер, то вже в часи правління Петра I ситуація змінилася, про що пише Посошков: «І ще великий наш монарх Петро Олексійович, за даною йому богом благодаті та за самодержавною своєю владою, усі нижче наведені мною пропозиції реальністю накаже зробити, то, на мою думку, і без звичних поборів надмірно царська казна збагатиться. І лише на бога уповаємо, якщо і існуючих поборів з селян знімуть».

На мою думку, ця справа є невеликою та досить неважкою, якщо царська казна збагатиться, якщо ж цар, *немов бог*¹, захоче ще, то в цій сфері ще можна щось зробити» [252, с. 409]. Як ми бачимо, Посошков не лише вважає, що влада царя має божественний характер, а й самого царя вважає богом.

Після смерті Петра I розпочалася епоха гвардійських палацевих переворотів, що припинилася із воцарінням Катерини II, яка у 1787 р. наказала розробити проект «Фундаментальних законів Російської імперії», який складався з трьох частин: «Маніфесту», «Про Сенат» та «Наказ Сенату». Саме в семи главах розділу «Наказ Сенату» визначалися основні повноваження та прерогативи необмеженої самодержавної влади російських монархів, порядок престолонаслідування, становище Ради при імператорі, інші непорушні принципи державного права імперії, гарантом яких повинен був стати Сенат.

У своєму Наказі, що був поданий комісії, яка займалася створенням проекту нового Уложення, Катерина II вказувала, що внаслідок колосальних розмірів російської держави:

«9. Державець є самодержавним, адже ніяка інша, аніж об'єднана в його особі влада, не може діяти відповідно до просторів настільки великої держави.

10. Велика за просторами держава передбачає самодержавну владу в тій особі, яка нею править. Потрібно, щоб швидкість у веденні справ, які надсилаються з далеких країв, винагороджувала повільність, що причиняється внаслідок віддаленості місця.

11. Будь-яке інше правління не тільки було б для Росії шкідливим, а й вкрай витратним.

¹ Виділене автором монографії.

12. Інша причина полягає в тому, що краще коритися законам під одним володарем, аніж догоджати багатьом.

13. Який привід самодержавного правління? Не той, щоб у людей забрати їх природну свободу, а щоб спрямувати їхні дії для досягнення найбільшого з усіх добра.

14. І так правління, що на сьогодні є найкращим серед інших, і при цьому таке, що найменш обмежує природні свободи, є таким, що найкраще співвідноситься з намірами, які передбачаються в розумних тварюк, і відповідає меті, на яку в установах громадянських суспільств дивляться безперервно.

15. Наміром та метою самодержавних правлінь є слава громадян, держави та Державця.

16. Але від цієї слави з'являється в народі, що одноосібно керується, розум свободи, який в цих державах може зробити стільки ж великих справ, і стільки ж сприяти добробуту підданих, як і сама свобода» [33, с. 465].

Залежність форми правління від території держави, яка була покладена в основу «Наказу», знаменита фраза Катерини II, що «...велич та простір Російської імперії вимагає, щоб правитель її був самодержавним» [106, с. 644], багато у чому була втіленням ідей Ш. Л. Монтеск'є на визначенність територією деспотичного правління: «Великі розміри імперії – передумова для деспотичного управління» [209, с. 265]. Стосовно ж монарії Монтеск'є зазначав: «Монархічна держава повинна бути середньої величини» [209, с. 264]. При цьому монархічним філософ визнавав образ правління, за якого «управляє одна людина, але шляхом встановлення незмінних законів; тоді як у деспотичному все поза будь-яких законів і правил рухається волею та свавіллям однієї особи» [209, с. 169].

Захищаючи погляди Монтеск'є, Катерина II також наводила як приклад розмір території Росії: «Така велика імперія, як Росія, неминуче загинула б, якби у ній було встановлено інший образ правління, аніж деспотичний, тому що лише він один в змозі з необхідною швидкістю пособити в потребах окремих губерній, тоді як будь-яка інша форма паралізує своєю тяганиною діяльність, що дає усюму життю» [106, с. 686]. Погляди Катерини II відображали модну у XVIII ст. доктрину «просвітницької монархії». Цей доктрині свого часу віддали належне і Ш. Л. Монтеск'є, і Вольтер, і Д. Дідро. У Росії ж ідея «просвітницької монархії» простежувалася в працях

С. Десницького, О. Радищева та ін. Зокрема, останній спочатку був прихильником монархії, про що свідчать його праці «Бесіда про те, що є син Вітчизни» та «Досвід законодавства», і лише згодом у своїй знаменитій «Подорожі з Петербурга до Москви» він починає відстоювати республікансько-демократичні ідеї. Така еволюція поглядів пояснюється тим, що Радищев ніколи не був прихильником необмеженої монархії. Проте спочатку він дещо ідеалізував цю форму правління, говорячи, що сином Вітчизни є син монархії: «Цим хай почне прикрашати він величне найменування сина вітчизни, монархії» [263, с. 574], а монарха він називає державцем, що «...є батьком народу» [263, с. 575–576]. Більше того, благородних синів вітчизни, на думку Радищева, можуть створити лише просвітницькі монархи, яких він називає «богомудрими монархами» [263, с. 577].

Ідея «просвітницької монархії» фактично була нівельована з закінченням епохи Просвітництва. Епоха ж від початку Відродження (XVI ст.) і до завершення Просвітництва (XVIII ст.), на нашу думку, може визначатися як епоха Революцій.

XIX ст. вперше серйозно почало розглядати монархію як протилежність республіці. Фактично саме в цей період здебільшого розпочинається широка філософська дискусія щодо переваг тієї чи іншої форми правління. Так, один з основоположників авторитарних теорій Ж. де Местр, віддаючи належне певним республіканським ідеям, усе ж таки наполягає на перевагах монархії: «...навіть якщо приблизно більшість у Франції виступає за Республіку (а це, безперечно, є брехнею), то яке це має значення? Коли з'явиться Король, очевидно, що не будуть підраховувати голоси, і ніхто не зрушить з місця; перш за все з тієї причини, що навіть той, хто віддає перевагу республіці над монархією, усе ж таки цінує спокій вище за республіку; і ще тому, що волі, які є протилежними королівській владі, не зможуть об'єднатися» [203, с. 130–131].

У XX ст. з'явилися праці І. Ільїна та Л. Тихомирова, які, як уже зазначалося вище, відстоювали ідею відповідальності монарха лише перед Богом.

Початок XXI століття ознаменувався появою доктрини неомонархізму, яка намагалася висвітити роль монарха в нових геополітичних умовах.

Таким чином, політико-правова ідеологія усе ще не відкидає монархію як свого роду ідеальну форму правління, адже,

як цілком слушно зазначав з цього приводу вустами одного із своїх героїв відомий російський письменник-фантаст С. Фрумкін, «в основі держави знаходилась і повинна знаходитись влада однієї людини, що заперечує деструктивне суперництво правителів, організацій та партій» [339, с. 20].

1.3. Еволюція республіканських ідей у світі

Окремі аспекти досліджуваної проблеми мають у світовій політико-правовій думці майже тисячолітнє коріння. Зокрема, з приводу форми державного правління висловлювалися ще античні автори: Демокрит, Аристотель, Цицерон та ін. Більше того, ще давні епоси приділяли увагу питанням організації державної влади й організаційному статусу державного правителя.

Так, у давньогрецьких епосах «Іліада» й «Одіссея», на противагу монархії, відстоювались демократичні ідеали. Зокрема, можна згадати, що Одісей був царем острова Ітака. Але це не завадило представникам ітакської аристократії зазіхати не лише на царську владу під час його мандрів, а й на його дружину і майно. Саме про це говорить син Одісея Телемах: «Благородний Старче, він близько (і скоро його ти узнаєш), хто тут вас скликав, – це я, бо велика туга мене огорнула... Два в мене лиха: одно, що вже доброго батька не маю, був він над вами царем і любив як дітей, вас душею; інша, ще гірша, лютіша, напасть, від якої весь дім наш скоро загине і все, що є в ньому, вкрай знищене буде. Та, що переслідують матір мою женихи невідступні, це – все сини громадян найзначніших, які тут зібрались; їм неохота в Ікаріїв дім уступити, щоб батько вислухав їх і дочку, наділивши багатим приданим, з власної волі віддав вже тому, хто приємніший серцю – ні, їм зручніш, повсякденно вдираючись в дім наш юрбою, наших биків і овець, та ще кіз відгодованих різати, їсти донесочу й світліє наше вино безпощадно тратити. Дім занепав наш, бо в ньому нема вже такого мужа, як був Одісей, щоб його врятувати від прокляття» [351, с. 65].

Однак найбільш потужний республікансько-демократичний потенціал мали праці Демокрита та Цицерона, а також певною мірою, Аристотеля.

Так, давньогрецький матеріаліст Демокрит вважав, що бідності в демократичній державі слід надати перевагу перед багатством у

монархічній [80, с. 82], адже демократія – це єдино можливий спосіб управління, який дає можливість зберегти свободу всіх громадян [295, с. 27]. Однак філософ добре розумів, що жодні переваги демократії не можуть дати абсолютної гарантії обрання найкращих, а тому слід пам'ятати, що «чим менш гідними є погані громадяни тих почесних посад, що їм доручаються, тим більше вони стають зневажливими і набувають дурощів та нахабства» [80, с. 82]. Стосовно державців, то філософ зазначав: «За нині існуючої форми управління немає жодного засобу завадити, щоб правителі, якщо навіть вони й є достатньо добрими, не вчиняли несправедливо. Адже не пристало, щоб правитель був відповідальним перед кимось ще, крім самого себе, і негоже тому, хто панує над іншими, самому підпадати через рік під владу інших» [80, с. 83]. І ще: «Державний муж не зневажатиме справжнього вшанування та виявленої до нього прихильності, заснованої на любові та гарному ставленні до нього тих, хто шанує і не зневажатиме думкою суспільства про себе, водночас уникаючи ”подобатися близьким”» [80, с. 84].

Досить оригінальну модель державного ладу розробляв інший античний філософ Аристотель. Саме він висунув ідею політії – системи правління, за якої «заради спільної користі править більшість» [24, с. 457]. При цьому політія є «немов би змішанням олігархії та демократії» [24, с. 502]. При цьому під олігархією філософ розумів відхилення від аристократії (правління небагатьох задля загального блага), яке має на меті лише вигоди заможних громадян, а під демократією – відхилення від політії, яке захищає лише вигоди незаможних [24, с. 457]. Таким чином, ми бачимо, що Аристотель, який найбільшу прихильність, на думку деяких дослідників [76, с. 11; 88, с. 44], виявляв саме до політії, вбачав в останній саме не єдиновладдя, а владу кількох чи більшості, тобто певною мірою аналог саме республіканської форми правління.

Видатним захисником республіканського ладу був і римський оратор Марк Тулій Цицерон. Саме він, звертаючись до диктатора Марка Антонія в оприлюдненій 28 листопада 44 р. до н.е. так званій «Другій філіппіці», писав: «Опануй себе врешті-решт, прошу тебе; подумай про те, ким ти породжений, а не про те, серед яких людей ти живеш. До мене стався, як хочеш; примирися з державою. Але про себе думай сам; я ж про себе скажу ось що: я захистив державу, будучи молодим; я не покину її старим. Зневажливо

поставився я до мечів Катиліни, не злякаюся й твоїх. Більше того, я охоче зустрів би своїми грудьми удар, якби міг своєю смертю наблизити звільнення співгромадян, щоб скорбота римського народу, нарешті, породила те, що вона вже давно народжує в муках. І справді, якщо близько двадцяти років тому я заявив в цьому самому храмі, що для консуляра не може існувати передчасної смерті, то з наскільки більшим правом я скажу тепер, що її не може бути для старця! Для мене, батьки-сенатори, смерть воістину є бажаною, коли все те, чого я домагався, і все те, що я здійснював, виконано. Лише двох речей я прагну: по-перше, щоб я, вмираючи, залишив римський народ вільним (нічого більшого безсмертні боги не можуть мені дарувати); по-друге, щоб кожному з нас випала та доля, якої він своїми вчинками щодо держави заслуговує» [353].

У Середні віки теж з'являються праці, пов'язані з формою державного правління. Зрозуміло, що їх було зовсім небагато, а тому одним з найбільш відомих серед них був середньовічний схоласт Фома Аквінський, що прославився не лише своєю працею «Сума теології», а й незвершеним трактатом «Про правління державців». Саме в ньому філософ, спираючись на класифікацію державних форм, наведених Аристотелем, дав своє бачення ідеальної форми правління. І хоча він був прихильником монархії, проте вважав, що якщо «...правління перетвориться на несправедливе, краще, щоб це було правління багатьох, оскільки воно слабкіше і правителі заважають один одному. Тому з несправедливих правлінь більш стерпною є демократія» [335, с. 237].

Починаючи з раннього Відродження, з поширенням ідей гуманізму («Людина – міра усіх речей», – Протагор) в Європі активізувався інтерес до античної спадщини, результатом чого стає повернення до тих проблем, які стояли на порядку денному у давньогрецьких та давньоримських авторів, у тому числі питання республіки і демократії.

Одним з найвидатніших мислителів Ренесансу був Ніколо Макіавеллі, який наприкінці першої книги – «Міркування про першу декаду Тита Лівія» – твердить про переваги республіканського ладу навіть над найкращим правлінням аристократів. Однак важливою умовою існування республіки є домінування загальнодержавних інтересів громадян над приватними, партикулярними.

Якщо ж громада не розуміє необхідності єдності, зайнята власними, дрібними інтересами, панує егоїзм, відсутній патріотизм,

то актуальними стають авторитаризм та примус – лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищості спільних державних інтересів. Тому людина, яка втілює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною і рішучою, адже «...люди поповодяться добре лише за потреби; але якщо їм надається вибір і якщо вони можуть діяти абияк, негайно виникають усілякі смуги і безпорядки. От чому й кажуть, що голод і нестаток роблять людей митцями, а закони – добрими. Де справи добрі самі собою, без будь-якого закону, там закон не потрібний; але якщо немає доброї волі, необхідним є закон» [191, с. 139].

Домінування доктрини гуманізму у світогляді Ренесансу врешті-решт призвело до руйнації теологічного світогляду. У свою чергу, це стало тим чинником, який розпочав процес Реформації в Німеччині (Мартін Лютер і Томас Мюнцер) та Швейцарії (Жан Кальвін).

У витоків же Реформації став німецький теолог Мартін Лютер (1483–1546). Саме він сформулював ті релігійно-політичні гасла, що відразу надихнули і об'єднали в Німеччині практично усіх прихильників Реформації.

Його ідеї значною мірою вплинули на французького богослова Жана Кальвіна (1509–1564) – засновника кальвінізму. Саме кальвіністська церква в Женеві – місті, де більшу частину свого життя провів Кальвін, сприяла становленню демократичної республіки в Швейцарії. Крім того, саме кальвінізм у Франції¹ призвів до появи тираноборчої ідеології (монархомахи), одним з найвидатніших представників якої став Етьєн Ла Боєсі (1530–1563), який виступав не лише проти французького абсолютизму, а й проти елітарного правління. Зокрема, у своєму трактаті «Міркування про добровільне рабство», він, виступаючи проти єдиновладдя правителів, писав: «Існує три види тиранів; одні набувають влади над державою за народним вибором, інші – за допомогою озброєної сили, треті – у спадок. Ті, хто здобув державу за правом завоювання, поводяться в ній, як у захопленій країні. Ті, хто народився державцями, зазвичай не є кращими за перших, адже, будучи народженими та вихованими на ниві тиранії, вони з молоком матері всмоктують у себе їство тиранів і дивляться на підлеглий їм народ, як на успадкованих рабів; ...що ж до того тирана, якому сам народ віддав державу, то він, здавалося б, повинен бути більш

¹ Гугеноти.

гідним, і був би таким, якби з того моменту, як він побачить себе піднесеним над всіма іншими і задоволеним тим, що називають величчю, він не приймав рішення нізащо не розставатися з цим положенням. Такі тирані набагато переважають усіх інших тиранів різного роду вадами і навіть жорстокостями. Вони не бачать інших засобів зміцнити свою тиранію, як ще більш посилити поновлення і відучити своїх підданих від будь-якого прояву свободи» [174, с. 294].

Крім того, говорячи про правлячу еліту, яка об'єднується навколо державця, філософ зазначав: «У тирана завжди є п'ять чи шість прибічників, які нашіптують йому; ці люди чи то самі зуміли наблизитися до нього, чи то були залучені тираном до себе, щоб зробити їх співучасниками його жорстокості, пособниками його розваг, звідниками його насолод та співучасниками його грабежів. Ці шестеро з таким успіхом диригують своїм вождем, що змушують його бути злим для суспільства не лише своєю власною, а й їхньою злістю. Ці шестеро мають під собою шістсот чоловік, які користуються їхньою милістю... Від цих шестисот у свою чергу залежать шість тисяч інших, яких вони звеличили роздачею посад» [174, с. 297]. При цьому Ла Боесі застерігав правлячу верхівку від надмірного служіння тиранам: «Уся історія минулого, так само як і наших днів, свідчить про те, як багато тих, хто, здобувши дурними засобами впливу на королів, а потім використавши їхню зловредність чи скориставшись їхньою дурістю, врешті-решт гинув від їхньої руки. Тирані звеличували їх так само легко, як і згодом скидали» [174, с. 299].

Суспільно-політична думка Епохи Відродження і Реформації ознаменувалася не лише фундаментальними працями видатних гуманістів та теологів, які виступали проти диктату РКЦ в управлінських справах суспільства, а й потужним політичним напрямком, який отримав назву «утопізм». Останній формувався під впливом Великих географічних відкриттів та науково-технічного прогресу, адже саме вони штовхали суспільну думку вперед, до нових горизонтів. Свого часу В. Ленін визначив, що «утопія – це місце, якого немає, фантазія, вигадка, казка. Утопія в політиці є такого роду побажанням, яке виконати аж ніяк не можна, ні тепер, ні згодом, – побажання, яке не спирається на суспільні сили і яке не підкріплюється зростанням, розвитком політичних, класових сил» [181, с. 326]. Фактично ж утопія була нічим іншим, як нездійсненою мрією, що виражала суспільно-політичні фан-

тазії про ідеальний державний устрій, в якому панують рівність, загальний добробут, справедливість і любов. Самі ж утопічні трактати та художні твори були своєрідною реакцією на розкладання феодалізму та зародження капіталізму, що супроводжувалося бурхливими селянськими повстаннями в Німеччині, Франції, Бельгії та інших країнах Європи.

Найвидатнішими утопістами доби Відродження і Реформації були Томас Мор («Золота книга, так само корисна, як і цікава, про найкращий лад держави і про новий острів Утопія»), Томазо Кампанелла («Місто Сонця»), Френсіс Бекон («Нова Атлантида»), Франсуа Рабле («Гаргантюа і Пантагрюель»), Сирано де Бержерак («Інший світ, або держави й імперії Місяця») та інші. При цьому кожен з них був прихильником різних форм правління і політичного режиму. Зокрема, республіканські погляди на управління суспільством, на політичний статус правлячих лідерів та еліт найбільш чітко виявилися у працях Т. Мора (1478 – 1535) і Т. Кампанелли (1568 – 1639).

Так, в «Утопії» Томаса Мора підкреслюється саме республіканський характер держави, посадові особи якої (сифогранти-філархи, транібори-протофілархи) обираються на певний термін – на рік [210, с. 65]. Винятком є лише глава держави – князь, якого сифогранти (начальники тридцяти сімей утопійців) обирають із середовища вчених [210, с. 69] за пропозицією народу довічно [210, с. 64]. При цьому передбачається можливість відповідальності глави держави: «Посада князя є незмінною протягом усього його життя, якщо цьому не завадить підозра в прагненні до тиранії» [210, с. 64]. Як ми бачимо, у випадку, коли князь («барзан» чи «адем») прагне до тиранії, його можуть усунути від влади, тобто притягти до відповідальності.

Щодо «Міста Сонця» Т. Кампанелли, то він прямо називає свою утопію республікою [132, с. 141]. Проте, на відміну від Мора, який чітко наголошував на виборному характері влади глави держави, Кампанелла прямо не визначав цього. І якщо Мор вказував, хто саме обирає «адема»-«барзана», то Кампанелла вказує лише на вимоги до кандидатів, згідно з якими «...вже задовго відомо, хто стане Сонцем. Але ніхто, однак, не підносить до цього звання раніше тридцятип'ятирічного віку. Посада ця є незмінною доти, доки не знайдеться хтось, хто виявиться мудрішим за свого попередника та більш здібним до управління» [132, с. 145–146].

При цьому в «Місті Сонця» наголошується на теократичному характері ідеальної держави, верховний правитель якої є священником, «який іменується їхньою мовою „Сонце”, ми б називали його Метафізиком. Він є главою усіх і в світському плані, і в духовному, і з усіх питань та суперечок він виносить остаточне рішення» [132, с. 137].

Аналізуючи республіканські проекти Т. Мора і Т. Кампанелли, ми можемо наголосити не лише на соціалістичному чи комуністичному характері їхніх утопій, на що звертали увагу ще радянські дослідники [240, с. 13–14], а й на потужному тоталітарному потенціалі, який містився в зазначених творах. По суті, це означає, що Т. Мор і Т. Кампанелла фактично мріяли про утворення тоталітарної республіки.

Утім, ідеї Т. Мора і Т. Кампанелли істотно вплинули на розвиток критики феодально-абсолютистського ладу в добу Просвітництва. Ідеї ж останньої стали основою класової свідомості буржуазії та ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій і республіканського ладу.

Першими буржуазними революціями були Нідерландська (1566–1609 рр.) та Англійська (1642–1649 рр.).

Як відомо, жодна революція не проходила без попередньої багатопланової ідейно-політичної підготовки. Проте англійське політичне просвітництво, пов'язане з революцією 1642–1648 рр., представлене іменами мислителів, які у своїх працях визначили своє ставлення не лише до влади, а й до політичного лідерства. Зокрема, серед тих, хто брав участь в революційних подіях, були Дж. Гаррінгтон, Дж. Мільтон, Дж. Лільберн та Дж. Уїнстенлі.

Кожен з них втілював свою ідеологічну програму. Так, ідеолог нового дворянства (джентрі) та буржуазії Джеймс Гаррінгтон (1611–1677) у 1656 р. у своєму трактаті «Республіка Океанія» застерігав про можливість відновлення в Англії феодальної монархії і пропагував власну конституцію буржуазно-поміщицької республіки як найкращої форми правління заради захисту завойовань революції. На його думку, земельні володіння з прибутком від 100 до 2 тис. фунтів стерлінгів на рік повинні бути обмежені. Формувався й двопалатний парламент, а посадові особи повинні були щорічно переобиратися шляхом таємного голосування. Філософ вважав, що люди від природи є нерівними у своїх здібностях керувати державною. При цьому в Англії лише джентрі є «при-

родною аристократією», що має право керувати народом в умовах республіки [244, с. 113].

Дж. Гаррінгтон за своїми політичними поглядами був близьким до індепендентів («незалежних»), основним ідеологом яких був Джон Мільтон (1608–1674). Зокрема, останній у своїх основних трактатах «Про владу королів та посадових осіб», «Захист англійського народу проти Салмазія» та інших, обґрунтував свободу людей самою природою. При цьому народ, що «суспільною згодою» утворив собі державу з метою захисту спільного блага, є єдиним джерелом та носієм влади. Саме народ призначає правителів, королів та сановників і підпорядковує їх закону. Якщо ж останні ухиляються від цього, то народ через відповідні збори своїх представників має право притягнути правителів до відповідальності. Саме тому, на думку Дж. Мільтона, народний¹ суд над королем є проявом жорсткості й милосердя.

На відміну від більшості індепендентів, які не заперечували можливості існування в Англії конституційної монархії, Дж. Мільтон вважав, що саме республіка з цензовим виборчим правом є найкращою з усіх форм правління, адже саме за неї найліпше забезпечуються права і свободи, зокрема свободи совісті, думки і слова, а також найповніше використовується можливість впливати на управління державою [117, с. 116].

Проте індепенденти не вичерпували політичну ідеологію Англійської буржуазної революції. І якщо вони фактично добивалися влади лише для буржуазії та джентрі, то левеллери (зрівнювачі) вимагали розширення кількості владних суб'єктів. Зокрема, останні, спираючись на вимоги солдат про продовження революції, вимагали демократизації держави й забезпечення громадянських прав і свобод.

Ідеологом левеллерів був Джон Лільберн (1614–1657), наріжним каменем вчення якого став принцип первинності, верховенства та суверенітету влади народу, адже державні чиновники, що «...засновані лише задля дисципліни та управління», «призначені виконувати закони в інтересах народу» [348, с. 40].

Англійська буржуазна революція істотно вплинула на світ і дала поштовх французькому Просвітництву, найбільш відомими діячами якого були Д. Дідро, Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та ін. Саме про них Ф. Енгельс писав: «Великі люди, які у Франції

¹ Себто парламентський.

просвіщали голови для революції, що наближалася, самі вчиняли занадто революційно. Жодних зовнішніх авторитетів якого б не було роду вони не визнавали. Релігія, розуміння природи суспільства, державний лад – усе було піддано безжалісній критиці; усе повинно було постати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або ж відмовитися від нього. Мислячий розум став єдиною мірою усього існуючого» [389, с. 12].

Епоха Просвітництва в основному віддавала перевагу конституційній монархії, але дехто з мислителів висловлював вже республіканські ідеї. Найвидатнішими з них були Ж. Мельє, Е.-Г. Мореллі та деякі інші. При цьому соціалістичні ідеї фактично сповідували Мельє¹ та Мореллі².

Так, священник Жан Мельє (1664–1729) у своєму «Заповіті» мріяв про общину, де «усі чоловіки й жінки з одного й того міста чи з одного містечка, одного села, одного приходу повинні скласти одну сім'ю, вбачати один в одному братів і сестер, дітей одних батьків і матерів» [348, с. 141]. При цьому вони не лише «повинні любити одне одного, немов брати і сестри», а й «спільно користуватися одним і тим же харчем, мати однаково гарний одяг, однаково гарне житло, однаково добрий нічліг і однаково гарне взуття» [348, с. 141]. Управління ж в такій общині, на думку Мельє, повинно здійснюватись «виключно під керівництвом найбільш мудрих та благонадійних осіб, які прагнуть до розвитку й підтримки народного добробуту» [348, с. 141].

Досить цікавими були соціалістичні переконання Етьєна-Габрієля Мореллі (1715–?³) – автора знаменитого «Кодексу природи», згідно з яким «кожен громадянин буде посадовою особою, забезпечуватись роботою і отримувати зарплатню за суспільний рахунок» [212].

Проте найбільш затятим прихильником республіканського ладу був Жан Жак Руссо (1712–1778), який у своїх трактатах «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», «Міркування про походження та підстави нерівності між людьми», «Прогулянки самотнього мрійника» тощо зробив значний внесок у визначення різних форм політичного управління суспільством. Зокрема, філософ республікою називав будь-яку державу

¹ Общинний соціалізм.

² Державний соціалізм.

³ Дата смерті мислителя невідома.

(демократію, аристократію чи монархію), яка управляється «шляхом законів», адже «будь-яке Правління за допомогою законів є республіканським» [274, с. 194].

Французьке Просвітництво з його ідеями розуму, суспільного договору, природного права та громадянського суспільства дало поштовх аналогічним процесам в італійських (Дж. Віко, Ч. Беккарія), німецьких (Х. Вольф, Г. В. Лейбніц, Х. Томазій, С. Пуфенорф, Г. Е. Лессінг, Й. Г. Гердер, В. Гумбольдт, І. Кант) та російсько-українських (М. Щербатов, С. Десницький, О. Радищев, Я. Козельський, Г. Сковорода) землях.

Зокрема, І. Кант (1724 – 1804) наголошував на тому, що «ідея конституції, яка відповідає природному людському праву, а саме, щоб ті, хто підпорядковується закону, разом із тим брали участь в законодавстві, ця ідея покладається в основу усіх державних форм, а спільнота, яка усвідомлюється відповідно цій ідеї в чистих поняттях розуму і являє собою платонівський ідеал (*respublica noumenon*), – не пуста химера, але вічна норма громадянської конституції, вільна від війни. Громадянське суспільство, організоване відповідно до цієї ідеї, є її втіленням за законами свободи... і може бути лише тяжко побудоване після числених розбратів та війн. Але його конституція, якщо вона колись буде в основному реалізована, визнаватиметься найкращою з усіх у справі запобігання війні, цього руйнівника усілякого блага. Відповідно, прийняття такої конституції є обов'язком, але спочатку (тому що це не може бути реалізоване відразу) обов'язком монархів, хоча б вони владарювали автократично, управляти все ж таки по-республіканськи (не демократично), тобто поводитися з народом згідно з принципами, що відповідають духові законів свободи (як їх започаткував би собі народ із зрілим розумом), хоча формально його згоди на це ніхто б не питав» [133, с. 108–109]. Як ми бачимо, мислитель відокремлював республіку від демократії, а тим більше від автократії (терміни «управляв», що відповідає республіці, та «владарював», який відповідає автократії). Річ у тім, що, як уже зазначалося вище, Імануїл Кант відокремлював форми правління (республіка і деспотія) від форми панування (автократія, аристократія і демократія). При цьому він визначав республіку як форму правління (*forma regiminis*), що «стосується того способу, за допомогою якого держава розпоряджається повнотою своєї влади» і передбачає «відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої» [133, с. 16]. При цьому протилежністю республіці

виступала не монархія, а деспотія як форма правління, що конституційно закріплює «принцип самовладного виконання державою законів, що нею ж приймаються» [133, с. 16].

Такий підхід протиставлення деспотії та республіки сповідували й деякі інші мислителі. Зокрема, італійський гуманіст Ч. Беккарія (1737–1794) з цього приводу наголошував: «Занадто велика республіка може уникнути деспотизму лише шляхом розділу і наступного об'єднання в союз федеративних республік» [31, с. 161].

Проте найбільш відомим мислителем, який висловлював ідеї республікансько-демократичного спрямування, був російський мислитель О. Радищев (1749–1802). Як відомо, спочатку від був прихильником монархічної ідеї, про що свідчать його ранні праці «Бесіда про те, що є син Вітчизни» та «Досвід про законодавство», в яких він підкреслював видатну роль «богомудрих монархів» [263, с. 577], дії яких спрямовуються «до отримання більшого від усіх добра» [264, с. 15]. Проте вже у своїй знаменитій «Подорожі з Петербурга до Москви» він, звертаючись до монарха, зазначав: «...ти найпершим у суспільстві можеш бути вбивцею, найпершим розбійником, найпершим зрадником, найпершим порушником суспільного спокою, найлютішим ворогом, що спрямовує злість свою на нутроці слабкого. Ти будеш винуватим, якщо мати заплаче за сином своїм, убитим на ратному полі, та дружина за чоловіком своїм; адже небезпека полону ледь-ледь може виправдати вбивство, що зветься війною. Ти будеш винуватим, якщо зазнападуть ниви, якщо пташенята землероба позбавляться життя у худі без здорової їжі материнської циці» [265, с. 70–71].

Крім європейських філософів, французькі просвітителі також істотно вплинули на батьків-засновників Сполучених Штатів Америки та ідеологів Великої Французької буржуазної революції.

Так, у США батьки-засновники країни поділилися на дві течії – республіканців (Т. Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін) та федералістів (О. Гамільтон, Дж. Джей, Дж. Медісон). При цьому не слід вважати, що прихильники федерації виступали проти республіканської форми правління, адже, як відомо, навіть такий прихильник монархії, як Олександр Гамільтон (1757–1804), не відкидаючи недоліків існуючих тоді республік, зазначав: «Якби було б неможливо створити моделі більш досконалої структури, освіченим друзям свободи довелося б розстатися з цією формою правління як непридатною. Однак політична наука, як і більшість

інших наук, значно просунулася уперед. Тепер є добре відомою ефективність різних принципів, які пращурі або зовсім не знали, або ж знали недостатньо. Принцип постійного поділу влади, а саме: запровадження законодавчих стримувань і противаг; заснування судів, у яких судді зберігають свої посади, поки їхня поведінка є бездоганною; представництво народу в законодавчій владі через депутатів, обраних ними самими, – усе це або цілком є результатами нових відкриттів, або ж основний шлях до їхньої досконалості було пройдено в наші дні. Мова йде про засоби, причому потужні засоби, за допомогою яких можуть зберігатися переваги республіканської форми правління, а її ж недоліки – зменшуватись чи виключатись» [60, с. 73].

Інший федераліст Джеймс Медісон (1751–1836), аналізуючи республіку, визначав її «...як правління, за якого уся влада виходить, прямо чи ні, від усієї маси народу, а реалізується окремими особами, які виконують свої обов'язки за згодою протягом певного часу чи поки відрізняються бездоганною поведінкою. Для республіканської форми правління *вкрай важливо*, щоб вона виходила від усього суспільства, а не від незначної його частки чи привілейованого класу; інакше купка привілейованої знаті, притискаючи усіх інших під прапором передачі своїх повноважень, у принципі може претендувати на звання республіканців, а своє правління зажадають іменувати священним словом „республіка”. Для такого правління *досить*, щоб посадові особи призначалися, прямо чи ні, самим народом і виконували свої обов'язки на чітко визначених ним умовах; інакше будь-яке правління в Сполучених Штатах, як і будь-як інше народне правління, навіть добре освічене та добре реалізоване, мало-помалу втратить свої республіканські риси» [217, с. 254–255].

Водночас мислитель чітко відрізняв республіку від демократії, наголошуючи на тому, що «за демократії народ збирається разом і реалізує правління особисто, тоді як в умовах республіки з'їжджаються та управляють країною його представники та уповноважені ним на те особи. Демократичне правління таким чином, обмежується невеликим клаптиком. Республіканське ж простягається на значну територію» [216, с. 104].

Проте найбільш послідовно проти монархічної форми правління виступали американські республіканці. Так, наголошуючи на необхідності розриву північно-американських колоній з Англією, Т. Пейн (1737–1809) визначав її владу як форму правління, «яка

рано чи пізно повинна завершитися» [348, с. 419], адже король Британії оточений дармоїдами, які намагаються «з низьким папістським наміром вплинути на наш легковірний та слабкий розум» [348, с. 417].

Великим прихильником демократії виступав відомий американський просвітитель Б. Франклін (1706–1790), який наголошував, що «кожна істота повинна мати однакову цінність для Творця» [337, с. 74]. В іншій своїй праці Б. Франклін, виступаючи проти свавілля королівської влади, яка може зробити із підданим будь-що, революціонізувавши його, зазначав: «Позбавте його Вашого благовоління, усуньте його від обійманих посад, накладіть лапу на його прибутки, і Ви скоро побачите його в рядах опозиції» [336, с. 120].

Ідеологом американського республіканізму виступив третій Президент США Т. Джефферсон (1743 – 1826).

Так, ще у своєму проєкті «Декларація незалежності» він під іменем Джона Ганкока [348, с. 423] обвинувачував монархічну владу Англії в тому, що король «забороняв своїм губернаторам проводити невідкладно-важливі закони інакше, як за умови, що їхню дію буде призупинено до отримання його згоди; коли ж їхня дія була призупинена, він вже більше не звертав на них жодної уваги. Він погоджувався проводити деякі інші закони, що були важливими для інтересів великих областей, лише в тому разі, якщо жителі цих областей відмовляться від права представництва в законодавчих зборах, права, що було безцінним для них і страшним лише для тиранів. З єдиною метою притомити законодавчі збори і тим самим змусити їх до згоди на його заходи, він скликав їх у місцях, непридатних та незвичних для них, далеко від тих місць, де зберігаються їхні офіційні документи. Він неодноразово (і постійно) розпускав палати представників за те, що вони з твердою мужністю опиралися його спробам порушити права народу. Розпустивши палати, він протягом тривалого часу не дозволяв обирати нових представників, через що законодавча влада, яка не може бути повністю знищена, поверталася до народних мас, і штат у цей час наражався на всі небезпеки вторгнення ззовні та внутрішніх потрясінь» [84, с. 28–29].

Наріжним каменем існуючої тоді республіканської ідеології була ідея повстання проти тирана як права народу (нації) на опір державному свавіллю. Ці ідеї були дуже близькими й Т. Джефферсону, який, зокрема, у своєму листі до Дж. Медісона писав: «Я

вважаю, що невеличкий заколот час від часу – добре діло, і так само він є необхідним, як буревій у світі фізичних явищ. Невдалі повстання насправді зазвичай виявляють ті порушення прав народу, що їх породили. Урахування цієї істини зробить чесних республіканських правителів настільки м'якими при покаранні заколотників, щоб не занадто сильно бентежити їх. Це – ліки, необхідні для доброго здоров'я уряду» [86, с. 77].

Будучи прихильником республіканської форми правління, Т. Джефферсон заперечував можливість існування аристократичних республік. Більше того, він висував ідею демократично сформованої меритократії – влади гідних. Так, мислитель згадував про запропонований ним закон «про більш широке розповсюдження знань». Зокрема, пропонувалося кожен округ поділити на адміністративні райони площею 5–6 кв. миль. «У кожному районі, – зазначав третій президент США у своєму листі до другого президента, – намічалось збудувати безплатну початкову школу, де навчали б читанню, письму та арифметиці; з цих шкіл щорічно слід було б вибрати найкращих учнів, які могли б за громадський рахунок продовжити свою освіту в окружній школі, звідки певна кількість найздібніших учнів повинна була спрямовуватись до університету для завершення своєї освіти; в університеті передбачалося навчання всім корисним наукам. Завдяки такій системі гідних та талановитих відшукували б з усіх верств суспільства, і освіта підготувала б їх до перемоги в суперництві за відповідальні посади із заможними та родовитими людьми» [83, с. 98]. На думку Т. Джефферсона, цей та подібні закони дозволили б завершити роботу зі знищення псевдоаристократії.

Заперечуючи аристократію, мислитель віддавав перевагу демократії. Зокрема, висловлюючи свою думку щодо французьких договорів, він наголошував: «Я вважаю, народ, який утворює суспільство чи націю, джерелом будь-якої влади у цій країні; він вільний вести свої справи через тих представників, яких він вважає гідними; замінювати кожного з них окремо, або ж змінювати форми чи функцію усієї системи, коли йому заманеться» [348, с. 423].

Водночас філософ наголошував на відповідних перевагах демократії, адже саме за останньої стає неможливою корупція, тому що «якщо кожен з тих, хто складає народ, буде врешті-решт мати владу, уряд буде у безпеці, тому що для того, щоб уся маса народу піддалася корупції, не вистачить ніяких приватних коштів,

а народні гроші не можуть бути отримані інакше, як шляхом стягування податків з населення. У такому випадку кожен змушений був би сам себе купляти» [85, с. 220].

Ідеї Т. Джефферсона, а особливо його «Декларація незалежності», справили істотний вплив на республікансько-демократичну ідеологію французької революції, яка не лише привела до активної політичної діяльності цілу плеяду видатних борців та організаторів революційних подій, але й виявила в багатьох з них неабиякі та оригінальні якості політичних мислителів. Серед цих політиків слід назвати Кондорсе, Верньйо, Марата, Робесп'єра, Бабефа та ін.

При цьому, зокрема, Марі Жан-Антуан-Ніколя Кондорсе (1743–1794), будучи республіканцем, водночас відкидав ідеї демократії, а республіканець Жан Поль Марат (1743–1793), навпаки, захищав демократичні ідеали. Так, виступаючи перед депутатами Національного конвенту з питання, присвяченого проекту Конституції, Кондорсе зазначав: «Величина нашої республіки дозволяє нам запропонувати лише такий образ правління, який засновується на принципі представництва; адже конституція, за якою загальна воля з'ясовується через делегатів на підставі приватних думок, викладених у наданих їм мандатах, є ще більш неприйнятною, аніж така конституція, де робота депутатів зводиться до ролі простих редакторів, і де вони, не маючи права вимагати навіть тимчасової покори, повинні негайно передавати всі закони на затвердження народу» [141]. На противагу цьому Марат ще в 1789 р. наголошував: «У народі не може бути інших представників, інших вождів, крім тих, кого він сам собі призначить. Обрані ним, вони не мають права ані замінювати тих, хто покинув їхнє середовище, ані шукати собі заступників. Влада, яку народ їм довірив, – це лише просте, дане їм на певний строк доручення» [197].

Республіканські ідеї Кондорсе знайшли втілення в проекті Конституції, розробленому ним разом з Верньйо, Томасом Пейном та ін. Навіть уряд, який називався Виконавча Рада Республіки, вони відповідно до розділу II пропонували формувати шляхом виборів: «Вибори членів Виконавчої Ради відбуваються таємно всіма громадянами Республіки на первинних зборах. Кожен член Ради обирається особливим голосуванням окремо» (пп. 1 і 2 розділу II) [142].

Ідеї авторів проекту Конституції викликали заперечення в окремих яacobinців. Так, зокрема, Жорж-Огюст Кутон (1755–1794)

виступав проти всенародного обрання членів Виконавчої Ради, адже «з нього роблять свого роду національну владу», яка «встановлює немов вторинний орган національного представництва» [173].

Звісно, що погляди Кутона не могли не поділяти й інші видатні яacobінци: Максиміліан Робесп'єр (1758–1794) та Людовік-Антуан¹ Сен-Жюст (1767–1794). Зокрема, Робесп'єр у запропонованому 24 квітня 1793 р. проекті Декларації зазначив: «Народ є сувереном: уряд є його витвором та його власністю, державні посадові особи суть його прикажчики» [272].

Практично аналогічні судження висловлював і Сен-Жюст, говорячи у своїй промові на Національному конвенті 24 квітня 1793 р. про ідею демократії: «Народ повинен поважати магістратів, він не повинен ані догоджати їм, ані боятися їх; він не повинен вважати закони проявом їхньої волі, інакше закони будуть служити не для управління народом, а для його придушення... За народного правління добрі чесноти встановлюються самі собою, тому що магістрати ніхто не розбещує, усі громадяни є вільними і всі працюють». Досить цікавим був погляд Сен-Жюста на суспільний та політичний лад і, як наслідок, на зовнішні та внутрішні функції держави: «Суспільний лад передує політичному. Причиною виникнення останнього стала необхідність опору завойовникам. Члени одного й того самого суспільства поміж собою природно живуть у мирі; війни виникають лише між різними народами, або, точніше, між тими, хто над ними панує. Суспільний стан – це відносини людей між собою, політичний стан – відносини між народами. Якщо дотримуватися цього принципу і реалізувати його на практиці, то стає очевидним, що основна діяльність уряду повинна бути спрямована на зовнішні стосунки і що всередині країни уряд скоріше є знаряддям досягнення гармонії, ніж влади, оскільки природна справедливість у відносинах між людьми розглядається як основа суспільства. Відповідно, в уряді слід відокремити енергію, якої він потребує для опору зовнішнім ворогам, від більш простих засобів, потрібних йому для управління всередині країни. Причиною поневолення народів є ця подвійність влади урядів: вони використовували проти народу ту саму силу, що й проти зовнішніх ворогів» [289].

¹ Луї Антуан.

Гостра боротьба між прихильниками Кондорсе (жирондистами) та якобінцями завершилася перемогою останніх. Проте згодом і вони зазнали поразки в політичній боротьбі, а їхні вожді – Робесп'єр, Сен-Жюст та Кутон – були страчені. Формально саме ця подія вважається завершенням Великої Французької буржуазної революції, після перемоги якої стало остаточно зрозумілим, що капіталізм переможе. Ідеологічним обґрунтуванням капіталістичного способу виробництва став лібералізм, а домінуючою формою правління – республіка.

При цьому, якщо республіка у XVIII ст. ще й мала певні відмінності від демократії, то згодом починає відбуватися їхнє зближення, яке, врешті-решт, і дозволило відомому німецькому мислителю Ф. Шлегелю (1772–1829) замінити «республіканізм» (ідеологію правління громадянами своєю державою як республікою з акцентом на свободу та громадську гідність) «демократизмом» [269].

У XIX ст. найвідомішими прихильниками республіканського ладу були Фейєрбах, Токвіль, Маркс та Енгельс.

Так, видатний німецький філософ-матеріаліст Людвіг Андреас Фейєрбах (1804 – 1872) не лише виступав проти абсолютизму, наголошуючи, що «необмежена монархія – це аморальна держава» [334, с. 477], а й на тому, що прогрес, який філософ ототожнював з гуманізмом («антропологією»), тягне за собою республіканську форму правління: «Перетворення теології на антропологію у сфері мислення – це перетворення монархії на республіку у сфері практики й життя» [334, с. 478].

Різно негативно ставилися до монархічної форми правління й деякі з послідовників Фейєрбаха. Зокрема, основоположники «класичного комунізму»¹ К. Маркс та Ф. Енгельс у своїй роботі «Поліцейське знищення „Neue Rheinische Zeitung”». К. Маркс, ототожнюючи монархію з державним тероризмом, писав, що «монархічні терористи, терористи законною та божою милістю, на практиці є жорстокими, підлими та гідними презирства, в теорії є боягузами, потайливими та двоєдушними, в обох відношеннях вони є безчесними» [200, с. 548].

Ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса були покладені в основу цілого напрямку в політичній філософії, що одержав назву марксизму. Проте вже після їхньої смерті цю філософію починають істотно корегувати: її напрямками стають бернштейнство, ленінізм, тро-

¹ Інша, більш відома, назва – «науковий комунізм».

цькізм, маоїзм та деякі інші. При цьому, якщо прихильники К. Бернштейна врешті-решт відкидають ідеї диктатури пролетаріату та побудови комунізму, то прибічники В. Леніна, Л. Троцького та Мао Цзедуна залишаються вірними зазначеним доктринам, хоча й по-різному.

Зокрема, В. Ленін, спираючись на ідеї Ф. Енгельса, наполягав на відмові від «будь-якої державності, у тому числі й демократично-республіканської державності» [180, с. 84].

Такі погляди у XX ст. не набули загального поширення. Більше того, навіть у Китаї, відомому своїми монархічними уподобаннями у сфері політичної ідеології, виникають республіканські ідеї. Їхнім апологетом виступає основоположник китайського політичного націоналізму доктор Сунь Ятсен. Зокрема, саме він ще в серпні 1905 р. підготував для так званого «Об'єднаного союзу» Декларацію, якою передбачалося встановлення республіки: «Нині простий народ здійснює революцію, щоб створити національний уряд. Усі громадяни на рівних беруть участь в управлінні країною. Президент обирається всією нацією. Парламент складається з депутатів, обраних всенародно. Він виробляє конституцію Китайської Республіки, дотримання якої є обов'язковим для всіх. На того ж, хто спробує реставрувати монархічний лад, – нехай впаде кара Піднебесної!» [308, с. 104].

Трохи згодом Сунь Ятсен знову наголосив на неприпустимості запровадження в Китаї монархічної форми правління: «...якщо люди, які беруть участь в революції, поділяють будь-які монархічні ідеї, вони можуть привести країну до загибелі» [308, с. 112], адже «в Китаї держава завжди розглядалася як приватна власність однієї особи. Тому, коли в ролі сильних особистостей виступали невігласи, вони незмінно вели між собою боротьбу за оволодіння державою; якщо ж боротьба не мала успіху, вони воліли утримати за собою ту чи іншу частину країни, аби тільки не підкорюватися супернику» [308, с. 112–113].

Ставши першим (тимчасовим) президентом Китайської Республіки, Сунь Ятсен, при вступі на посаду наголосив, що саме воля співгромадян змушує його «віднині віддати всі сили і здібності здійсненню визначеного народом, повного знищення залишків огидного самодержавства, утвердження Республіки» [308, с. 121].

Республіканські ідеї Сунь Ятсена часто збігалися з його демократичними уподобаннями. Більше того, одним з головних прин-

ципів державного будівництва Китайської Республіки, на його думку, повинно стати народовладдя, відповідно до якого «Уряд повинен навчати народ, сприяючи одержанню ним політичних знань, необхідних для реалізації виборчого права, права усувати посадових осіб, права законодавчої ініціативи та права референдуму» [308, с. 637].

На відміну від республікансько-демократичних уподобань Сунь Ятсена, інші азіатські мислителі¹ віддавали перевагу авторитаризму та сильним лідерам. Як приклад можна навести засновника незалежного Сінгапуру Лі Куан Ю, який саме на сильних лідерів покладав обов'язок боротьби із корупцією: «Розпочати з проповіді високих моральних принципів та якнайкращих намірів викоринити корупцію – легко. А ось жити відповідно до цих добрих намірів – важко. Для цього потрібні сильні лідери та рішучість боротися з усіма порушниками без будь-якого виключення» [183, с. 158–159].

На початку ХХІ століття поряд із подальшим розвитком монархічної ідеології [313, с. 7] спостерігається й розквіт республікансько-демократичних доктрин. Можна згадати одного з ідеологів російського націонал-корпоративізму К. Маркаряна, відомого своїми республіканськими уподобаннями (за його поглядами, президент обирається членами національних зборів [198, с. 291] – вищого органу влади в постіндустріальній республіці). У своїй праці «Загальна теорія постіндустріальної держави» дослідник наголошує: «Перетворившись на співвласників своєї держави, громадяни, врешті-решт, будуть позбавлені необхідності сплачувати податки. Тим самим буде завершено розпочатий ще Французькою революцією процес трансформації людини з підданого в найвищу суспільну домінанту – громадянина» [198, с. 153]. Тут слід згадати, що Французька революція фактично привела до зміни форми правління: з монархії на республіку, а підданого вона також змінила на громадянина.

Таким чином, республіканські ідеї розвивалися протягом усієї писаної історії людства.

¹ Особливо в Південно-Східній Азії.

Еволюція монархічної державності

2.1. Архаїчна монархія в державно-правовому контексті

Історія монархічної державності знає два періоди – архаїчний та усталений.

В архаїчний період монархія здебільшого розглядалася в класичному вигляді, тобто як єдиновладдя. Проте багато питань щодо формування й функціонування інституту монарха залишалися невирішеними. Зокрема, не був зрозумілим порядок одержання влади (найбільш поширеними способами були вибори, спадкування влади чи узурпація). Повноваження монархів фіксувалися не стільки в законодавчих актах, скільки в етичних чи релігійних доктринах. Саме тому цей період існування монархічної державності можна визначити як архаїчний. Йому відповідає архаїчний тип монархічного правління.

Щодо усталеного періоду, то саме він вніс певний порядок як у формування інституту монарха (наприклад, Салічною правдою було врегульовано певні питання щодо спадкування трону), так і в його функціонування (наприклад, дедалі частіше починають з'являтися як законодавчі акти, так і нормативні договори, в яких регламентувалися окремі повноваження монархів). Саме на усталений період припадає існування класичної та конституційної монархії.

Історія архаїчного періоду існування монархічної державності знає дві основні системи монархічного правління – деспотичну та традиціоналістичну.

Історія традиціоналістичної монархії розпочинається в період утворення первинних держав у результаті соціального розшарування суспільства. Як відомо, саме традиціями істотно обмежувалася

влада монархів, що не могло не викликати в останніх спроби знищити ці звичаї. Як приклад можна навести ситуацію в Шумерській конфедерації, коли до влади в Шумері прийшло місто Лагаш, правитель якого (патесі) Лугальанда спробував знищити старі традиції. Це викликало масове обурення серед жителів держави, адже тепер «бики богів повинні були на городі патесі виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувалися патесі. Зерно жерців діставали воїни патесі як нагороду» [270]. І ще: «В палаці патесі управлялися поля бога Нінгірсу, в домі дружини патесі управлялися поля богині Бау, а в домі дітей патесі управлялися поля храму дітей Нінгірсу... Якщо воїн на високому пагорбі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду» [270].

Результатом обурення став державний переворот, який привів до влади царя Урукагіну. Ситуація змінилася: «Від приношень, які повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядачів. У палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їхнього царя. У домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їхню господиню. У домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їхнього царя» [270]. Сам Урукагіна з приводу цих реформ зазначав, що сам бог Нінгірсу наказав йому «відновити старі порядки» [388, с. 160], тобто традиції.

Зрозуміло, що традиції мали як світський, так і релігійний характер, а тому могли дотримуватися лише в разі існування певної опозиції до царя. Такою опозицією могли бути як жрецтво (якщо традиції мали релігійне забарвлення), так і певні державні органи, наприклад, Сенат у Стародавньому Римі епохи принципату. Утім, і в тому, і в іншому випадку наявність опозиції далеко не завжди могла привести до традиціоналістичної монархії. Наприклад, у Стародавньому Єгипті наявність сильного жрецтва не привело до появи традиціоналістичної монархії. Більше того, саме Єгипет залишився в історії людства як класичний приклад деспотичної монархії – Східної деспотії. Водночас у євреїв (юдеїв чи ізраїльтян) та індоаріїв сильне жрецтво змогло обмежити владу царя і створило саме традиціоналістичну монархію. Здебільшого це склалося тому, що ці народи мали відповідного гаранта, яким виступала існуюча в них система виховання царів.

Зокрема, в Юдеї цар повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов'язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов'язаний усі ці закони-обмеження досконало вивчити: «А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священників-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб учився боятися Господа, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи»¹ [304, с. 197].

Ставши царем, юдейсько-ізраїльський правитель зазвичай укладав договір з народними представниками (старійшинами). Основними функціями царя були: функції воєначальника, вождя, захисника; функції пастиря, пастуха, годувальника народу Ізраїлю.

Проте далеко не відразу ідея формування царської влади отримала своє закріплення у святих книгах юдеїв. Так, як відомо з Тори, одного разу народ звернувся до голови колін² Ізраїлю Самуїла з проханням дати їм царя, який би керував ними, як і в інших народів. Це прохання викликало гнів самого Бога Яхве, який сказав Самуїлу: «...не тебе вони відкинули, ні, вони Мене відкинули, щоб Я не царював над ними»³ [304, с. 280].

Юдейсько-ізраїльський цар ніколи не вважався богом, адже сама Тора вказувала на той факт, що царя юдеям дав саме Бог Яхве: «Коли прийдеш у землю, що її Господь, Бог твій, хоче тобі дати, і зайнявши її та оселившись у ній, ти скажеш: Поставлю над собою царя, як це у всіх народів, які довкола мене, то можна тобі наставити над собою царя, що його вибере Господь, Бог твій; з-поміж твоїх братів поставиш над собою царя»⁴ [304, с. 196–197].

Практично аналогічною була ситуація в Індії, де царська влада не лише обмежувалася сильним жрецтвом, а й була регламентована в законах Ману. Ману вважався першолюдиною, таким собі прабатьком сучасних людей⁵, якого було створено богами.

¹ Втор. 17, 18–19.

² Племен.

³ І Сам. 8, 7.

⁴ Втор. 17, 14–15.

⁵ Щось на зразок біблійного Адама.

Як відомо, цими законами закріплювався варновий устрій Стародавньої Індії. Зокрема, в них говорилося про створення богом Брахмою варн: «А для процвітання світів він створив із своїх уст, рук, стегон і ступень брахмана, кшатрія, вайш'ю і шудру» [103, с. 22]. «А для збереження всього цього всесвіту він, найясніший для створених з його уст, рук, стегон та ступнів, встановив особливі заняття. Так, навчання Вед і вивчення їх, принесення жертв за себе та інших, а також дачу і одержання він встановив для брахманів. Охорону підданих, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед і помірність у втіхах він вказав для кшатріїв. Пасіння худоби, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед, торгівлю та лихварство – для вайш'ї. Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри – обслуговування цих варн з покорюю» [103, с. 31].

Закони Ману детально регламентували діяльність царя як своєрідного гаранта суспільного і державного ладу. Зокрема, в них говорилося: «Для всіх, хто неухильно слідує притаманній йому дхармі, для варн та різноманітних ашрам цар є охоронцем» [103, с. 234].

Одним з основних завдань для виконання цієї функції є необхідність створення широкої шпигунсько-наглядової системи. Зокрема, Закони Ману передбачають, що в кожному місті слід призначити одного, що буде думати про всі справи, високого за становищем, грізного на вигляд, подібного планеті серед зірок. Саме на нього покладається виконання завдання щодо нагляду за державними службовцями: «...поведінку їх у сільській місцевості хай перевіряє належним чином за допомогою шпигунів» [103, с. 247].

Крім того, цар розглядався з декількох позицій. По-перше, Закони Ману закріплювали опис царя та певної мірою порядок формування царської влади: «Кшатрій, що дістав, як годиться, посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього [світу] згідно з законом» [103, с. 229]. Основними обов'язками царя згідно з Законами Ману була податкова, військова та суддівська діяльність. Так, згідно з п. 128 розділу VII на царя було покладено таке: «Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувалися і цар, і виробник» [103, с. 248]. Щодо військової справи, то п. 97 розділу VII закріплював: «А для царя повинна бути дана (воїнам) найкраща частина [здобичі], так вимагають

ведичні тексти; завоюване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам» [103, с. 244].

Існували й суддівські повноваження царя. Пунктами 1–7 розділу VIII Законів Ману передбачалося таке: «Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен у належному вигляді прийти до суду, разом із брахманами та досвідченими радниками. Там, сидячи чи стоячи, піднявши праву руку, у скромному одязі та прикрасах, він повинен розглянути справу сторін, що сперечаються. Щорічно вирішуючи одна за одною справи з приводу вказаних нижче вісімнадцяти видів, на підставі місцевих звичаїв та настановлень священного закону» [103, с. 267–268]. До цих видів належали: несплата податків, заклад та закладна, продаж чужого, справи між членами компанії, дарування, несплата заробітку, порушення договорів, відміна купівлі та продажу, суперечки між господарями (худоби) та слугами (пастухами), суперечки про межі, образа діями, наклеп, крадіжка, розбій та насильство, перелюб, обов'язки чоловіка та дружини, поділ майна, азартні ігри та парі...

Іншим гарантом дотримання традицій, на думку деяких дослідників, є «озброєний народ». Зокрема, відомий вчений Т. Маклей з цього приводу зазначав: «В Азії були й є монархії, де владу державця стримують певні основоположні настановлення. Хоча законодавчого органу, що слідкує за їх дотриманням, і не існує, гарантом поваги до них служить думка суспільства, у якому кожен є воїном» [172, с. 381].

Зокрема, саме така ситуація існувала в рамках так званої «розвиненої військової демократії», яка складалася з трьох основних елементів: військового вождя¹, ради вождів та народних зборів. Саме такий тип держави існував у стародавніх хетів, скіфів, сарматів, яванців та ін. Наявність «озброєного народу» змушувало царів не лише йти йому на поступки, а й жорстко дотримуватись існуючих традицій. Як приклад можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Згідно з даними «батька історії», в царя Аріапіта було багато синів, але його спадкоємцем був син еллінки Скіл, мати якого навчила сина грецької мови та грамоти. Полюбляючи еллінські звичаї, молодий цар часто відвідував Ольвію. Військо ж, яке

¹ Наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень.

супроводжувало його, Скіл залишав біля воріт міста, а саму браму вимагав замикати, щоб його піддані не довідалися, як цар проводить свій час. В Ольвії ж Скіл жив немов еллін: одягався в грецьке вбрання, приносив жертви грецьким богам тощо. Коли ж Скіл став прихильником пияцького бога Діоніса, один з жителів міста провів до царя декого із скіфів. Побачивши, що цар віддає перевагу чужим звичаям, скіфи збунтувалися, усунули Скіла від влади і зробили царем його брата. Скіл був змушений тікати за Дунай до царя фракійців. Новий скіфський цар рушив війська на Фракію. Неподалік від Дунаю зішлися війська фракійців і скіфів. Але битви не сталося: царі обох народів домовилися між собою. Результатом цього стала страта Скіла. Як зазначав з цього приводу Геродот: «Так скіфи бережуть свої звичаї і так суворо карають тих, хто переймає чуже» [40, с. 21].

У Стародавньому Римі також певний час існувала традиціоналістична монархія у вигляді так званого «принципату».

Як відомо, основи принципату були закладені реформами першого римського імператора Октавіана Августа, метою яких було відновлення політичної та соціальної стабільності за допомогою сильної центральної влади, не пориваючи при цьому з усе ще міцними республіканськими традиціями. Август та його спадкоємці, будучи принцепсами¹, водночас зосереджували у своїх руках найвищу військову, цивільну та жрецьку владу. При цьому цивільну владу вони зосереджували у своїх руках як народні трибуни, а військову – як імператори.

Щоб пояснити останнє, слід мати на увазі, що ще за часів Октавіана Августа слово «імператор» уперше стало частиною імені, а згодом перетворилося на спадкове звання глави держави. Однак тривалий час цей титул асоціювався винятково з війною. Так, наприклад, імператор Тиберій, ототожнюючи титул імператора з титулом воєначальника-переможця [167, с. 25], говорив: «Я є повелителем своїм рабам, воєначальником воїнам та Глава усім іншим громадянам» [167, с. 26].

Стосовно принципату, то юридично його було оформлено як сукупність низки традиційних республіканських магістратур (крім цензорів) та повноважень, якими наділяли імператора сенат та коміції (народні збори), і не вважалася спадковою. Зокре-

¹ Першими громадянами чи то першими сенаторами, тобто сенаторами, які відкривають засідання Сенату.

ма, такі імператори, як Нерва, Траян, Марк Аврелій одержували трон шляхом виборів, а не в спадок. І хоча вони правили авторитарно, але не втрачали самоконтролю і постійно радилися з сенатом. Як слушно зазначав з цього приводу Л. Тихомиров: «По суті, це була все ж таки народна влада, лише передана Кесареві, що правда без будь-яких умов та без будь-якого строку, але все ж таки делегована» [322, с. 108].

Таке становище неодноразово порушувалося. Зокрема, за спробу абсолютизації своєї влади були вбиті такі імператори, як Калігула, Нерон і Доміціан.

Водночас державний апарат доби принципату був більш організованим та ефективним, аніж за часи Республіки: на перше місце висувалося конституційне правління, тоді як принцепс своєю владою вирішував усі організаційні негаразди цієї системи.

Отже, традиціоналістична монархія могла існувати лише за умови поєднання опозиційних до царя сил (жрецтво, сенат) з силою, що гарантує дотримання традицій (заснована на релігійних догматах система виховання царів, озброєний народ чи налаштовані на дотримання республіканських традицій збройні сили).

На противагу традиціоналістичній деспотична монархія є обмеженою.

Існує принаймні два міфи про природу деспотичної монархії. Перший з них визначає деспотичну монархію виключно як явище, що притаманне країнам Сходу. Зокрема, нинішнє бачення історії взагалі відкидає деспотичні елементи в умовах стародавніх європейських монархій. Сучасні європофіли намагаються заперечити будь-який натяк на існування «Західної деспотії», залишаючи деспотичне правління виключно народам Сходу.

Так, відомий публіцист-богоборець О. Ніконов намагається подати історію європейської цивілізації як історію частини людства, що сама вирішувала свою долю без будь-якого натяку на деспотизм: «Демократія, Закон і неодмінний Суспільний Договір про межі припустимих вилучень (податків) є тими головними речами, що передалися в спадок від античності європейській цивілізації» [222, с. 57]. Проте, як і будь-хто, хто живе за принципом «гарно там, де нас немає», цей ідеалізатор Європи допускає помилку: в історії Античності були не лише «Демократія, Закон та Суспільний Договір», а й деспотичне правління, яке доречно було б назвати «Західною деспотією». Це можна зрозуміти, якщо згадати імена таких імператорів, як Калігула, який спочатку оголосив

себе Цезарем благим та величнішим, а потім наказав обожнити себе за життя, для чого побудував собі храм і призначив жерців.

Більше того, крім принципату, історія Римської імперії знає ще один етап – домінант, в умовах якого імператор очолював складний військово-бюрократичний апарат, видавав закони, що підлягали безвідмовному виконанню, був володарем життя і смерті своїх підданих. Це фактично призвело до того, що, за словами Л. Тихомирова, «ідея римського абсолютизму перейшла в ідею східного самовладдя, за якого усе процвітання держави і саме її існування залежить майже виключно від того, чи то розумна та добра людина захопить владу, чи то неспроможна та свавільна» [322, с. 111].

Як відомо, епоха домінату розпочалася в Римі в результаті реформ імператора Діоклетіана. Саме він, за висловом давньоримського історика Євтропія, був першим, хто «...римській імперії дав видимість, скоріше згідно зі звичаями царів, аніж з римською свободою» і він наказав поклонятися собі, тоді як до нього всіх [імператорів] вітали; і він надів об'яг і взуття, оздоблюване дорогоцінним камінням, тоді як раніше знаком імператорської влади була пурпурова хламида, а інше, як у решти» [344, с. 614]. Фактично те саме зазначав Л. Тихомиров, називаючи Діоклетіана чисто східним деспотом, який «розпоряджався імперією як особистим маєтком» та визнавався одним з богів. Це можна зрозуміти, якщо згадати, що до імператора доби домінату зверталися згідно з титулом «Повелитель і Бог» (*Dominus et Deus*), а сам Діоклетіан узяв собі епітет Іовій¹, що прямо вказував на бога Юпітера [93], адже за давньогрецькою міфологією Іо була коханкою Зевса².

Проте якщо в умовах Східної деспотії деспотична монархія була обумовлена релігійними віруваннями, що природно обожнювали монарха, то за умов «Західної деспотії» деспотична монархія була установою виключно людською, «справою Сенату і народу», який надавав імператору божественного статусу нарівні з іншими богами.

Таким чином, у стародавні часи мала місце не лише «Східна», а й «Західна» деспотія, яка передбачала божественний статус монарха. Головна ж відмінність між цими деспотіями полягає в тому, що в умовах «Східної деспотії» монарх одержує божественний

¹ Той, хто походить від Іо.

² В Римі – Юпітера.

статус унаслідок певних релігійних догматів, тоді як «Західна деспотія» передбачає запровадження божественного статусу імператорів виключно як результат людського (народного чи елітарного) волевиявлення. І якщо до проголошення християнства державною релігією Римської імперії імператор просто обожнювався як особистість, то з часів Костянтина Великого імператор правив *dei gratia* (милістю Божою), ставши священним знаряддям божественної влади.

При цьому і Східна, і Західна деспотія у своїх проявах були ідентичними: правлячий монарх мав усю повноту державної влади і повністю відав питаннями життя та смерті своїх підданих.

Другий міф пов'язано з «арійською проблематикою», коли здійснюється спроба ототожнити Східну деспотію з проблемою розселення індоєвропейських (арійських) народів.

Доктор філософських наук¹ А. Буровський наголошує на тому, що Східна деспотія не була характерною для «арійських» народів, зокрема персів; проте вона була притаманна «семітським» народам: «В усіх семітських державах цар був абсолютним, нічим не обмеженим владикою. Законним державцем, але таким, хто стоїть над будь-якими законами». І водночас: «...в Персії царя оточували родичі і маги. Зовсім не був священною особою Дарій, обраний за жеребом. Зовсім не вважав царську владу божественною Гобрій, який відмовився від корони» [44, с. 52]. Мова йде про ситуацію, що склалася напередодні, під час і після вбивства жерця Гаумати, який назвався братом перського царя Камбіза – Бардією. Ось як сам А. Буровський описує цю ситуацію: «На шляху з Єгипту Камбіз зненацька помер, і владу в Персії захопила загадкова людина на ім'я Гаумата. Гаумату називали і магом – тобто жерцем. І рабом-втікачем. Позашлюбним сином царя Камбіза. Ми досі не знаємо, ким він був. Відомо, що Гаумата видавав себе за брата Камбіза Бардію. Це не зовсім зрозуміло – адже Бардію багато хто знав особисто. Утім, справжній Бардія загинув, а Гаумата з'явився, лише закривши обличчя пов'язкою. Можливо й таке: спочатку повстав проти Камбіза справжній Бардія, але він помер (чи йому «допомогли»?), а Гаумата сховав труп і хитро зайняв його місце. У такому випадку ще можна зрозуміти, як Гаумата умудрився довго вдавати з себе Бардію: розповів про свою хворобу і під цим приводом з'являвся лише у пов'язці, яка приховувала його

¹ І одночасно кандидат історичних наук.

обличчя. Різні оповіді по-різному розповідають про те, як Гаумату позбавляли трону. Одна з оповідей зазначає, що до свого гарему Гаумата приходив тільки під покровом темноти, там також ніхто ніколи не бачив його обличчя. Але хитрий знатний перс Гобрія підмовив одну з жінок «царя»-самозванця: коли той засне, обмацати його голову... Жінка послухалася, а доторкнувшись до голови Гаумати, здригнулася: у її «чоловіка» виявилися відрізними вуха. Вуха ж відрізали лише рабам-втікачам... Знатні перси переконалися, що престол захопив злочинець-утікач, і вночі напали на «Бардію»-Гаумату. Восени 522 року до Народження Христа вони вбили самозванця і стали вирішувати, хто тепер повинен стати царем. Адже сини Кіра померли бездітними. Кожен із змовників мав право на престол, як родичі Кіра. Спочатку корону запропонували Гобрії...

– Ні! – відмовився Гобрія. – Я занадто розумний. Цар не повинен бути розумним, він повинен бути сміливим і сильним!

Перси згодилися з такою логікою і кинули жереб. Жереб припав на далекого родича Кіра, також нащадка Ахемена – Дарія Гістаспа» [44, с. 39–40].

Викладене вище дозволяє припустити, що нібито «арійці» не мали схильності до деспотичної монархії, адже не вважали владу царя священною, а «семіти», навпаки, були схильними до деспотії, адже вважали постать царя священною, такою, що стоїть над будь-якими законами.

Реальність же є дещо іншою. Так, звісно, серед арійських племен були характерними спроби обмеження влади царя певними звичаями та прецедентами, а іноді – й правовими нормами. Зокрема, можна знову згадати знамениті «Закони Ману» в Стародавній Індії – єдиній країні, яка використовувала у своїй історії саму назву «арії». Зокрема, ст. 111–112 розділу VII Законів Ману передбачалося: «Цар, який, не розуміючи цього, безтурботно знущається із своєї країни, негайно позбавляється разом з родичами країни і життя. Як від знущань над тілом гине життя людей, так від знущань над країною гине життя царів» [103, с. 245–246]. Водночас далеко не завжди арійські¹ народи відкидали божественність царів. Досить відомим є той факт, що перський цар Ксеркс вчинив практично «божеське» діяння: у відповідь на морський шторм, що зруйнував понтонний міст, цар наказав висікти море і

¹ Вірніше, їх було б визначати як індоевропейські.

нікого такий крок не збентежив. Згодом, запідозривши свого брата в спробі захопити царську владу, цар наказав знищити всю сім'ю свого брата без будь-якого натяку на законність. Отже, незважаючи на «арійський» характер Перського царства, влада його царів мала деспотичний характер.

Що ж до того, що Гобрія «не вважав царську владу божественною..., відмовившись від корони», то слід згадати, що Гаумату змовники вбили лише *після того*, як переконалися у тому, що перед ними не Бардія, не справжній цар – нащадок Кіра Великого.

Щодо семітських царств то, звісно, в знаменитих «Законах Хаммурапі» підкреслювалось: «Я, Хаммурапі, ...бог царів, що відає мудрість» [343, с. 153].

Крім того, загальновідомими є факти вбивства єгипетських фараонів. Зокрема, у 1367 р. до н.е. в результаті змови було вбито єгипетського фараона Ехнатона, який, скориставшись тим, що піл від вибуху вулкана Санторин закрити Сонце, провів у країні релігійну реформу, повернувши вірування в бік монотеїзму – поклонінню єдиному богові сонячного диску – Атону...

Щодо «семізму», то найбільш відомий із семітських народів – євреї навіть у період існування давньоєврейських держав – Юдеї та Ізраїлю не знали деспотичної монархії: для них була характерна монархія традиціоналістична, описана вище.

Таким чином, деспотична система монархічного правління в жодному разі не залежить від мовного походження: до семітської чи індоєвропейської (арійської) мовної групи належить народ, який утворює ту чи іншу державу.

Якщо ж порівнювати саме явище Східної деспотії в різних народів, то між її перським та вавилонським різновидами є певна відмінність. Так, зокрема, у Вавилоні цар вважався «живим Богом» внаслідок волі богів (Шамаша, Мардука та ін.): «Я — цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би її. В Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо» [343, с. 174], тоді як в Персії цар одержує божественний статус внаслідок його особливої відповідальності, яка покладена на нього головним релігійним першоджерелом – Авестою.

Щоб зрозуміти це, слід звернутися до однієї з частин Авести, що називається Відеват, де згадується про першу людину – Йіму,

який на прохання бога Ахурамазди (Ормузда) стати головним релігійним лідером, відповів, що не знає як це робити. Однак на прохання приумножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, охоронцем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світа захисником, охоронцем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті» [8, с. 77]. Зрозуміло, що перські царі сприйняли цей обов'язок, про що свідчать слова першого Сасаніда Ардашир: «Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та охоронцем, який створив усе суще і доручив мені управління» [280, с. 97–98]. Як ми бачимо, з точки зору Сасанідів¹, Ахурамазда створив світ і доручив справи управління перським царям. Можна припустити, що перські царі вбачали свій обов'язок у тому, щоб, подібно Йімі, примножувати і зрощувати світ, виступати його захисником, охоронцем та наставником. Для цього їм потрібно було уподібнитися богам, стати ними. Саме тому, на нашу думку, Гобрія після вбивства Гаумати говорить про те, щоб цар був не лише сміливим (сміливий цар візьме на себе тягар Йіми), але й сильним (лише в сильного царя вистачить сил виконувати обов'язки Йіми).

Таким чином, деспотія Вавилону дещо відрізнялася від перської, але і там, і там цар вважався «живим Богом».

Феномен Східної деспотії найбільш детально проаналізували М. Іванов та Л. Васильєв. Зокрема вони, дослідивши морально-ідеологічну основу державної влади деспота, наголосили на тому, що заради ідеї «...десятки та сотні людей можуть бути готовими поступитися природним спонуканням своєї душі, жертвувати ними та йти за вождем – батьком та вчителем народу, його духовним керівником. У цьому полягає ще одна відмінність східного деспота від монарха. Влада азіатського тирана майже завжди освячалася не лише зверху, а й знизу. Деспот втілював їхні заповітні мрії, їхню жаждою до ситого та безтурботного життя. Ця вічна та непохитна утопія не лише рухала історію, а й підтримувала владу великих завойовників та тиранів» [112, с. 11–12]. І ще: «В усіх деспотіях Сходу страх перед верховною владою, як це не виглядало чудернацьким, поєднувався з безмежною вірою в її носіїв. Ця парадоксальна, начебто, ситуація, досить логічно

¹ Іранська правляча династія, що використала зороастризм, першоджерелом якої була Авеста, як державну релігію.

пояснювалась феноменом «люблячого страху», який загалом досліджувався відомим російським мислителем та публіцистом К. М. Леонтьєвим (1831–1891). Піддані, зазначав він, жахаються та вірують одночасно. Вони покладають на носія верховної влади, навіть якщо він є кривавим та безжалісним тираном, надію на відновлення знехтуваної справедливості. Тиран, у їхній уяві, стає грізним захисником народу, що карає зло й несправедливість, які правлять на усіх щаблях продажної адміністрації. Унаслідок цього любов та страх переплелися в певну нерозривну єдність. Вона була органічною та досить характерною для будь-якого деспотичного суспільства» [112, с. 13].

Утім своєрідність східної деспотії полягає не лише у «любові та страху». На цілком слушну думку З. Черніловського, вона «...створюється, насамперед, її соціальною базою – сільською общиною, міцно пов'язаною із своєю іригаційною системою та від неї залежною» [358, с. 30]. Річ у тім, що на Сході перехід від первісного суспільства до цивілізації супроводжувався розвитком іригаційного землеробства. Створення іригаційних систем потребувало організації колективної праці великої кількості людей, зусиль усієї країни в цілому. Крім того, досить важко було підтримувати в порядку системи каналів. Уся ця робота була неможливою без жорсткої організації та без сильної централізованої влади. Крім того, цьому сприяла сільська община, яка, завдяки своєму консерватизму та відчуженню від зовнішнього світу, не бажала втручатися у справи вищої політики. Саме в результаті цього в усіх давньосхідних цивілізаціях склався особливий різновид держави – Східна деспотія – «монархія особливого типу, система державного управління, за якої абсолютна влада правителя – це традиція, рамками якої деспотія, однак, не обмежена: індивідуальні особливості кожної держави окремо дозволяють контролювати владу чи то за рахунок іригаційного землеробства, чи то за рахунок зовнішніх війн, а тому сильної армії. Причина ж її сталості полягає у тому, що, за дотримання вікових традицій, вона не зустрічає жодної протидії з боку населення» [297].

У рамках різних цивілізацій вона могла дещо відрізнятись, але суть її була єдиною: на чолі держави стояв правитель, що володів усією повнотою влади і вважався власником усієї землі та води, що був тією ланкою, яка пов'язувала між собою роботу трьох основних державних відомств – військового (армія), фінансового

(податки) та публічної роботи (будівництво та підтримання в належному стані іригаційних систем, доріг тощо).

Зрозуміло, що в умовах деспотичної монархії царі займали виключне становище. Зокрема, цар вважався (хоча б формально) не лише єдиним власником землі і води, але й під час війн саме він стояв на чолі армії, був найвищою судовою інстанцією, саме до цього йшли податки, він організовував іригаційні роботи та був верховним жерцем, який мав доступ до усіх тайн. Крім того, стабільність деспотій підтримувалася і за рахунок віри в божественність царя. Як цілком слушно зазначав з цього приводу В. Авдеев: «Ідейним підґрунтям давньосхідної деспотії була релігія, – згідно з догматами якої цар був земним божеством. Ця ідеологія обоження царя та царської влади мала на меті зміцнити авторитет деспота, деспотичної державності...» [7, с. 82].

Наприклад, у Єгипті фараон називався не лише Владикою Обох Земель, тобто Північного та Південного Єгипту, але й живим втіленням бога Гора – повелителя небес. Згодом це змінилося: фараон став називатися сином бога Сонця – сином Ра. При цьому його палац вважався храмом, а його ім'я заборонялося називати, адже, як вважалося, воно мало особливу магічну силу, яку не можна було даремно витратити.

У Китаї імператора називали Сином Неба – верховного божества. При цьому, як свідчать джерела династії Цинь, влада правителя над простором розглядалася або у вселенському масштабі, або стосовно території своєї країни – природного середовища проживання його підданих: «Все, що знаходиться в шести напрямках – це землі імператора. На заході [ці землі] доходять до плинних пісків, на півдні охоплюють Бейху, на сході досягають Східного моря, а на півночі переходять через Дася... Нині імператор об'єднав усі землі в межах чотирьох морів, розділивши їх на області та повіті» [39, с. 274].

Щодо категорії «шести напрямків», то під ними розумілися не лише чотири сторони світу (південь, північ, захід та схід), а й взагалі Небо (повітря) та Земля (надра).

Слід водночас мати на увазі, що в Китаї навіть набагато пізніше не існувало поняття земельної власності. Саме тому будь-які записи стосовно землі не мали стосунку до землі як до засобу виробництва. Влада правителя в основному була зорієнтована на людей: «Під усім великим Небом (імператор) оволодів серцями лю-

дей та об'єднав їх помисли... І всюди, куди дійшла людська нога, немає таких, хто не був би його підданим» [39, с. 274].

Обожнення царя існувало навіть в Стародавній добрахманістській Індії, де в одній із Вед було написано, що царя створено з частин тіл різних богів, а «тому він своїм блиском затьмарює усіх істот. Немов те сонце, він обпікає очі й серце, і ніхто на землі не може дивитися на нього. За своєю [надприродною] могутністю він є вогнем і вітром, сонцем і місяцем, він – повелитель правосуддя» [82].

Таким чином, монархія архаїчної доби могла бути як обмеженою, так і необмеженою. При цьому обмежена монархія була традиціоналістичною, а не релігійною, адже традиції релігійного плану далеко не завжди обмежували владу монарха. Іноді вони мали світський характер, і тоді обмежувачем виступала воля людей (народу, знаті, військових), які залишалися вірними саме традиціям обмеження влади царів. Водночас деспотична монархія встановлювалась або волею богів (фактично – жерців), і тоді ми маємо справу зі Східною деспотією, або волею людей (народу, знаті, військових), і тоді ми маємо справу із Західною деспотією.

2.2. Виникнення та розвиток класичної монархії

З початком «Великого переселення народів», коли Римська імперія припинила своє існування «...Захід розпався на окремі королівства, в яких правили германські династії» [36, с. 384]. У своїй діяльності ці династії керувалися так званими «варварськими правдами». Аналіз документів свідчить, що деякі з них певною мірою закріплювали правовий статус державного правителя (короля чи імператора). Як приклад, можна навести Саксонську правду, яка пунктом XIV закріплювала таке: «Хто надумає нанести шкоду королівству франків або задумає смерть короля франків чи його синів, платить життям» [281].

З утворенням франкської держави з'явилися акти королів, що певним чином регулювали окремі аспекти статусу правителя. Так, зокрема, намагаючись врегулювати питання соціально-економічної основи його влади, глава франкської імперії Карл Великий у своєму капітулярії про помістя зазначав: «Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям. Щоб з людьми нашими добре

поводились і щоб ніхто не доводив їх до розорення. Щоб не сміли управителі ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них панщини, рубання [лісового] матеріалу та інших робіт на свою користь» [119, с. 62].

Із розпадом імперії Карла Великого на три частини: Францію, Німеччину та Італію – законодавство цього правителя істотно доповнилося новими актами. Найбільш цікавими, на нашу думку, уявляються акти, що діяли на території Франції та Німеччини.

Так, на території Франції правовий статус державного правителя регулювався великою кількістю актів та звичаїв. Найвідомішими серед них були Кутюми Бовезі 1283 р., Ордонанс Людовика XII про судочинство в королівстві 1498 р. та Едикт про заборону парламентам втручатися в державні справи і адміністрацію 1641 р.

Так, у збірнику звичаїв, укладеному Філіпом де Бомануара, що отримав назву «Кутюми Бовезі», глава 34 була присвячена суверену. При цьому зазначалося: «В усіх містах, де король не називається, ми розуміємо тих, хто тримає баронство, оскільки кожен з баронів є сувереном у своєму баронстві. Слід розуміти, що король є сувереном над усіма і на підставі свого права зберігає усе своє королівство, в силу чого він може утворювати будь-які установи, що йому потрібні для загальної користі, і те, що він встановлює, повинно дотримуватись. І нема над ним нікого, такого ж великого, щоб він міг прийти до його двору (вершити суд) про правопорушення або за скаргами на неправильне рішення з усіх справ, що стосуються короля. І оскільки він є сувереном, який стоїть вище за всіх, ми його називаємо лише тоді, коли ми говоримо про будь-яке суверенне право, що йому належить особисто» [119, с. 241].

В ордонансі Людовика XII про судочинство наголошувалось на виключному праві королів милувати засуджених: «Тільки нам і нащадкам нашим, королям Франції, поряд з деякими іншими особливими правами й перевагами, присвоєними нам і нащадкам нашим, королям Франції, на знак верховної влади, належить право помилування і прощення» [119, с. 264].

У лютому 1641 р. Людовик XIV видав едикт про заборону парламентам¹ втручатися в державні справи і адміністрацію: «...ми якнайсуворіше забороняємо їм надалі не тільки брати у своє відання справи, подібні до тих, які згадано вище, але й взагалі всі

¹ Вищим судовим органам Франції.

справи, які можуть стосуватися держави, адміністрації і уряду; ці справи ми залишаємо виключно за нами і нашими наступниками» [386].

Майже аналогічною була ситуація і в Німеччині, де особливості правового статусу державного правителя – імператора або римського короля – регулювалися такими видатними збірками актів та звичаїв, як «Саксонське зерцало» та «Золота булла». Так, у ст. 1 Книги першої «Земського права» «Саксонського зерцала» була закріплена знаменита теорія двох мечів, один із яких знаходиться в руках імператора: «Два мечі дає Бог земному царству для захисту християнства. Папі призначається духовний, імператору – світський. Папі призначено їздити верхи у встановлений час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло. Це означає: хто опирається папі і не може бути примушений церковним судом, того імператор повинен примусити за допомогою світського суду, щоб той корився папі. Точнісінько так само й духовна влада повинна допомагати світському суду, якщо той потребує цієї допомоги» [387].

У Книзі третій закріплювалися окремі положення як щодо королівських прав, так і щодо прав імператора. Так, зокрема, передбачалися певні суддівські повноваження королів: «Король є всюди загальним суддею» (§ 1 ст. 26) або: «Кожен має право суду у короля» (§ 1 ст. 33).

Саме «Саксонським зерцалом» спочатку регулювалися відмінності між королем та імператором: «Німці повинні обирати короля по праву. Коли він освячується тими єпископами, що були для цього призначені, і вступає на трон [коронується] в Аахені, тоді він отримує королівську владу і королівський титул. Коли ж його освячує папа, тоді він отримує і імператорську владу, і імператорський титул». Однак § 2 ст. 52 Книги третьої «Земського права» «Саксонського зерцала» практично ототожнював короля і імператора: «Короля обирають суддею над земельною власністю, і леном, і над життям кожного. Однак імператор не може бути усюди і судити усі злочини в будь-який час; тому він передає князям графство і графам шультгейство».

«Саксонське зерцало» приділило увагу й особливостям виборів короля та імператора. Так, зокрема, § 2–4 ст. 54 Книги третьої «Земського права» передбачають: «Коли обирають короля, він повинен принести присягу вірності державі у тому, що він буде зміцнювати правду, і карати неправду, і захищати інтереси

імперії, як тільки-но це буде в його силах. Після цього він вже ніколи не повинен присягатися, хіба що його звинуватить папа в тому, що він має сумнів у істинній вірі. Потім він повинен стати свідком в усіх справах, в яких на нього посилаються, прохаючи його королівської милості; обіцянку він повинен давати замість присяги, коли встановлюється мир. Кульгавий та прокажений або той, кого правомірно папа відлучив від церкви, не можна обиратися королем. Король повинен бути вільним та законнародженим і повинен зберігати своє право народження [походження]. Король повинен володіти франкським правом після обрання, незалежно від того, до якого племені він належав до обрання. Адже як франк не може бути позбавленим життя, якщо тільки його не схопили на місці злочину або якщо його не було позбавлено свого франкського права, так само й ніхто не може винести смертний вирок королю, якщо перед цим він не буде правомірно позбавлений королівства». Щодо імператорських прерогатив, то § 1 ст. 57 Третьої книги закріплювала: «Імператора не може ані папа, ані будь-хто інший відлучити від церкви з того моменту, як його було освячено, крім трьох випадків: якщо він сумнівається у істинній вірі, або якщо він залишає свою законну дружину, або ж якщо він руйнує храм божий». Порядок же виборів імператора закріплювався § 2 цієї статті: «При виборах імператора перший голос належить єпископу Майнца, другий – Тріра, третій – Кельна. Серед світських першим при виборах є пфальцграф рейнський – імперський стольник, другим – герцог саксонський – маршал, третім – маркграф бранденбурзький – імперський камерарій. Імперський шенк, король богемський, не має права обрання, оскільки він не є німцем. Потім обирають усі німецькі князі, духовні та світські. Ті, кого першим було названо при обранні, повинні голосувати не на власний розсуд, а повинні першими голосувати за того, кого усі князі оберуть імператором».

«Земське право» «Саксонського зерцала» передбачало три основні категорії прерогатив короля-імператора. Першою з них була взаємодія правителя-сюзерена із своїми васалами. Другою – можливість чеканки монети. Третьою – суддівські повноваження.

Що стосується взаємодії короля-імператора із своїми васалами в рамках ленних відносин, то згідно зі ст. 58 Книги третьої: «Імперські князі не повинні мати жодного іншого володаря, крім короля. Немає такого знаменитого лену, за допомогою якого будь-хто міг стати імперським князем, якщо тільки він не отримував

лен від короля». § 1 ст. 60 Книги першої передбачав: «Імператор передає у лен усі духовні княжі лени за допомогою скіпетру, усі ж світські знамениті лени він передає за допомогою прапору».

§ 2 ст. 60 закріплював право державця на чеканку монети та на мито: «В яке б місто не прибув король, для нього вільною є [чеканка] монети та мито».

Щодо суддівських повноважень короля, то передбачалося, що король повинен «...судити за правом земельної власності не за правом особи, а за правом тієї країни, де вона знаходиться» (§ 5 ст. 33 Книги третьої Земельного права). І ще: «Якщо... король приїде до країни вперше, йому повинні будуть представлені усі протиправно [без суду] заарештовані, і вони повинні будуть приведені до нього і згідно з рішенням суду викриті або звільнені, як тільки-но їх можна буде прислати після того, як їх зажадають король або його посланці від тієї людини, або з того двору, чи з того дому (замку), де вони знаходяться чи були ув'язненими. Якщо ж ухиляються від того, щоб привести після того, як вони були викликані для суду, і це може бути доведено перед королівським посланцем, то негайно оголошуються такими, що є в опалі усі ті, які їх заарештували, дім [замок] та люди, що їх протиправно [без суду] затримують». Крім того, відповідно до § 1 ст. 78 Книги третьої, король мав право «...вирішувати про шию, та руку, та про успадковане майно кожного із своїх людей та їхньої рідні, і цим він не діє проти свого обов'язку вірності».

Особливістю «Саксонського зеркала» було передбачене § 2 ст. 78 Книги третьої «Земського права» право на опір королям: «Кожен може чинити опір протиправним діям свого короля».

Практично аналогічним було становище і в Англії. Так, уже в найстародавнішій пам'ятці права Англії – збірнику законів кентського короля Етельберта (560–616) декілька пунктів стосувалися правового статусу правителя. Так, зокрема, в п. 2 вказується на те, що «коли король викликає до себе людей і хто-небудь завдасть їм шкоди під час цього, [винуватий] повинен надолужити це у подвійному розмірі і [сплатити] королю 50 шилінгів» [256, с. 63]. П. 3 Законів Етельберта закріплював: «Якщо король бенкетує у чийсь домі і там в цей час хтось вчинить злочин, [винуватий повинен] сплатити подвійний штраф». П. 4: «Якщо вільна людина вкраде у короля, то вона повинна надолужити це у 9-кратному розмірі». Усі інші положення (пп. 5–13) також містили покарання у вигляді своєрідних штрафів за діяльність проти людей короля.

Законотворчу діяльність короля Етельберта продовжили й інші кентські королі: Хлотарь (673–685), Едрік (685–686) та Уїтред. І хоча здебільшого ця діяльність була спрямована на врегулювання питань кримінального права, проте окремі положення їхніх законів закріплювали особливості статусу правителя. Так, зокрема, у законах Хлотаря та Едріка п. 9 закріплювалося: «...Якщо хтось відмовиться [виставити] поручителя, то він повинен буде сплатити королю 12 шилінгів» [105]. Таке положення фактично вказувало на певні суддівські прерогативи кетських королів. У Законах же Уїтреда, що з'явилися в 695 р., п. 19 закріплював, що слово короля «...є безсумнівним і без присяги» [104].

Після англосаксонського завоювання Англії з'явилися нові акти, що пов'язані з іменами саксонських королів Іне (688–726), Альфреда Великого (871–899), Едуарда Старшого (899–925), Етельстана (925–939), Кнуда Великого (1016–1035) та ін.

Так, законами короля Іне детально регламентувалися релігійні питання, але частково були врегульовані й питання щодо державного правителя. Зокрема, п. 15.2 було закріплено, що «злочин, після того, як його було взято під варту королем, втрачає своє право очиститись [від звинувачень]» [255].

Деякі питання щодо статусу правителя були врегульовані законами короля Альфреда Великого. Так, зокрема, п. 4 передбачав: «Якщо хтось замислює зле проти життя короля особисто сам або шляхом надання притулку вигнанцю, чи одному із його людей, то він заплатить своїм життям та усім, чим він володіє». Пункт 7 же законів закріплював: «Якщо хто-небудь буде битися у домі короля або ж витягне свою зброю і його заарештують, то від волі короля залежить його смерть або життя, якщо він захоче йому пробачити» [254].

Певним чином регулювалися питання влади правителя і законами короля Етельстана. Так, зокрема § 2 і 3 п. 8 виданого королем Судебника міста Лондона фіксувалося: «І якщо станеться так, що який-небудь рід стане настільки могутнім і таким великим – в межах території або поза території – з людей з вергельдом у 1200 шилінгів або з людей з вергольдом у 200 шилінгів, що вони будуть відмовляти нам у дотриманні наших прав та виступати на захист злочинця, тоді ми усі разом приїдемо до того графа, у окрузі якого все це відбулося. І також пошлемо в обидві сторони за графами та з їхньою допомогою викличемо стільки людей, скільки нам здаватиметься за потрібне для даного випадку, щоб ці винуватці відчули

великий жах перед нашим зборищем, і ми усі з'їдемося та відплатимо за збитки і вб'ємо злодія та тих, хто бився разом з ним, якщо тільки вони не заочуть від нього відокремитись» [307].

Закони Кнута також зачіпали прерогативи монарха. Так, зокрема, § 1 п. 69 передбачалося, що король має право на частину продуктів своїх васалів: «Я наказую своїм графам, щоб вони у своїх власних володіннях правильно вели господарство і надсилали мені продукти» [102].

Як ми бачимо, і англійські, і німецькі, і французькі королі займалися ефективною законотворчою діяльністю. Остання ж спиралася на сильне ідеологічне підґрунтя: священний характер королівської влади був осяяний християнською (римо-католицькою) церквою. Крім того, слід мати на увазі, що західноєвропейські правителі доби Середньовіччя полюбляли простежувати свою генеалогію до богів так само, як і римські імператори жили колись, осяяні божественним німбом. Саме від цього королі феодальної ери виводили священний характер своєї влади. Християнство її санкціонувало, запозичивши з Біблії стародавній ритуал прищестя. У державах, що стали наступницями імперії Каролінгів, в Англії та Астурії королі, вступаючи на престол, не тільки одержували від прелатів традиційні регалії свого сану – персня, меча та корони, яку вони повинні були врочисто носити під час урочистих подій, а й освячувались священнослужителями за допомогою миропомазання, коли єпископ змащував різні частини їхнього тіла освяченим миром. Саме цим обрядом людина переводилася з категорії звичайної в категорію священну. Недаремно, жоден з великих феодалів, якими б могутніми вони не були, ніколи не смів поширити свої претензії на сферу святості, тобто миропомазання. Як слушно зазначав М. Блок: «Окрім середовища священнослужителів, „Христосів Господа” можна було знайти тільки серед королів» [36, с. 389].

В уявленні мас цей священний характер не втілювався лише в понятті права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади утворився цілий набір легенд та міфів. І хоча остаточно він оформився лише у XII–XIII століттях, проте вже з кінця IX ст. архієпископи реймські проголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись принесла королю Хлодвігу голубка з неба. Тим самим ці прелати заволоділи у Франції монополією на висвячення королів, а самі французькі королі проголосили, що їх помазує на трон саме Небо.

Крім того, народні маси стали вважати, що королі Франції після Філіпа I або після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха I мали силу лікувати певні хвороби простим накладанням рук. Саме тому, коли у 1081 р. відлучений від церкви імператор Генріх IV їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч і намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей дотик забезпечить їм добрий врожай.

Майже так само, як і в Західній Європі, в Японії священною особою був імператор. Проте існували й відмінності.

Так, в Японії він де-юре залишався сувереном усього народу. Ієрархія ж васалів замикалася на сьогуні, який на багато століть зосередив у своїх руках усю реальну владу. На противагу цьому в Європі королі посідали місце на самій верхівці феодальної ієрархії (феодальних сходів), тобто, будучи керівниками народу в усій його сукупності, королі одночасно були верховними сеньйорами безлічі васалів, а через них – ще більш незліченої кількості дрібних людей. Ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де король вже не міг командувати як правитель, він міг принаймні застосувати васальне право, яке жилося тоді найсильнішим почуттям, що панувало у сфері людських стосунків. М. Блок, характеризуючи це явище, звертається до знаменитого твору раннього Середньовіччя «Пісні про Роланда». Зокрема, він говорить: «...за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена тому, що той є водночас і його сеньйором» [36, с. 392].

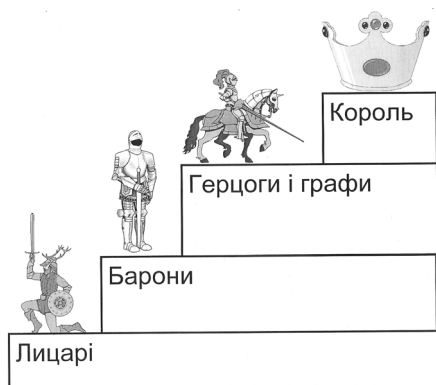

Рис. 1.1. Феодальні сходи

Як бачимо, навіть в епоху становлення феодалізму так чи інакше регламентувався правовий статус монарха. І хоча зазначена регламентація здебільшого мала разовий характер (права та обов'язки монархів регламентувалися поряд з іншими суспільними відносинами: відносинами з приводу приватної власності, відносинами з приводу кримінального покарання тощо), але водночас з'являвся сам принцип, що дозволяв закріплювати права та обов'язки монархів. Умовно цей період розвитку законодавства про вищі державні органи можна визначити як *архаїчно-законодавчий*. У наступну ж епоху права і обов'язки монархів почали більш детально регламентуватися. Ця епоха може бути визначення як *договірна*. Вона, на нашу думку, розпочалася у 1215 р., коли в Англії між королем Іоанном Безземельним¹ та його васалами була укладена Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати як свого роду конституційний договір між королем та його баронами, адже «була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів, у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани» [149, с. 15]. Згідно з цією хартією король брав на себе такі зобов'язання: не брати лісу для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише «...людей, які знають закон Королівства і прагнуть добросовісно його виконувати» [149, с. 13] тощо.

Гарантом же дотримання хартії король зробив групу з двадцяти п'яти баронів, які отримували право на повстання проти короля: «Якщо ми, наш головний суддя, наші чиновники, або хто-небудь з слуг наших у чому-небудь проти кого-небудь погіршимо або яку-небудь з статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам з вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас – або, в нашу відсутність за межами Королівства, звернутися до головного судді – щоб вказати про це і зажадати негайного задоволення своєї скарги. І якщо ми не виправимо порушення, або, якщо ми будемо за межами Королівства, головний суддя не виправить порушення протягом сорока днів від дня заяви нам або йому про образу, то чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п'яти баронів, які можуть накласти арешт або вчинити насильство над нами будь-яким

¹ Принц Джон у баладах про Робін Гуда.

чином, за підтримки усіх жителів Королівства, захоплюючи наші замки, володіння, і все, що ми мали особисто, а також те, що належить королеві та нашим дітям, доти, поки вони не отримають задоволення своїх вимог. Отримавши ж відшкодування, вони можуть потім відновити свою нормальну службу нам» [149, с. 14].

У Німеччині ж договірний етап слід відраховувати з 1356 р., коли всупереч положенням «Саксонського зерцала» германським імператором¹ Карлом IV була видана «Золота булла». Вказане порушення ж полягало у тому, що «Саксонське зерцало» прямо забороняло королям Богемії ставати імператорами. Однак таке порушення, на нашу думку, стало можливим завдяки мовчазній згоді більшості німецьких князів. «Золота булла» змінила окремі положення і про вибори правителя держави – імператора.

Так, зокрема, у главі 2, що була присвячена обранню римського короля – імператора у п. 4 закріплювалось, що той, кого буде обрано римським королем «...відразу ж після закінчення обрання, ще до того, як він, у силу влади Священної імперії візьметься за інші справи та починання, повинен всім разом та кожному окремо князям-виборцям, духовним та світським, котрі вважаються найближчими членами Священної імперії, негайно та беззаперечно підтвердити та ухвалити своїми грамотами та печатками усі їхні привілеї, грамоти, права, вольності, пожалування, старовинні звичаї, а також почесні сани та усе, що вони від імперії отримали і що мали практично до дня виборів, і все перераховане повторити їм ще раз, після того, як буде коронований імператорською короною» [110, с. 447].

Досить цікавою була ситуація в Росії та в Україні.

Так, в Україні спроба регламентувати діяльність гетьмана пов'язана з діяльністю «гетьмана у вигнанні» Пилипа Орлика – автора документа «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького». На думку окремих вчених, означений документ є конституцією [169]. Проте, на нашу думку, означений документ здебільшого є конституційним договором, що було укладено «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року

¹ І одночасно богемським королем.

Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [156, с. 8]. Через те, що цей документ не набув чинності, Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту державного правителя.

Щодо Росії, то ще в Московському царстві 4 лютого 1610 р. під Смоленськом група осіб на чолі з боярином М. Салтиковим (т.зв. «семибоярщина») уклала угоду з королем Речі Посполитої Сигізмундом про те, що Московія визнає царем польського королевича Владислава, але останній погоджується на обмеження своєї влади. Зокрема, людей великих чинів безвинно не понижувати; низькі чини звеличуються виключно за своїми заслугами та ін. На думку доктора філософських наук П. Симуша, ця угода була першою конституцією Росії [251, с. 76]. Друга ж «конституція» – це спроба обмежити самодержавство, яку організували члени Верховної таємної ради, змусивши підписати імператрицю Анну Іоанівну так звані «кондиції». Тим самим фактично була здійснена спроба створити в Росії обмежену договірну монархію. Згідно з кондиціями імператриця не мала права без згоди Верховної таємної ради: ні з ким не воювати, миру не укладати, вірних підданих ніякими новими податками не обкладати, у знатні чини, як у статські, так і військові, сухопутні та морські, вище за полковника не зводити, нижче до серйозних справ нікого не допускати і гвардії та іншим полкам бути під контролем Верховної таємної ради, у шляхетства живота та маєтку, і честі без суду не відбирати, вотчини та села не надавати, у придворні чини, як росіян, так і іноземців, без згоди Верховної таємної ради не зводити, державні прибутки не розтрачувати [47, с. 157].

На нашу думку, і угода «семибоярщини» на чолі з М. Салтиковим, і «кондиції» верховників є прикладом саме конституційних договорів, що не набули юридичної сили внаслідок історичних чинників: воцаріння в Московському царстві династії Романових та розірвання «кондицій» Анною Іоанівною. Якби ж такі угоди-кондиції набули чинності, то можна було б сказати, що Росія пережила в цей період саме договірний (але не конституційний) етап розвитку інституту державного правителя.

2.3. Генезис та еволюція конституційної монархії

Наприкінці епохи Просвітництва (XVIII ст.) розпочинається сучасний етап розвитку законодавства про статус вищих органів держави – конституційний. Цей етап розпочинається у 1787 р., коли була прийнята перша конституція сучасної цивілізації – Конституція США. Щодо монархії, то конституційний етап її розвитку розпочинається 3 вересня 1791 р., коли у Франції відбулася Велика Французька буржуазна революція і в державі була закріплена конституційна монархія, представником якої був Людовик XVI з династії Бурбонів.

Сучасне державознавство здебільшого визнає конституційну монархію як обмежену систему монархічного правління, за якої влада монарха обмежена законом, перш за все основним законом – конституцією [15, с. 41]. Такий підхід тривалий час був домінуючим як у радянській, так і у вітчизняній юриспруденції.

На нашу думку, така ситуація склалася внаслідок запозичення праць дореволюційних російських юристів: О. Алексеева («До питання про юридичну природу влади монарха в *конституційній державі*»), С. Котляревського («*Конституційна держава: досвід політико-морфологічного огляду*») та ін. Практично те саме відбувалося й на Заході. Як цілком слушно зазначив з цього приводу основоположник оригінальної доктрини п'яти влад доктор Сунь Ятсен: «За останні десять-двадцять років розвиток політичної думки в світі йшов у бік конституційного правління» [308, с. 641]. При цьому ідея конституційної державності в Росії протиставлялася домінуючому тоді російському абсолютизму. Як слушно зазначав С. Котляревський: «...лише в конституційній державі обов'язок влади стосовно громадян оформлюється в чітко-юридичну форму, а не залишається суто проявом пануючого в конкретному історичному середовищі морального рівня» [165, с. 10].

Таким чином, конституційна державність на початку XX ст. уявлялася таким собі ідеалом, за якого влада в державі була змушена обмежуватись законом. З цього випливала й ідея конституційної монархії, коли влада монарха обмежувалася конституцією. Саме тому в радянському та пострадянському державознавстві стала домінуючою думка про те, що «в конституційних монархіях... влада монарха *обмежена* не лише у сфері законодавства, а й у сфері державного управління та контролю над урядом» [77, с. 22]

та «влада монарха обмежена конституцією, він не може прямо впливати на склад та політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому» [293, с. 80].

Дійсно, на початку ХХ ст. конституційна монархія уявлялася такою, що заперечує всевладдя монархії абсолютної перш за все тим, що саме вона, встановлюючи права і прерогативи монарха, фактично немов би обмежувала його суверенну волю.

Проте з часом монархи почали «дарувати конституції». При цьому виник своєрідний парадокс, коли в державах існували «Основні Закони» – «конституції», але держави не визнавалися конституційними. Так, зокрема, в ФРН діє «Основний закон» 1949 р. і сучасна Німеччина визнається конституційною державою, тоді як Ватикан, у якому діє «Основний закон» 2002 р. (замінив «Основний закон» 1921 р.), конституційною державою не визнається. Така практика «подвійних стандартів» до різних держав почала заводити сучасне державознавство в глухий кут. Саме тому нагальною є потреба в його модернізації, перші кроки в напрямку якої здійснили В. Шаповал та О. Скакун.

Так, зокрема, В. Шаповал, розмірковуючи на тему конституційної монархії, уперше висунув ідею про те, що влада монарха не лише обмежується, а й *встановлюється* конституцією [371, с. 759]. Такий підхід, на нашу думку, може дати нам можливість говорити не стільки про обмеження влади монарха в умовах конституційної монархії, скільки про те, що порядок формування та функціонування монаршої влади встановлюється (*визначається*) конституцією. Саме тому на сьогодні до конституційних монархій доречно було б залучити практично будь-яку монархічну країну.

Щодо внеску О. Скакун, то вона свого часу запропонувала ідею поступального розвитку монархічної державності: «Протягом історії виникали різні види монархій:

- 1) *східна деспотія*, заснована на азіатському способі виробництва;
- 2) *антична* (рабовласницька);
- 3) *феодальна*:
 - а) *ранньофеодальна* – характеризується більшим ступенем децентралізації;
 - б) *станово-представницька* – влада монарха поєднується з наявністю станово-представницького органу (Іспанія – кортеси, Франція – генеральні штати, Англія – парламент);
 - в) *абсолютна*;
- 4) *конституційна*» [293, с. 80].

Таким чином, О. Скакун абсолютно правильно, на нашу думку, вперше визначила конституційну монархію як *етап* розвитку монархічної державності, який розпочався у 1791 р.

Аналізуючи ж Конституцію Франції 1791 р., ми бачимо, що «Вища виконавча влада зосереджується виключно в руках короля» [150, с. 271]. Після повалення королівської влади та страти монарха в країні було запроваджено режим так званої Першої Республіки, який тривав до 18 травня 1804 р., коли органічним сенатус-консультом у Франції відродилася монархія, а Наполеон Бонапарт згідно зі ст. 2 цього акту став «...імператором французів» [345, с. 419].

Після падіння Першої імперії Наполеона I Бонапарта у Франції до влади повернулася династія Бурбонів. Саме їм людство зобов'язане юридичним закріпленням інституту глави держави.

Як відомо, 4 квітня 1814 р. Сенат Франції розробив проект нової Конституції країни. Ця конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, що матиме титул короля.

Ідея такого «запрошення» викликала обурення короля Людовика XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому «Богою милістю». Це й наголошувалось на засіданні законодавчих зборів 4 червня 1814 р. як у промові канцлера Шарля-Анрі Дамбре¹, так і у вступі до знаменитої конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля². Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 4 червня 1814 р. король Людовик XVIII добровільно своїм указом видав конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що «освітила» падіння феодалізму і встановлення свободи совісті [290, с. 47]. Саме ст. 14 зазначеної Хартії закріплювала: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави» [150, с. 441].

¹ Король зобов'язаний владою Богові та своїм предкам.

² Король повертається у свої володіння з дозволу «благого Провидіння», а ніяк не з дозволу народу.

Виходячи з духу й тексту Хартії, главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її за участю палат. Лише король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промульгації.

Щодо виконавчої влади, то вона не лише повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступають насамперед як слуги короля, що самостійної влади не мають. Унаслідок же того, що урядові акти є перш за все актами монарха, то вони не потребують контрасигнування.

Судова ж влада виходить від короля, вона відправляється його іменем суддями, яких призначає сам глава держави.

Таким чином, Людовик XVIII, оголосивши себе «верховним главою держави», залишився «самодержавним та необмеженим владикою», що, дарувавши Хартію, міг взяти її назад як єдиний носій суверенної влади.

У німецьких же землях термін «глава держави» вперше був зафіксований у проекті Вюртемберзької конституції, запропонованому 3 березня 1817 р. королем Вільгельмом I органу станового представництва. Так, зокрема, § 4 цього проекту проголошував: «Король – глава держави, поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, встановленими конституцією» [14, с. 10].

При обговоренні Баварської конституції, виданої 26 травня 1818 р., один з учасників конференції з обговорення цього проекту запропонував внести в неї формулу вюртемберзького проекту для того, щоб, як він заявив, «краще відтінити становище монарха стосовно станового представництва» [14, с. 10]. У принципі погоджуючись з такою ідеєю, інший учасник конференції утім наголосив, що § 4 вюртемберзького проекту є не зовсім повним: він не вказує на короля як на джерело конституції; саме тому необхідно доповнити проект указівкою на те, що король своєю владою дарував конституцію, і що ті прерогативи, на підставі яких він буде здійснювати свою суверенну владу, виходять від нього, а

не від станів. Саме тому зазначена норма була перероблена й отримала іншу редакцію. Так, у § 1 другого титулу Баварської конституції від 26 травня 1818 р. було вказано: «Король – глава держави, поєднує у собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, які виходять від нього і які встановлені даною конституцією» [14, с. 10]. 8 червня 1820 р. загальними зборами уповноважених держав Германського Союзу було видано постанову § 57, якою наголошувалося: «Оскільки германський союз, за винятком вільних міст, складається з суверенних князів, то згідно із встановленим цим основним поняттям (тобто поняттям суверенітету монархів) вся повнота влади повинна залишатися об'єднаною у главі держави і суверен може обмежуватися згодою земських чинів лише при здійсненні ним відповідних функцій» [14, с. 11].

Приклад Франції та зазначених німецьких князівств наслідували різні країни. Зокрема, серед європейських монархій інститут глави держави було закріплено в окремих королівствах Італії. 4 березня 1848 р. король Сардинії, Кіпру та Єрусалиму Карл Альберт у статуті свого королівства закріпив, що Король «...є верховним главою держави», який «командує усіма сухопутними та морськими силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торгівельні та інші, оповіщає про них палати, наскільки інтереси та безпека держави цього дозволяють, і супроводжує їх необхідними роз'ясненнями» (ч. II ст. 5 Статуту) [150, с. 468]. Серед азіатських країн ідеї щодо юридичного закріплення монарха як глави держави підтримала, зокрема, Японія. Так, у ст. 4 Конституції Японської імперії передбачалося, що імператор є главою держави, який «має верховну владу...» [159, с. 376]. Аналогічні дії були вчинені і серед африканських монархій. Зокрема, у першій конституції Тунісу – так званому «Декреті про заснування регентства» від 15 жовтня 1277 р. (26 квітня 1861 р.) глава II закріплювала повноваження саме глави держави: наприклад, ст. 12 передбачала, що «глава держави керує політичними справами Королівства за допомогою міністрів» [349, с. 476].

Щодо Франції, то династія Бурбонів була повалена і встановлено режим Другої Республіки, президентом якої став Луї Наполеон.

У Німеччині монархія проіснувала до 1918 р., коли в результаті Першої Світової війни імператора було усунуто з посади. В Італії це відбулося після Другої Світової війни, а в Тунісі – у 1957 р.

Рік прийняття Конституційної хартії відзначився і міжнародно-правовим визнанням статусу монарха. Це відбулося у 1814 р. на Віденському конгресі. Саме тоді було детально регламентовано міжнародно-правовий статус монарха, тобто статус, згідно з яким особа може визнаватися монархом іншими країнами. Монархом стала визнаватися особа, яка має прерогативи суверена, а саме:

- *jus majestatis* (право величі) – право іменуватися та кваліфікуватися як монарх за особистою знатністю у безперечному визнанні суверенними монархами. У разі позбавлення суверенітету це право не втрачається;
- *jus gladii* (право меча) – право на застосування збройної сили, тобто безперечне право контролювати виконання Законів та підзаконних актів у межах території власної держави, вимагати їх виконання та карати за їх невиконання, оголошувати війну і підписувати мир з будь-якою суверенною державою від імені своєї держави. Термін, який застосовується для визначення суверенітету в цілому. При втраті *jus gladii* втрачається і суверенітет;
- *jus imperii* (право імперії) – право правління взагалі, тобто право на володіння територіями у певних кордонах, їх об'єднання та роз'єднання, надання їм юридичного статусу та його зміну, видання Законів та підзаконних актів, карбування монети та здійснення грошового обігу. Це право існує тільки за наявності суверенітету, тобто за наявного *jus gladii*. Разом *jus gladii* та *jus imperii* складають суверенне право активного та пасивного законодавства. Синонімами сукупності цих прав (для монархії) є терміни Престол, Трон, Корона;
- *jus honorum* (право честі) – право нагородження відзнаками Честі, тобто право створення нагород, почесних звань та титулів і дарування їх на власний розсуд. Діє самостійно за наявного *jus gladii*. У разі визнання позбавленого суверенітету монарха як *font honorum* (суб'єктом права честі) з боку інших суверенних монархій це право лишається стосовно тих видів почесей і в тій формі, які визнані.

Щодо спадкової монархії, то для неї встановлено також – *jus sanguinis* (право крові) – право успадкування кровними нащадками. Це право успадкування прерогатив суверена кровним нащадком Суверенного Монарха чітко, згідно з законом про престолонаслідування, який видав або затвердив попередник у стані суверенітету (за наявного *jus gladii*) [208].

У ХХ ст. такі грандіозні за своїми масштабами потрясіння, як революції, світові війни та розпад колоніальних імперій зумовили утворення багатьох нових держав. І хоча у більшості з них було започатковано інститут президента, утім, у деяких з них монархія отримала другий шанс.

Так, в Іспанії у квітні 1931 р. відбулася революція, результатом якої стало падіння монархії: король Альфонсин XIII залишив країну і була проголошена республіка. До влади прийшов об'єднаний блок лівих республіканців та соціалістів (Народний фронт), що очолювався М. Асаньюю. У 1933 р. уряд М. Асаньї було відправлено у відставку, але в лютому 1936 р. ліві сили знову повернулися до влади: на виборах переміг демократичний Народний фронт. Утім це задовольнило далеко не всіх. Лідером опозиційних сил став Франциско Франко Баамонде. У результаті запеклої громадянської війни він прийшов до влади і був проголошений довічним главою («каудильйо») іспанської держави.

У лютому 1946 р. Франко вперше проголосив, що бачить майбутнє Іспанії в монархічній формі правління. 26 липня 1946 р. було прийнято новий «Закон про наслідування поста глави держави», за яким «главою держави є каудильйо Іспанії та Хрестового походу, Генералісимум збройних сил Франциско Франко Баамонде». Термін його перебування на цій посаді не обмежувався. Однак все ж таки диктатора було обмежено у владних повноваженнях. Поряд з ним на чолі держави тепер стояла Рада королівства з 17 осіб та Регентська Рада з трьох осіб: голови кортесів, єпископа та генерал-капітана. Регенти повинні були готувати спадкоємця престолу до вступу на трон. Фактично функції регента виконував і Франко [207, с. 15], але формально цього ніколи не визнавалося. У 1947 р. в Іспанії відбувся референдум, результатом якого стало формальне відродження монархії: більшість іспанців висловилися за відродження цієї форми правління. У 1948 р. з онуком Альфонсина XIII Хуаном Карлосом була досягнута домовленість про те, що останній приїде до Іспанії. У січні 1955 р. сімнадцятирічний принц прибув до Мадрида. Франко особисто склав для нього навчальний план. Хуан Карлос прослухав лекції в кількох військових навчальних закладах – сухопутних, морських та повітряних, навчався в Академії Генерального штабу, пройшов курс університету (економічні та соціальні науки). Познайомившись з принцом ближче, каудильйо зібрав 23 липня 1959 р. надзвичайну

сесію кортесів, яка оголосила Хуана Карлоса спадкоємцем іспанського престолу.

1 жовтня 1975 р. Франко востаннє з'явився на люди. 14 жовтня він пережив інфаркт. Через півтора місяці, 20 листопада 1975 р., його не стало. Через два дні Хуан Карлос був коронований і Іспанія повернула собі монарха.

Під час перехідного періоду¹ король виявив себе рішучим прихильником демократичних цінностей. Як приклад можна навести події лютого 1981 р. в Іспанії, коли була розкрита й придушена змова генерала М. дель Боска. Як відомо, в ніч на 23 лютого, коли депутати обирали нового прем'єр-міністра, змовники і близько 200 бійців Цивільної гвардії на чолі з полковником Техеро вдерлися до парламенту і силою оволоділи ним. Потім від імені короля Хуана Карлоса I Бурбона командувач військовим округом Валенсія генерал Міланс дель Боска видав маніфест, яким оголосив військовий стан у Валенсії і спробував залучити на свій бік інших командувачів військовими округами. Проте через те, що Міланс домагався підтримки військових від імені Короля, монарх особисто телефонував генералам і говорив їм, що його ім'я згадується без будь-яких на те підстав. Потім Король звернувся до народу по телебаченню і розпочалося розплутування усього закомпліксованого. Після розгрому останнього Хуан Карлос запросив політичних лідерів і фактично запропонував їм подорослішати та припинити нескінченну запеклу сварку. Він доводив, що система не зможе вціліти, якщо від монарха вимагатиметься втручання в справи уряду [10, с. 67–68]. Цій ідеї король залишився вірним і лише один раз дозволив собі втрутитися в урядові справи. Професор Університету штату Індіана Р. Агранофф зазначав про це з гумором: «За іронією долі наступного разу король безпосередньо втрутився у питання, що розглядалося урядом, майже десятиріччям пізніше, коли цей високий (близько 2 метрів) чоловік виступив з відкритою підтримкою законопроекту, де йшлося про те, щоб усі нові ліжка у готелях робилися довгими» [10, с. 68].

Щодо подій в Іспанії під час прийняття нині діючої Конституції, то професор Р. Агранофф не даремно й абсолютно правильно зазначав, що «...демократичні досягнення періоду 1977–1982 років врятувала одна людина – Хуан Карлос» [10, с. 68].

¹ Від смерті Ф. Франко до прийняття нині діючої конституції.

На сьогодні ж глава держави в Іспанії є одним з найдемократичніших монархів світу, адже він – єдиний з королів, хто щорічно подає прибуткову декларацію та сплачує податки разом з іншими підданими. «Я такий же, як і ви, – наголошує Хуан Карлос у бесідах з іспанцями, – тільки працюю королем» [215, с. 196].

Практично аналогічною виявилася ситуація в Камбоджі. Зокрема, у 1970 р. в результаті військового путчу принц Нородом Сіанук був змушений залишити країну. Після приходу до влади «червоних кхмерів» він повернувся і деякий час очолював країну. Утім, у 1976 р. прихильники Пол Пота усунули його від влади і заарештували. 5 синів та 14 онуків Сіанука загинули в застінках «червоних кхмерів». Самого ж принца відпустили, і в 1979 р. він оселився в Пекіні. У 1991 р. разом із своєю дружиною принцесою Малікою та сином – принцом Ринарітом принц Сіанук повернувся до Камбоджі. Відразу оточений повагою камбоджійців¹, він до виборів 1993 р. був Головою Вищої Національної Ради Камбоджі. Після перемоги на виборах монархічної партії Фунсинпек Нородом Сіанук був проголошений Королем Камбоджі.

На відміну від Іспанії та Камбоджі, де монархи в результаті демократичних процедур були обмежені в повноваженнях навіть після реставрації монархії, в Ліхтенштейні князь Ганс Адам II після численних протистоянь з Ландтагом та урядом, в яких народ здебільшого підтримував свого главу держави, пішов на рішучий крок: зажадав внесення змін до Конституції. 16 березня 2003 р. на референдумі конституційна реформа, ініційована князем, отримала підтримку 87,7% виборців. Така підтримка підданих Ліхтенштейну свого князя змусила визнати результати референдуму і за кордоном. Зокрема, генеральний секретар Ради Європи В. Швіммер після отримання результатів голосування в Ліхтенштейні взяв їх до відома і, враховуючи абсолютну підтримку ініціативи Князя з боку населення країни, був змушений визнати необхідність поваги «...суверенної волі народу, що була виражена у вільній та демократичній формі» [366].

І якщо раніше князь міг лише розпускати Ландтаг та скликати дострокові вибори, а також володів, певною мірою, правом вето, то після затвердження на референдумі змін до Конституції глава держави отримав деякі додаткові права: право відправляти у відставку уряд та призначати його тимчасовий склад (ст. 80.1); право

¹ У тому числі й комуністів.

відхиляти кандидатів у члени уряду, що не мають його довіри (ст. 80.2); право вето на будь-який законопроект (ст. 65.1); право запровадження надзвичайного стану та обмеження дії конституції (ст. 10). Крім того, з тексту Конституції в окремий документ виведено Закон про Княжий Дім, який віднині не підлягав веденню Ландтагу, а будь-які зміни до нього міг вносити лише правлячий Князь.

Такі колосальні княжі прерогативи дозволили одному з основоположників сучасного українського монархізму визначити Ліхтенштейн як абсолютну монархію [323]. Проте, на нашу думку, більш правильною є точка зору доктора юридичних наук В. Шаповала, який визначив Ліхтенштейн як країну з дуалістичною монархією [374, с. 168]¹.

Не менш драматичною була ситуація і в Британській колоніальній імперії, яка після Другої світової війни почала занепадати: від неї відділилися колосальні території (Індія, Пакистан, Непал та ін.). Однак далеко не всі території відмовилися від британської корони. Зокрема, ч. 1 ст. 82 Конституції Незалежної Держави Папуа – Нової Гвінеї передбачала: «Її Величність Королева запрошується народом Папуа – Нової Гвінеї, через їхні Установчі Збори, стати королевою і главою держави Папуа – Нової Гвінеї». В Канаді ж, яка вже з 1982 р. фактично отримала незалежність, формальний крок у цьому напрямку (позбавити королеву Великобританії статусу канадського глави держави) поки що не давав позитивних наслідків: жоден референдум щодо повалення монархії не мав позитивного результату. Це, врешті-решт, змусило канадців – прихильників незалежності звернутися до ідей встановлення власного канадського монархізму: родоначальником династії було запропоновано молодшого брата спадкоємця британського престолу – герцога Йоркського [140, с. 141]. Утім і ця ідея поки що не отримала схвальності переважної більшості канадців.

Процеси демократизації, що розпочалися в монархічних державах Азії, торкнулися навіть абсолютних систем правління. Як приклад можна навести ситуацію в Омані, Брунеї й Саудівській Аравії.

¹ Щоправда, внаслідок того, що в Ліхтенштейні спостерігався дуалізм відповідальності уряду – перед князем та ландтагом, дуалістичною монархією Ліхтенштейн був від самого початку.

Так, до 1996 р. в Омані не існувало конституції та парламенту. Вся повнота законодавчої влади була зосереджена в руках султана, а роль конституції виконував Коран. Вся ж виконавча влада також зосереджувалася в руках монарха, а до 1970 р. не існувало й уряду: замість нього діяли радники султана. Після 1970 р. було вперше сформовано уряд, що очолювався самим монархом. Процеси демократизації, які розпочалися з початку 1990-х років, сприяли появі в 1991 р. дорадчого органу султана – Шури, який мав право давати султану рекомендації про перегляд законів, що мали стосунок до соціально-економічної сфери. Цей орган був далеким від демократичних принципів формування: його члени призначалися султаном з числа кандидатів, що рекомендувалися найвпливовішими підданими султана від кожного губернаторства. 6 листопада 1996 р. султан Оману Кабус ібн Саїд своїм декретом № 101/96 затвердив «Білу Книгу» – Основний Закон Султанату Оман.

У Брунеї нині діюча конституція була прийнята в 1959 р. султаном Умаром Алі Сайф ад-Діном III. Відповідно до неї султан оголошувався главою держави з усією повнотою виконавчої влади. Султану допомагали і надавали інформацію п'ять рад – Релігійна рада, Таємна рада, Рада Міністрів, Законодавча рада та Регентська рада. При цьому на Релігійну раду покладався обов'язок допомагати султану у справах релігії (ісламу), Законодавча рада надавала допомогу у справах законотворчості. Згідно з конституцією, султан не зобов'язаний слідувати порадам означених органів [146, с. 14 і 26]. Щодо міністрів, то існувала посада головного міністра, який був радником султана з усіх питань внутрішньої та фінансової політики. Вже у 1984 р. в Брунеї було створено перший постійно діючий уряд, що фактично замінив собою зазначену систему рад. Сам султан взяв собі посаду міністра фінансів та міністра домашніх справ. У жовтні 1986 р. він залишив посади міністра фінансів та домашніх справ і взяв собі портфель міністра оборони. На сьогодні уряд складається з 13 членів і кожен з них підпорядковується султану [402].

Конституційний розвиток Саудівської Аравії розпочався у 1902 р., коли після смерті еміра Ер-Ріяда Мухаммада ібн Файсал ал-Муттаві новим правителем став Абд аль-Азіз II. У середині 20-х рр. він повністю підкорив своїй владі Султанат Неджд. 29 серпня 1926 р. сусіднє Королівство Хіджаз у своєму Основному Законі (ст. 5) проголосило, що все управління Хіджазьким королів-

ством знаходиться в руках Його Величності Короля Абд аль-Азіза, сина Абд ар-Разман аль-Файсал аль-Сауд. 29 січня 1927 р. Султан Неджду і одночасно Король Хіджазу Абд аль-Азіз II своїм указом оголошує Султанат Неджд Королівством, а себе Королем «Хіджазу, Неджду та залежних територій» [147, с. 436]. 29 грудня 1931 р. Король Абд аль-Азіз II видав королівський декрет про утворення загальносаудівського уряду. І хоча Саудівської Аравії як єдиної держави ще не існувало, а в Хіджазі існував свій Основний закон, проте зазначений акт став першим документом, який, представляючи та реалізуючи насамперед інтереси Короля, виступав як об'єднуюче начало у справі утворення єдиної саудівської держави. Зазначена держава була утворена 18 вересня 1932 р. відповідним Королівським указом, ст. 1 якого передбачала: «Назви королівств Хіджазу, Неджд та залежних територій змінюються на Арабське Саудівське Королівство, і наш титул віднині буде Король Арабського Саудівського Королівства» [147, с. 437]. Внаслідок того, що поряд із загальносаудівським урядом існували інші урядові установи місцевого значення: Генеральне намісництво Хіджазу, дорадчі збори Мекки, адміністративні збори Медини та Джидди, декрет 1931 р. все більшою мірою переставав задовольняти Короля. Саме тому 17 березня 1954 р. своїм декретом Король Абд аль-Азіз затвердив Положення про Раду міністрів та установ Арабського Саудівського Королівства, що при ній знаходяться. За цим актом Рада міністрів діяла під керівництвом Короля; міністри призначалися Королем і несли відповідальність виключно перед ним. Стаття ж 8 Положення передбачала, що жодне рішення уряду не може вважатися дійсним до затвердження його Королем. З прийняттям же Королем Фахдом Основного нізаму про владу положення щодо підлеглого становища уряду відносно монарха було закріплено й на конституційному рівні. Зокрема, ст. 56 передбачала: «Король – глава Ради міністрів» [155, с. 314]. Згодом змінилося і все інше законодавство про вищі державні органи.

Процеси лібералізації розпочалися і в Йорданії. Як відомо, в ході арабо-ізраїльської війни 1948–49 рр. король Хашимітського Королівства Йорданії Абдаллах I ввів свої війська на територію Західного палестинського берега річки Йордан і, зайнявши Вифлієм, Єрихон, Хеврон та Східний Єрусалим, приєднав їх до свого королівства. У квітні 1949 р. усі ці території, що отримали назву Західного берега річки Йордан, перейшли під управління військового губернатора, що підкорявся виключно наказам короля

Абдаллаха. У квітні 1950 р. йорданський парламент прийняв рішення про приєднання Західного берега до Йорданії¹. Близько одного мільйона палестинців зрівнювались у правах з йорданцями та отримували йорданське підданство. Такі конституційні зміни виявилися вдалими для економіки Йорданії, але занадто загострили соціально-політичну ситуацію в країні, адже більшість палестинців виступала проти деспотичних методів правління. 20 квітня 1951 р. Абдаллаха було вбито при вході до мечеті Аль-Акса в Єрусалимі бойовиком палестинської націоналістичної організації «Аль-Джихад».

Спадкоємцем Абдаллаха I став Таяль I, який через душевну хворобу перебував при владі недовго, але встиг 1 січня 1952 р. прийняти нині діючу Конституцію Хашимітського Королівства Йорданії. 11 серпня 1952 р. парламент прийняв зречення короля Таяля і передав владу його сину Хусейну.

Поступово створивши в країні режим особистої влади, Хусейн зумів сконцентрувати діяльність держави в економічній сфері. Багато дослідників не без підстав вважає заслугою Хусейна активізацію промислового виробництва, пожвавлення торгівлі, бурхливий розвиток міського господарства Амману. І хоча король діяв в інтересах елітарних верств населення, його популярність як особистості була дуже високою.

Значною мірою це забезпечувалося самим королем. Як згадують очевидці, свого часу Хусейн не встояв перед спокусою відродити традиції Гаруна аль-Рашида, що начебто практикував спілкування з народом «інкогніто». Так, не одну ніч король Хусейн провів за кермом звичайного таксі на жвавій трасі «Амман – Ез-Зарка» [131, с. 140].

У 70-ті рр. ХХ ст. становище в країні загострилося: боротьба між королівською владою та палестинським рухом, який був широко представлений у державі, увійшла до нової стадії. Саме тому, а також через ізраїльську агресію король Хусейн 23 листопада 1974 р. розпустив обидві палати парламенту і самостійно правив аж до 1989 р., коли відбулися нові вибори [131, с. 105–106].

Фактично саме з 1989 р. почав виправдовуватися прогноз, зроблений відомим дослідником С. Камінським, який знаходив багато спільних рис між Йорданією, Марокко та європейським

¹ Щоправда, з умовою тимчасовості такого становища до визначення статусу Арабської Палестини.

монархіями: «У перспективі в Йорданії та Марокко є можливим створення парламентських форм правління, аналогічних сучасним європейським моделям» [131, с. 61].

В Омані, Саудівській Аравії, Брунеї та Йорданії конституції були фактично подаровані монархом народу. Це явище в конституційно-правовій практиці отримало назву *откровання* – дарування конституції одностороннім актом глави держави (монархом).

Проте окремі монархи задля більшої легітимації конституції вдаються до організації референдумів. Так, зокрема, в Катарі саме в результаті референдуму була прийнята чинна конституція країни. І якщо до 2003 р. емір повністю призначав весь склад уряду [131, с. 89], що свідчило про абсолютний характер його влади, то після затвердження на референдумі 29 квітня 2003 р. нової конституції ситуація дещо змінилася: відповідно до ст. 118 уряд формується відповідним указом еміра, але за поданням прем'єр-міністра. І хоча останнього емір має право призначати самостійно (ч. II ст. 72 Конституції) [144, с. 332], але сама можливість врахування думки прем'єр-міністра при формуванні уряду наводить нас на думку про дещо обмежений характер влади еміра.

У Бутані донедавна також не було діючої конституції, хоча її проект неодноразово обговорювався. Як відомо, 28 березня 2005 р. правлячий тоді король Бутану Джигме Сингай Вангчук виступив з ініціативою демократичних перетворень, висунувши на обговорення проект конституції та розіславши його усім своїм підданим із напученням: «Суверенність, стабільність та добробут країни є найвищими за все. Країна є важливішою за короля» [130]. Після обговорення проект було доопрацьовано і 18 серпня 2005 р. підготовлено до референдуму, який планувався на кінець 2005 р. Референдум не відбувся, хоча процес демократизації не було зупинено. Виступаючи перед жителями містечка Траши-Янгче, яке знаходиться у трьох днях автомобільного пробігу від столиці Бутану Тимпу, король зазначив, що у 2008 р. в країні відбудуться демократичні вибори, а трон перейде до сина монарха Джигме Хезара Намгуеля Вангчука. Зокрема, було наголошено: «Я хочу, щоб наш народ знав, що перші національні вибори уряду за системою парламентської демократії відбудуться у 2008 році» [164]. 1 серпня 2007 р. було підготовлено новий проект Конституції Бутану, який зберіг дуалістичний характер монархії Бутану і подвійний характер відповідальності уряду. 18 липня 2008 р. Конституція була затверджена на референдумі і набула

Таблиця 1.3. Монархія у світі

Європа	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Андорра	Бахрейн	Лесото	Антигуа і Барбуда	Австралія
Бельгія	Бруней	Марокко	Багамські Острови	Нова Зеландія
Ватикан	Бутан	Свазіленд	Барбадос	Папуа – Нова Гвінея
Великобританія	Йорданія		Беліз	Соломонові Острови
Данія	Камбоджа		Гренада	Тонга
Іспанія	Катар		Канада	
Ліхтенштейн	Кувейт		Сент-Вінсент і Гренадини	
Люксембург	Малайзія		Сент-Кітс і Невіс	
Монако	ОАЕ		Сент-Люсія	
Нідерланди	Оман		Ямайка	
Норвегія	Таїланд			
Швеція	Саудівська Аравія			
	Японія			

чинності. Бутан став останньою монархією з конституційним типом правління.

Таким чином, монархічна форма правління на сьогодні повністю перейшла до конституційного типу правління. У світі не залишилося жодної монархії, яку не можна було б визначити як неконституційну. Сучасна ж конституційна монархія існує на всіх континентах, крім Антарктиди (див. табл. 1.3).

Саме тому не можна не погодитися із цілком слушною думкою доктора юридичних наук Е. Григоніса: «Монархія, без сумніву, ще не зжила себе. Усі її сучасні різновиди... достатньо узгоджуються і з ідеєю правової держави, і з принципом поділу влади» [75, с. 331].

Становлення і розвиток республіки

3.1. Колегія – головна структура архаїчних республік

На відміну від Східної деспотії, держава якої виступала у вигляді «військово-ієрархічних структур» [116, с. 9], рабовласницькі держави (Еллада і Рим), що виникли в результаті реалізації античного варіанта переходу до державності, у своїй основі мали так звану «військову демократію», елементом якої був військовий вождь.

Так, в Елладі, зокрема в Афінах, військовим вождем був базилевс. Ф. Енгельс наголошував на тому, що в базилевса «...окрім військових, були ще жрецькі та суддівські права; останні не були точно визначеними, перші були йому присвоєні як верховному представнику племені чи союзу племен» [390, с. 109]. Наявність вказаних представницьких повноважень, а також той факт, що термін «*basileia*» грецькі письменники вживали для визначення царської влади часів Гомера, дозволяє нам стверджувати, що саме базилевс спочатку був державним правителем Афін. Однак посада базилевса поступово втрачає своє значення незадовго до реформ Солона, коли: «...на чолі держави стають обрані з середовища благородних архонти» [390, с. 113].

Після реформ же Клісфена постійний одноосібний правитель взагалі зникає. Саме про цей період пише Ф. Енгельс, коли зазначає, що афінською державою «...керувала рада, яка складалася з п'ятисот обраних представників десяти племен, а в останній інстанції – народними зборами, куди мав доступ і де користувався правом голосу кожен афінський громадянин; поряд із цим архонти та інші посадові особи відали різними галузями

управління та судовими справами. Глави виконавчої влади в Афінах не було» [390, с. 121].

Однак це не означає, що Афіни взагалі не знали одноосібного правителя. Так, досить відомими були архонт Солон, який здійснив реформи, що призвели до появи в Афінах рабовласницької держави, тиран Пісістрат, який низкою реформ остаточно повалив в Афінах владу аристократії, та ін.

Існувала й влада тимчасового одноосібного правителя – автократора (стратега, що в надзвичайних обставинах отримував всю повноту влади в державі).

Проте здебільшого в Афінах, на нашу думку, існувала саме колегіальна форма державця – колегія архонтів.

Історія цієї структури поринає ще в класичний античний період, коли в Афінах розпочався перехід від монархії до аристократичного правління. Загальновідомо, що спочатку посада архонта не мала істотного значення: він займав третє місце після базилевса та полемарха. Аристотель так описував цю ситуацію: «Найважливішими та першими у часі з посад були базилевс, полемарх та архонт. З них першою була посада базилевса, вона була успадкована від батьків. Другою додалася до неї посада полемарха, унаслідок того, що дехто з царів виявився у військових справах слабким. З цієї причини й запросили Іону, коли настало скрутне становище. Останньою є посада архонта. Більшість говорить, що вона виникла при Медонті, а дехто – що при Акасті. На доказ останнього вони посилаються на те, що дев'ять архонтів присягаються скласти присягу так само, як і в часи Акаста, оскільки саме тоді, на їхню думку, Кодриди відмовились від царського титулу заради привілеїв, які мав архонт. Як би то не було насправді, різниця у часі і в тому, і в іншому випадку є невеликою. Доказом же того, що ця посада була встановлена останньою з найвищих посад, є те, що архонт не розпоряджається жодною із справ, успадкованих від батьків, як базилевс та полемарх, а лише тими, що тільки-но виникли. Тому лише нещодавно ця посада набула важливого значення, будучи розширеною додатковими обов'язками» [23].

Найбільш давніми були посади першого архонта-епоніма, який очолював виконавчу владу. Саме іменем вказаного епоніма називався той чи інший рік, а офіційна дата визначалася так: «у рік, коли архонтом був такий-то» [391]. Другим архонтом визнавався базилевс. І якщо спочатку ним був монарх із спадковою владою, то в часи правління архонтів він відповідав в основному за

жрецькі та судові функції. Третім же архонтом був полемарх – воєначальник. У середині VII ст. до н.е. базилевс втрачає свої судівські повноваження і зосереджується на питаннях культури у зв'язку з появою шести архонтів-фесмофетів, наділених функціями суддів. Усі дев'ять архонтів утворювали колегію вищих посадових осіб – своєрідного колегіального державного правителя, вибори до якого здебільшого здійснювалися шляхом жеребкування.

Досить цікавою уявляється еволюція права на зайняття посади архонта. Так, у XI ст. до н.е., коли царська влада була відмінена, представники царського роду Кодридів стали довічними архонтами. У середині VIII ст. до н.е. доступ до цієї посади отримали євпатриди. Термін же його повноважень скоротився до 10 років, а з першої половини VII ст. до н.е. – до одного року. Після реформ Солона (VI ст. до н.е.) архонтами могли стати члени вищого майнового розряду – пентакосіомедіми, пізніше – також вершники (другий розряд), а з 457/456 рр. до н.е. – зевгіти (третій розряд). У V ст. до н.е. колегія архонтів втрачає своє політичне значення, але до кінця століття ще зберігає свій вплив як почесний орган, що виконує різні державні обов'язки.

Практично аналогічною була ситуація у Римі. Як відомо, історія Риму знає три глобальні періоди: царський, республіканський та імператорський (принципат і домінат).

Царський період був періодом, коли в державі існувала посада рекса. Ф. Енгельс ототожнював останнього з посадою афінського базилевса, тобто, по суті, підкреслював, що римська держава спочатку існувала саме в рамках військової демократії. Щодо рекса, то Енгельс зазначав: «Він також був воєначальником, верховним жрецем та головуєчим в деяких судах. Прав же у сфері цивільного управління або влади над життям, свободою і власністю громадян він не мав, якщо тільки вони не витікали з дисциплінарної влади воєначальника або влади голови суду з виконання вироку. Посада рекса не була спадковою; навпаки, він спочатку обирався, скоріше за все, за пропозицією попередника, зібранням курій, і лише на другому зібранні урочисто вступав на пост. Що він міг також бути усунутий від влади, доводить доля Тарквінія Гордого» [390, с. 132].

Як відомо, спроба Тарквінія узурпувати владу і отримати можливість розпоряджатися життям, майном та свободою римських громадян зіткнулася з шаленим опором з боку знатних

патриціанських сімей. У результаті перемогли останні, Тарквінія Гордого було вигнано з Риму, і царський період завершився. Обов'язки рекса отримали два воєначальники (консули) з однаковою владою. Так розпочалася республіка – форма держави, за якої державне управління стає загальною справою усіх громадян Риму¹.

Як бачимо, Ф. Енгельс проголошував ідею, що саме два консули виконували обов'язки колективного глави держави в Римській республіці. Проте вважаємо, це не зовсім відповідає дійсності. На нашу думку, колективним главою держави в Римі часів республіки був сенат. Це можна пояснити так.

Вища влада в Римі складалася з трьох основних владних структур: народних зборів, сенату та магістратів. Народні збори – вищий представницький орган держави, який можна було б назвати законодавчими органами. Вони існували у вигляді трьох коміцій²: центуріатні, трибутні та куріатні. На цілком слушну думку К. Федорова, магістрати являли собою «...виконавчо-розпорядчу владу, виконували повсякденні управлінські функції» [333, с. 153]. Фактично те ж саме зазначав В. Макаrchук: «Поточна виконавча влада знаходилася в руках так званих магістратів» [189, с. 61]. Аналогічної думки був і З. Черніловський, називаючи магістрати колегіями: «Урядова влада в римській республіці складалася з декількох колегій» [358, с. 67].

При цьому магістрати поділялися на вищі та загальні. До вищих магістратів належали диктатори, консули та претори. Вони мали вищу військову владу та право укладати перемир'я, право скликати сенат та народні збори і головувати в них, право видавати накази і змушувати їх виконувати, право суду і призначення покарання. При цьому їхній статус відрізнявся. Так, диктатор мав право виносити смертні вироки, що не підлягали оскарженню. Консул мав право виносити смертні вироки, що могли оскаржуватися лише в центуріатних зборах у разі, якщо вирок було винесено на території Риму. У претора ж не було права виносити смертні вироки.

При цьому, на думку В. Графського, консули лише спочатку були спадкоємцями царських функцій та повноважень. Згодом же їхні повноваження були зведені до військового командування з

¹ Res publica – загальна справа.

² Щось на зразок палат.

усіма повноваженнями та піклуваннями, що випливали з цього: підбір та комплектування війська, розпорядження казною тощо. Проте вчений наголошував й на інших повноваженнях консулів: право головування в сенаті та можливості головувати в народних зборах, подавати законопроекти центуриатним та трибутним зборам [74, с. 177].

Стосовно сенату, то, як вважає більшість вчених, це був головний орган влади. На нашу думку, саме він був колективним правителем держави в Римській республіці. У віданні Сенату було «...попереднє обговорення усіх питань, що виносилися на розгляд центурій; право вето на рішення народних зборів (крім судових); розпорядження скарбницею і державним майном та бюджет взагалі; зовнішні зносини; військова справа, включаючи призначення командуючих» [189, с. 60]. Крім того, сенат, за рекомендацією консула, призначав строком на шість місяців диктатора, наділеного вищою військовою та цивільною владою.

Той факт, що саме сенат був правителем держави, можна пояснити двома моментами: функціональним та логічним.

Щодо функціонального аспекту, то саме правитель держави може реалізовувати представницькі функції всередині країни та за її межами (сенат відповідає за зовнішні відносини) та функціонально виконувати окремі повноваження (кадрові та ін.) виконавчої влади (сенат призначає командуючих та диктатора, має право вето на рішення законодавчих органів та розпоряджається бюджетом країни). Проте сенат не керує поточними справами в республіці, а відповідно не може бути лише одним з органів виконавчої влади. Фактично римський сенат можна порівняти з Президією Верховної Ради СРСР та Президентом США. За способом формування сенат нагадує вибори президента. Так, згідно з Конституцією США президента обирають виборщики, що, у свою чергу, обираються пересічними громадянами США. Те саме стосується римського сенату, який формується цензорами, що обираються громадянами Риму один раз на п'ять років. Щодо Президії Верховної Ради СРСР, то згідно зі ст. 119 Конституції СРСР вона, як і сенат, виконувала «...функції вищого органу державної влади СРСР» [154, с. 42], що «ратифікує та денонсує міжнародні угоди СРСР» [154, с. 43], «призначає на змінює вище командування Збройних Сил СРСР» [154, с. 44] тощо.

Що ж стосується логічного аспекту, то він проявляється, коли починаєш досліджувати подальший історичний досвід римської

державності. Як відомо, імператорський період її існування складався з двох етапів – принципату та домінації. При цьому термін «принципат» походить від слова «принцес» – перший. Саме так у Римі називали першого за списком сенатора, який отримував право першого виступу, що дозволяло йому впливати на подальші рішення сенату. Засновник імперії Октавіан Август, отримавши цей титул, у подальшому став одноосібним правителем держави. Таким чином, саме сенат став тим органом, який дозволив перейти від колегіальної форми державного правителя до одноосібної. Тому в часи республіки (до епохи диктатур) правителем держави був саме римський сенат.

У диктаторський період сенат практично втратив свій вплив, а реальна влада державного правителя зосереджується в руках диктаторів: Сулли, Помпея, Цезаря. З приходом же до влади Октавіана Августа розпочинається імперський період римської державності. І хоча на першому етапі (принципат) республіканські органи все ще впливали на стан справ в імперії, проте вже з епохи домінації це практично нівелюється.

З падінням Римської імперії розпочинається епоха варварських королівств, які здебільшого були монархіями. Республіки ж залишаються лише в рамках так званих «міських республік» [319, с. 169] Італії (Венеція, Генуя, Флоренція), Русі (Новгород, Псков) та Німеччини (Любек, Бремен, Гамбург, Магдебург). Винятком із цього правила була Річ Посполита, яка, звісно, не належала до «міських республік».

І хоча формально члени Ганзи входили до складу Германської імперії (Священної Римської імперії германської нації), а Новгород та Псков політично належали до Київської Русі, але за тих процесів децентралізації, що відбувалися протягом Середніх віків, у принципі можна говорити про наявність в міських середньовічних республіках інституту фактичного державного правителя.

При цьому всі міські республіки умовно можна звести до трьох типів, залежно від того, кому реально належить влада у місті: сеньйоральне місто, яке здебільшого втілювалося в імперських та вільних містах Німеччини, аристократична республіка, яка була поширена в Італії та (трохи) у Франції (Венеція, Генуя, Ажен), а також демократична республіка (Флоренція, Новгород, Псков).

Щодо сеньйорального міста, то така система існувала за умови, коли місто формально підкорювалося якомусь феодалу (здебільшого ним виступав імператор чи церква), але зберігало внутрішню

самоврядування. Для управління такими містами характерною була наявність змішаних форм, тобто поєднання влади городян та представників феодала. Зазвичай останній зберігав за собою (фактично – за своїм представником) загальне керівництво та суд, залишаючи самоврядування на більш дрібному рівні і законодавчо дозволяючи (іноді) участь представників городян у питаннях оподаткування.

У таких містах не могло не виникати певних конфліктів, коли, зокрема, феодал прагнув збільшити феодалські повинності городян як у формі податків чи відпрацювання, так і у разовій формі (подарунки з приводу різних урочистостей, одноразові субсидії тощо). Також була дуже поширеною практика «добровільних займів», які зазвичай «забували» повертати. Крім того, реалізація різних прав, наприклад, суду, також супроводжувалася певними митними поборами. Іноді феодал йшов на те, щоб дозволити городянам викупити ті чи інші права і навіть досягти самоврядування, але, отримавши за це гроші, він через певний час забирав ці права силоміць.

Говорячи ж про управління сеньйоральним містом, слід мати на увазі, що навіть у містах, які мали досить значну автономію, дуже часто існувала посада представника сюзерена-сеньйора. Як правило, це був чиновник імператора, короля чи церкви. Так, у німецьких містах існували посади бургграфа та його заступника – шультгейса, які здійснювали правосуддя від імені сеньйора. При цьому бургграф не лише очолював суд міста, а й особисто тричі на рік розглядав справи з приводу насильства, нападу на дім (якщо нападника застали на місці злочину), а також усі справи, які виникали за «14 ночей» до початку офіційного розгляду судових справ безпосередньо бургграфом чи шультгейсом.

При цьому, однак, у Священній Римській імперії германської нації існувала низка міст, які мали більше прав, порівняно з іншими. До таких привілейованих міст належали імперські та вільні міста.

Зокрема, у Німеччині імперським визначалося місто, що підпорядковувалося безпосередньо імператорові, тобто сформоване шляхом виборів міське керівництво платило податки з прибутків не до скарбниці місцевих феодалів – князів та герцогів, а безпосередньо кайзеру – імператору Священної Римської імперії германської нації. З XIII ст. імперські міста згідно з викупленими у кайзера привілеями мали широкі самоврядні права, що дозволяють

сучасним дослідникам говорити про практично повну політичну самостійність [114], адже вони мали право карбувати свої монети, утримувати військо та формувати вищі судові органи. Щодо обов'язків перед імператором, то, будучи його васалами, імперські міста щодо останнього склали клятву вірності та приймали свого сюзерена разом із двором у випадку відвідин ним міста.

На відміну від імперського, вільне місто спочатку управлялося князем-єпископом, але згодом отримувало незалежність. Зокрема, такими містами були Базель (став вільним містом у 1000 р.), Вормс (1074), Страсбург (1272), Кельн (1288) та Шпайєр (1288). У 1244 – 1462 рр. вільним містом був Майнц.

Розрізнявся також юридичний статус вільного та імперського міста щодо кайзера. Зокрема, вільне місто повинно було підтримувати імператора під час хрестових походів та організувати свій власний захист, тоді як імперське місто повинно було ще й сплачувати податки своєму сеньйорові та постачати війська для усіх його військових кампаній. Крім того, вільні міста були також центрами єпархії і здійснювали церковно-світське управління як єпархією, так і самим князівством. У XII–XV ст. ці міста користувалися правами самоврядування, в них обиралися бургомістри та члени міської управи, які вирішували місцеві питання, кримінальні та цивільні справи. Духовні ж князі зберігали юридичний вплив на стан справ у вільних містах шляхом призначення головних чиновників міста – бургграфів та префектів, які здійснювали загальне керівництво відправленням правосуддя.

Історія ж інституту державного правителя в німецьких містах розпочалася приблизно з XII ст., коли виникла міська рада. Причому цей орган фактично розпочав реалізовувати функції державного правителя, фактично продовжуючи римські традиції колегіального керманіцтва в умовах республіки. На сьогодні відомі дві основні форми організації міської ради: корпорації патріциїв та судові інстанції присяжних та шофенів – членів судової колегії, що визначали покарання разом із суддею як головою суду.

При цьому шофени та присяжні виникли ще з XI ст. і принципово обиралися виключно із числа городян. У XII ст. вони почали призначатися довічно й отримали необмежені повноваження у сфері правосуддя, тим більше що суддя одноосібно ніколи не виносив вироку, а лише керував судовим процесом та слідкував за виконанням судового рішення. Саме тому головну роль у судовому процесі відігравали присяжні та шофени, і, відповід-

но, утворення в містах власних судових органів стало одним з найважливіших привілеїв, який до цього належав міському сеньйору.

Таким чином, у Німеччині вже на початку другого тисячоліття присяжні та шофени почали відігравати істотну роль в управлінні містами. Так, зокрема, досить відомим є той факт, що у Меці XII ст. єпископський шоффмейстер управляв містом разом із 13 шофенами. У місті Кобленц шоффени представляли міську управу вже з 1104 р., а колегія шоффенів Ахену стає відомою вже з 1192 р. [384, с. 58].

Проте іноді місце шофенів у місцевій раді займала корпорація патриціїв. Так, у місті Кельн у 1106 р. патриції Альтштадту, поселення св. Мартіна та інших, раніше відокремлених, громад міста під час будівництва міського муру заклали засади формування патриціанської гільдії – Ріхерцеху. Незважаючи на те, що він об'єднав лише верхівку міста, Ріхерцех вважав себе втіленням усієї міської громади. Цей орган тривалий час не визнавався архієпископом Кельна, хоча останній і визнав у 1112 р. міську громаду. Прагнучи нівелювати владу патриціанської гільдії, він призначив, за поданням бургграфа та міського фогта – управителя церковними землями, з числа городян двох ректорів та кількох міських шофенів, на яких було покладено обов'язок управляти зібранням городян. Утім, це ні до чого не привело, адже реальна влада в міській громаді зосереджувалася в руках Ріхерцеху, саме він контролював міські ремесла. У 1149 р. він керує будівництвом будинку міської управи – бюргерхаузу, а між 1179 та 1182 роками патриціанська гільдія організовує вибори на один рік двох власних посадових осіб – бургомістрів, один з яких був членом колегії шофенів і представником як громади, так і єпископа.

Протягом XII ст. в Кельні колегія шофенів, з одного боку, трансформувалася в орган власне міської управи, а з іншого – витіснила із сфери міських справ фогта та бургграфа. При цьому шофени тісно взаємодіяли з Ріхерцехом, засідали у збудованому останнім бюргерхаузі та вели міську книгу. Така співпраця врешті-решт призвела до того, що шофени стали членами патриціанської гільдії, і потреба в останній поступово зникла. У 1396 р. Ріхерцех було розпущено [384, с. 62].

Шофени та корпорації патриціїв у німецьких містах часто були основою для виникнення міської ради. Водночас на її становлення вплинув ще один істотний елемент – консулат, зобов'язаний своїм

розвитком імператору Генріху VI, який прагнув не стільки запровадити в містах Священної Римської імперії германської нації демократичні засади, скільки обмежити там владу міської аристократії. Зокрема, на цілком слушну думку І. Шумова, монарх прагнув того, щоб владолюбивій групі патрициїв через міську громаду «могли протистояти інші кандидати, приблизно з більш поступливих представників патриціату або ж з народу» [384, с. 64].

Тринадцяте століття стало часом розквіту міських рад німецьких земель. Цьому, перш за все, сприяв той факт, що до такої форми організації інституту державного правителя перейшли практично всі німецькі міста, адже поступово ради почали витіснити шофенів у найважливіших функціях міського управління, а в деяких містах шофени самі поступово набули рис міської ради. При цьому істотну роль у зазначених процесах відігравали італійські традиції консулату, адже іноді навіть самі члени ради мали титул консула.

Отже, фактично відбувалися процеси передачі реальної державної влади в містах міським радам, членів яких обирала міська громада, зазвичай на один рік.

Найбільш відомими радами того періоду були ради в містах Магдебург та Любек.

Зокрема, у Магдебурзі ще у 1188 р. було зафіксовано зібрання міської громади, в якій домінували патриціанські елементи. Тоді ж самому місту були надані міські права. Цьому сприяв той факт, що колегія шофенів у Магдебурзі, яка призначалася архієпископом, існувала тут ще з 1129 р., а в 1138 р. з її лав виділилася міська рада, яка складалася з представників купецьких гільдій. До 1291 р. колегія шофенів та міська рада спільно управляли містом, перебираючись щорічно.

Щодо Любека, то його міська рада також почала формуватися досить рано. Загальновідомо, що у 1204 р. король Данії Вольдемар II згідно з привілеєм, даним йому імператором Священної Римської імперії германської нації Фрідріхом Барбаросою, надав консулам Любека право монетного контролю. У 1223 р., тобто через три роки після ліквідації датського панування, імператор Фрідріх II звеличив Любек до статусу імперського міста, за міською радою якого вже з 1226 р. закріпили відповідні судові повноваження. У 1227–1242 рр. рада Любека брала участь у призначенні міських опікунів, а два її представники залучалися до суду фогта. Можна сказати, що поступово рада стала провідним органом у місті,

хоча й вона мала певні обмеження у сфері владних повноважень. Так, рада Любека, без попередньої згоди самих городян, не могла укладати союзи та оголошувати війну, вирішувати грошові питання, визначати щорічний майновий податок, а також викупувати ренту з міських земельних наділів. У менш важливих же справах рада могла радитися із окремими представниками городян.

Любек та Магдебург стали тими містами, які найбільш повно закріпили не лише правову організацію місцевого самоврядування, а й правовий статус середньовічної держави з республіканською формою правління. При цьому саме Любек став центром найбільш відомої конфедерації середньовічних республік – Ганзи, кожна з якої управлялася обраною колегіально-одноособною діархією – радою та бургомістром. Саме така діархія і утворювала державного правителя абсолютної більшості середньовічних міських республік.

Практично аналогічною була ситуація і в тих умовах, коли місто звільнялося з-під влади одного сюзерена і втрачало статус сеньйорального міста. У цьому разі влада зазвичай переходила до найвпливовішої верстви городян. У німецьких землях вона називалася патриціат, а в італійських – просто «жирний народ».

Зрозуміло, що з самого початку на хвилі об'єднання проти спільного ворога (міського сеньйора) городяни діяли усі разом. Найважливіші рішення приймалися на загальних зборах, які, по суті, втілювалися або в організації міських зборів, або в організації зборів городян за кварталами.

Однак згодом ставало зрозумілим, що для прийняття оперативних рішень необхідним стає існування невеликої ради, що складалася б з найавторитетніших городян. Найактивнішими та найавторитетнішими городянами були, перш за все, найбільш заможні та впливові люди – купці, ремісники та іноді землевласники. При цьому роль ради зростала ще більше, якщо влада у місті захоплювалася шляхом змови або, навпаки, самоврядування фактично викупалося (спочатку право формувати суд, потім обирати міського керманіча тощо). У результаті склалася система, коли усі основні рішення у місті приймала невеличка купка городян, об'єднана у ради, що контролювали питання зовнішньої та внутрішньої політики міста.

Спочатку, поки зберігалася зовнішня загроза з боку колишнього сеньйора, така система діяла досить ефективно: патриції намагалися вирішувати усі справи з урахуванням думки населен-

ня, добре розуміючи, що якщо сьогодні вони посваряться з пересічними городянами, то завтра просто ніхто не вийде захищати місто.

Проте з часом зовнішня загроза поступово звелася нанівець. Усі зивкали до існування міст, незалежність яких зазвичай затверджувалася імперськими та королівськими законами, договорами із сусідами тощо. Патриції переставали звертати увагу на волю загальних зборів городян або намагалися маніпулювати ними. Ради ж починають приймати рішення не лише з поточних, а й з найважливіших справ.

Крім того, патриції прагнули зберегти свою владу та передати її своїм нащадкам. Для цього широко використовувався механізм кооптації, тобто система, коли чиновник, який залишав свою посаду, призначав на своє місце свого наступника. Іноді рада сама обирала своїх нових членів або ж з'являлася норма, згідно з якою членами міської ради могли стати лише представники певних родин.

У результаті можливість увійти до складу ради для пересічного городянина була практично зведена нанівець, адже членство у раді та сама влада у місті передавалися у вузькому колі патриціанських родів, членами яких були заможні купці, банкіри та землевласники. Вони наполягали на тому, щоб влада фактично й формально була закріплена за ними.

Така система була характерною для двох категорій міст. По-перше, там, де основою міської економіки була торгівля, а не ремесла, в результаті чого економічно обґрунтовувалася могутність торгівельних домів, а отже, й міської знаті. Саме такими містами були італійські аристократичні республіки у Венеції та Генуї. По-друге, там, де більша частина населення займалася також не ремеслами, а сільським господарством, орієнтованим на ринок. Таким був Ажен на півдні Франції (Аквітанія), де в часи британського панування основною сферою діяльності городян та навколишніх сіл стало виготовлення та заготівля вина на продаж.

Слід мати на увазі, що хоча ця система й не була ідеальною, вона далеко не завжди означала свавілля аристократії. Як правило, вона супроводжувалася широким розвитком відносин за типом «патрон – клієнт», за яких аристократ повинен був захищати інтереси своїх підопічних. При цьому різні групи аристократії взаємно стримували одна одну, а тому поряд з конфліктами, що виникали між аристократією та середнім класом, який

намагався посилити свій вплив та увійти до складу міських правителів, існувала також боротьба між різними аристократичними родинами.

Іноді багаті городяни намагалися увійти до складу такої аристократії, але це було досить складно, адже представники останньої зазвичай не хотіли допускати до своїх лав чужинців. Утім, така ситуація дуже часто вирішувалася за допомогою шлюбів.

Класичним прикладом аристократичної республіки була Венеція, яка ще у VIII ст. набула власного самоврядування [358, с. 136].

Державна ж організація Венеціанської республіки базувалась, по-перше, на функціональних відмінностях інститутів влади (це було характерним для практично усіх міських республік), по-друге, на значно більш оформленому розгалуженні владних та управлінських органів. Цьому сприяло дві події.

Першою з них було так зване Закриття Великої ради у 1297 р., коли було прийнято рішення про допуск до організації органів вищої влади виключно аристократичних верств венеціанського суспільства. Друга подія відбулася у 1315 р., коли венеціанська влада створила так звану «Золоту книгу» – список активних громадян (їх виявилось лише 8% усього населення міста), що отримували політичні права [232, с. 329].

Як і в будь-якій іншій міській республіці, у Венеції державний правитель існував у вигляді діархії «дож – Велика рада».

Зрозуміло, що вища влада у Венеції належала Великій раді, до якої входило від 35 до 1500 городян, вказаних у «Золотій книзі». Саме цей орган приймав закони, встановлював податки, а також призначав міських посадовців та здійснював контроль над їхньою діяльністю.

Велика рада очолювалася дожем – герцогом.

Історія появи цієї посади заслуговує на окрему увагу. Річ у тім, що венеціанські дожі фактично завдячують своїй появі візантійському імператорові Льву III Ісавру, який у 726 р. розпочав активну іконоборчу політику. Венеція (тоді лише провінція Візантійської імперії) за активної підтримки папи Григорія II повстала проти імператора. Павла – екзарха Равенни, було вбито, а його прихильники були вимушені залишити північно-італійські провінції. Гарнізони заколотників, які переважно складалися з місцевих жителів, обрали в екзархат власних командирів та проголосили

свою незалежність. Вибір громад припав на такого собі Орсо¹ з Ераклеї. Його поставили на чолі колишнього уряду провінції і дали титул дюка. Останнє не було чимось надприродним, адже те саме відбувалося в багатьох інших заколотних містах. Проте Венецію відрізняє той факт, що призначення Орсо заклало основу для традиції, яка протрималася майже тисячу років. Його ж титул – дюк, на думку відомого дослідника Дж. Норвича, «під впливом грубого венеціанського діалекту, перетворилося на слово „дож”» [225].

Дожа обирали довічно шляхом непрямих виборів: від міських кварталів (чи від Великої ради) обиралися (чи призначалися) спеціальні виборщики. Вони, із залученням додаткових електорів, утворювали другу колегію, друга – третю, третя – четверту. І лише п'ята чи шоста колегія безпосередньо затверджувала запропонованого кандидата. На думку творців такої системи, вона повинна була стати на заваді авантюристам, що могли б заморочити голову пересічним громадянам.

Проте така система існувала не завжди. Дж. Норвич, який детально дослідив історію Венеції, вказує на той факт, що перші дожі фактично самі визначали своїх наступників, призначаючи їх своїми співправителями. Така ситуація тривала аж до 1071 року, коли в результаті антидинастичної революції дожем обрали заможного купця Доменіко Флаб'яніко [225].

Після свого обрання дож отримував кошти на своє життя і роботу від Венеціанської республіки та носив особливі відзнаки. Місцем його перебування став знаменитий Палац дожів.

Досить цікавим уявляється питання щодо повноважень дожа. Так, одні дослідники наголошують на тому, що дожі мали великі повноваження [358, с. 137], інші вважають, що вони мали переважно представницьку владу [232, с. 329].

На нашу думку, правильними є обидва твердження, адже в різні віки повноваження дожів значною мірою відрізнялися. І якщо у VIII–XII ст. їхня влада була майже абсолютною, то після конституційних реформ 1172–1173 рр. вона стала практично номінальною.

В Ажені влада належала консулам, які обиралися на один рік. Кожен з них представляв один з восьми кварталів міста. Колишні консули утворювали раду присяжних, що контролювали діяльність консулів діючих.

¹ Чи Урсуса.

При цьому консул, що залишав свій пост, сам призначав собі наступника. В Ажені діяла система, згідно з якою пост консула можна було обіймати декілька разів, але не можна було призначити консулом самого себе.

І хоча формально діяли міські збори, проте вони зазвичай не виносили жодних важливих рішень. При цьому всі питання в ньому порушували виключно самі консули.

Саме Ажен став втіленням того, у що може виродитися аристократична система, коли влада зосереджується у вузькому колі кількох впливових родин, а консули (за участю присяжних) контролюють скарбницю, наймають міських службовців тощо. Результатом стає поширення корупції та деспотизму.

Третьою найвідомішою аристократичною республікою була одвічна суперниця Венеції Генуя. На відміну від венеціанської, представники аристократії останньої намагалися не стільки інтригувати, скільки воювати один з одним. І лише у XV столітті була реорганізована система державного управління, яка забезпечила істотне примирення ситуації в місті. Зокрема, крім дожа та сенату, у Генуї було створено Дім Святого Георгія, який зосередив у своїх руках усю повноту спочатку фінансової, а потім і політичної влади. Цей орган фактично був банком, але належав не якійсь одній родині, а був власністю всього міста. Сучасною мовою «Дім Святого Георгія» – це акціонерне товариство відкритого типу, акції якого купувалися й продавалися і яке очолювалося правлінням у складі представників найвпливовіших родин Генуї.

В умовах сеньйоральної та особливо аристократичної республіки все більшого значення при організації та функціонуванні рад набував міський патриціат, який виділявся не лише багатством, а й своїм соціальним становищем. Зокрема, вважалося, що в таких містах міське право не записане в книгах вичерпно, але «передається та чітко оберігається мудрими, розумними людьми» [384, с. 68], як це записано в преамбулі до книги VII Мейсенської збірки Магдебурзького права XIV ст. Саме тому, незважаючи на значне поширення громадських виборів ради, у багатьох містах вибори громадою підмінялися виборами патриціатом. У цьому разі лише, так би мовити, «кращі люди» могли обирати раду, і водночас саме вони могли бути обраними. Так, наприклад, у Кельні кожен померлий ратман (член ради) протягом 8 днів повинен бути замінений шляхом виборів нового виключно з роду покійного, а

тому Рада Кельна тривалий час складалася з представників 15 аристократичних родів. Затвердження ж в місті пріоритету міської ради відбулося досить пізно, адже аристократичний Ріхерцех активно цьому заважав. У 1297 р. ситуація в Кельні склалася так, що місто, крім міської ради, представляли суддя, шюфени та посадовці Ріхерцеху. І лише у 1341 р. міська рада вперше виступила як єдиний представник міста.

Говорячи про термін повноважень членів міської ради, ми в основному стикаємося лише із ситуацією щорічних виборів. Проте при заміні старого складу ради новим існувало безліч варіантів, і зовсім не обов'язково, що всі радники змінювалися одночасно. Наприклад, у так званій двоверстовій раді третина радників щорічно залишала справи і залучалася лише до обговорення найважливіших питань із правом виключно дорадчого голосу, тоді як інші дві третини («засідаюча рада») активно вели справи і обіймали міські посади. Були й триверстові ради – у цьому разі кожен ратман після закінчення свого терміну перебування при владі залишав свої повноваження на два роки і повертався на службу лише на третій рік.

Для міст, які знаходилися на німецькій території, була характерною сакралізація виборів. Зокрема, усі вибори розпочиналися богослужінням та й проводилися або безпосередньо в соборі, або в ратуші. День виборів також був не випадковим. Наприклад, у Генфі, Фрайбурзі та Люцерні популярним днем було 24 червня – день Івана Хрестителя. На нашу думку, це було пов'язано з припущенням, що на городян саме в цей день зійде святий дух. Не менш популярною була дата 22 листопада – день сходження на святого Петра. Зокрема, саме на цей день припадають вибори до міських рад серед членів Ганзейського союзу – Любека, Гамбурга, Кенігсберга та ін. Досить поширеним днем виборів було також Різдва та Пасха. Зокрема, саме тоді обиралися члени міської ради в Нюрнберзі, Франкфурті та Берні.

Як зазначалося вище, у соціальному аспекті міська рада дуже часто складалася з патриціїв. Уже на початку XIII ст. це чітко видно при аналізі списків рад різних міст, у яких практично весь час повторюються одні й ті самі прізвища. Більше того, дуже часто три чверті місць в радах займали представники двох-трьох провідних родів. При цьому не слід забувати, що патриції не лише призначали членів ради, а й справляли на неї істотний вплив, адже вони, так само, як і ради, виступали як свідки, визначалися як

радники у найважливіших питаннях та брали участь в управлінні міськими справами. Крім того, вони активно брали участь у прийнятті певних рішень, а в умовах конфлікту між містом та міським сеньйором залучалися як третейські судді. З іншого боку, такі представники відповідали нарівні з радою, якщо сеньйор міста вважав, що владні органи останнього повинні притягатися до відповідальності.

Така ситуація наводить на думку про антинародний характер системи міського принціпату, проте це не зовсім так. Річ у тім, що робота в раді вважалася почесним обов'язком і ратман від самого початку повинен був служити принципово безплатно. Тому ним могла стати лише заможна людина – рантьє чи купець.

Платня ж за участь у роботі ради була запроваджена не раніше XIV ст. у вигляді добових платежів чи річного жалування [384, с. 71]. З тих пір питання щодо підвищення платні неодноразово ставилося в різних містах, на підставі того, що радники несли багато представницьких витрат, а дипломатична служба мала досить небезпечний характер.

Щодо функцій ради, то основною серед них була контрольна. Зокрема, більшість рад здійснювала контроль у військовій та податковій сферах. Крім того, рада здійснювала нагляд за тим, як міська громада споруджувала та утримувала міський мур. Щодо податкової сфери, то саме на ратманів покладався обов'язок встановлювати точний розмір податків (при цьому саме вони могли знизити податкову ставку). Рада ж слідкувала за правильністю міри й ваги та встановлювала покарання за правопорушення у цій сфері, а також здійснювала контроль за чеканкою монети.

Стосовно ж іншої ланки міської правлячої діархії – бургомістра, то саме він тримав у себе міську печатку та ключі від міських воріт. Як відомо, інститут бургомістра виник пізніше, ніж оформлення ради як органу управління містом. Іноді бургомістр був головою ради, іноді діяв поряд із нею, як особливий голова, а сам він був свого роду розпорядником ради [233, с. 110]. Зазвичай у місті існував один бургомістр, але великі міста могли обрати двох, трьох або чотирьох бургомістрів. Зрозуміло, що бургомістр обирався як міською радою, так і всією громадою міста, проте іноді його призначав міський сеньйор. Були й інші варіанти. Так, у місті Нюрнберг протягом звітного року на посаді бургомістра побували в порядку черговості 26 ратманів. Відомий також випадок, коли

два бургомістри – старший та молодший – перебували на посаді протягом 28 днів.

Щодо функцій бургомістра, то на сьогодні їх відомо мало. Так, досить зрозумілим було те, що саме він головував на засіданнях міської ради, виступав від імені міста на міжнародній арені та у відносинах з імперською владою, а також вирішував питання щодо дзвону дзвонів. Останнє було дуже важливим, адже саме дзвін був символом міської свободи, саме дзвін скликав городян на зібрання чи вибори, для оголошення чи відміни певної постанови, а також для допомоги.

Іноді траплялося, що, незважаючи на зусилля аристократії, влада залишалася в руках усіх городян. Тоді найважливіші рішення приймали збори городян та міська рада, сформована, у принципі, на демократичних засадах. При цьому під демократією в середньовічних містах розуміли систему, за якої право голосу мали лише городяни, які володіли в місті нерухомістю (мали будинок і сплачували певний податок) та брали участь у міському ополченні, або ж були майстрами якогось цеху.

Таким чином, в умовах демократії влада належала міським зборам і раді, яка приймала оперативні рішення. Спочатку чітка система підрахунку голосів на зборах була відсутньою, а рішення приймалося за допомогою криків «за» чи «проти». Потім у деяких містах почала складатися більш чітка демократична система голосування, але роль самих зборів починає зменшуватися, адже основні рішення зазвичай приймає рада.

Порівнюючи раду демократичної республіки з аналогічними радами в сеньйоральному місті та в умовах аристократії, слід мати на увазі, що демократична міська рада обиралася усіма повноправними городянами зі свого середовища, а її склад періодично змінювався. Водночас до повноправних городян належали лише 10% усього складу жителів міста. Учні ж, підмайстри та чорноробочі не мали права голосу.

При цьому традицій прямих виборів міського керманіча та членів ради не існувало. Вибори відбувалися або за цехами та/або кварталами. У кожному цеху (кварталі) повноправні городяни обирали свого очільника чи члена ради, який і представляв їхні інтереси у міській раді. Там же в раді обирався й керманіч міста (мер чи бургомістр), який виконував виключно роль голови вказаної ради. При цьому таких керманічів могло бути кілька.

Інша відмінність демократії від аристократії та сеньйорально-го міста полягає в тому, що в демократичній міській республіці не існувало місцевої аристократії, яка могла б передавати свої посади у спадок своїм нащадкам. І хоча іноді в місті існували більш заможні та впливові цехи, які мали пріоритет у раді, а їхні представники мали більше голосів (навіть за наявності підтримки меншості городян), проте навіть і тоді влада ніколи не передавалася у спадок.

Найбільш відомими демократичними міськими республіками були Флоренція у XII–XV ст. та Новгород у XII–XIV ст.

При цьому саме Флоренція вважалася класичним прикладом середньовічної демократії. У XIV ст. це було велике місто, в якому мешкало близько 90 тис. громадян. Основною ж одиницею управління був цех, який кожні півроку обирав свого керівника (консула чи пріора).

Найвпливовішими були найбільш заможні (так звані «старші») цехи – купецтво, виробники шерсті та шовку, міняли, судді й нотаріуси, лікарі й аптекарі. Найбільш впливовими ж з них були цехи купецтва – Каліммала та виробників шерсті – Лана, членами яких могли бути навіть представники родовитих сімей. До п'яти середніх цехів належали м'ясники, чоботярі, ковалі, тесляри та дрібні торговці. Крім них, у Флоренції існувало дев'ять молодших цехів.

Номінально вищим органом державної влади у Флорентійській республіці був пріорат, члени якого (пріори) обиралися шляхом досить складної процедури: 4 пріори обиралися від двох кварталів та ще 2 пріори – від трьох. З основних питань пріорат повинен був радитися із консулами – керівниками цехів, які обиралися цеховими майстрами на 6 місяців без права повторного переобрання. Фактично пріорат, цехи та консули утворювали своєрідну єдину систему органів законодавчої влади.

Щодо керманічів республіки, то їх фактично було двоє: подеста, який втілював виконавчу владу, та гонфалоньєр (прапоронсець), який був уособленням судової влади.

При цьому подеста спочатку був лише військовим та дипломатичним очільником Флоренції. Його зазвичай запрошували з числа знатних феодалів (спеціальна комісія оцінювала кандидатів) на півроку чи рік. Місто надавало подесті палац, охорону-гвардію та грошове утримання. При цьому поряд із подестою у Флоренції була заснована посада капітана – очільника цехового та народного ополчення.

Стосовно гонфалоньєра, то він обирався всіма городянами і був своєрідним аналогом народного трибуна в Стародавньому Римі. При цьому він не лише виступав своєрідним захисником громадян та міських прав, а й керував народним судом та вимагав для очевидних злочинців вигнання, конфіскації їхнього майна, а також особисто керував спеціальним загоном саперів, що руйнували будинки злочинця.

У XV ст. у Флоренції запроваджується своєрідне загальне виборче право для осіб, які досягли 24 років та були внесені до цехових списків. Фактично ж це право стосувалося лише 3% городян [232, с. 327].

Після того як у 1421 р. Джованні Медичі було обрано гонфалоньєром, тобто він фактично очолив сеньйорію – уряд Флоренції, ситуація докорінно змінилася і значення виборів істотно знизилося. Саме про це цілком слушно зазначав проф. З. Черніловський: «Флорентійська влада обиралася, але ці вибори були пустою формальністю» [358, с. 137].

Фактично саме в часи правління родини Медичі (1430–1737) Флоренція з демократичної республіки перетворилася на тиранію.

Іншим відомим прикладом демократичної республіки був Новгород Великий.

Тут не було цехів. Організаційно місто поділялося на п'ять кварталів – кінців, кожен з яких ділився на вулиці.

Проте владна система все ж таки нагадувала флорентійську. Так, у Новгороді (та у Пскові) вища влада належала вічеві – загальним зборам городян, що зазвичай відбувалися на Торговельній площі (у Новгороді). Саме віче обирало вищу владу в місті – посадників, тисяцьких та архієпископа. Є й припущення про те, що в Новгороді існував аналог міської ради – рада панів [234], проте інші джерела це заперечують [384, с. 171]. Водночас зазначені джерела наголошують на існуванні такого органу в Пскові [384, с. 172].

Новгородсько-псковська система управління також дещо нагадувала як флорентійську, так і німецьку.

Як уже зазначалося, у Флоренції поряд із прапороносцем-гонфалоньєром був і подеста, якого обов'язково запрошували зі сторони, тобто не з числа городян. Це дуже нагадує ситуацію із запрошенням князя до Новгорода та Пскова.

Так, досить відомим є той факт, що виходець із Великого князівства Литовського Довмонт був запрошений жителями Пскова

як князь, і так він прослужив місту тридцять три роки. При цьому головним його обов'язком був захист Пскова¹. Не менш відомим є той факт, що саме задля свого захисту від лівонців новгородці запрошували до себе князем Олександра Невського, адже лише запрошений князь «із своєю дружиною, немов магніт, що притягує залізну стружку, був тією силою, яка об'єднувала новгородське ополчення і робила його по-справжньому боездатною силою. Двісті-триста княжих дружинників – досить вагомий аргумент, здатний змусити навіть найбільших новгородських шибайголов дотримуватися дисципліни і виконувати накази» [221, с. 69]. Самим же ополченням керував тисяцький – своєрідний аналог флорентійського капітана.

Щодо подібності німецьким містам, то в Новгороді існувала посада посадника, яка дуже нагадувала бургграфа, адже, як зазначав В. Ключевський, спочатку його призначав на посаду («посадив») князь [139, с. 145]. До речі, вищезгаданого новгородського тисяцького в німецьких містах називали герцогом [384, с. 25].

Аналіз літератури, проведений відомим сучасним російським істориком І. Шумовим, про те, що в новгородських літописах згадується не один, а кілька посадників [384, с. 150], дозволяє нам наполягати на існуванні колегіальних органів правління і в Новгородській республіці.

У Речі Посполитій, незважаючи на існування посади короля, вища влада належала шляхетському сейму. Більше того, у 1505 р., коли з'явився документ під назвою «Nihil novi»², що більш відомий під назвою «Родомська конституція», король остаточно втратив право видавати будь-які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. «Родомська конституція» закріпила також *liberum veto*³, право рокошу та конфедерації. Принцип *liberum veto* означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти: якщо хоча б один шляхтич проголосував проти, закон не приймався. Рокош та конфедерація також були спрямовані проти королівської влади: рокошем називався офіційний заколот проти короля, а конфедерацією – офіційний союз шляхтичів проти короля.

¹ У тому числі й від новгородців.

² «Нічого нового».

³ Принцип загальної згоди.

Ідею обмеженості королівської влади підтримували не лише представники польсько-литовської шляхти, а й представники української філософської еліти.

Так, у XVI ст. відомий український мислитель Станіслав Ориховський-Роксолан писав королю Сигізмунду II Августу: «Отже, коли тебе запитують: хто ти? – відповідай побожно і правдиво так: я король – уста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон скаже» [235, с. 184].

Поділяв ідею обмеженості королівської влади і православний теолог Іван Вишенський, який передбачав «...вічну загибель королю, якщо він з доброї людини перетвориться на тирана» [346, с. 239].

Обмеженість королівської влади зумовила як появу сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіт місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень.

Постійна ж виборність короля та фактичне зосередження влади в руках сейму дозволяють нам наголошувати на республіканському характері форми правління в Річі Посполитій. Тим більше що й сама назва «Річ Посполита» перекладається як «республіка».

Таким чином, Річ Посполита, середньовічна міська республіка, так само, як і республіка стародавнього світу, тяжіє саме до колегіальної форми державного правителя і фактично до появи інституту президента, республіканська форма правління могла оперувати виключно колективною формою глави держави. Саме тому, у принципі, можливим є ототожнення республіки з поліархією як протилежністю монархії, що свого часу зробили відомі українські державознавці [11, с. 206].

3.2. Президентство як головна структура конституційної республіки: основні віхи становлення

Сучасна конституційна республіка значною мірою завдячує своїй появі інституту президента.

Президент, на думку доктора юридичних наук О. Скрипнюка – це «обраний народом або парламентом змінний глава держави, який може одночасно бути очільником виконавчої влади в президентських та президентсько-парламентських республіках» [296, с. 309].

Термін «президент» походить від *лат. Praesidens*, що означає «той, хто сидить попереду». Саме так у добу античності називали головуючих на різних зборах. Проте наприкінці XVIII ст. цей термін набуває сучасного значення: спочатку як керівника вищої виконавчої влади, а згодом і як глави держави.

Умовно можна виділити дві основні моделі виникнення і розвитку інституту президента – американську та французьку. Крім того, досить цікавим є досвід радянського президентства.

Саме тому буде корисним дослідити процеси формування інституту президентства та глави держави в Сполучених Штатах Америки, у Франції, а також в СРСР (як попередника сучасних України та Російської Федерації).

Так, щодо США, то на першому етапі американської державності не лише законодавча, а й виконавча влада зосереджувалася в руках представницького органу – Континентального конгресу. Одноосібного державця в той час ще не існувало, а Конгрес вибирав з числа своїх членів президента, функції якого обмежувалися виключно головуванням на засіданнях.

Однак дуже скоро більшість політичних діячів американської держави дійшла висновку, що діяльність Конгресу з приводу виконання ним законів є неефективною. Виникла необхідність поділу влади та утворення одноосібного правителя держави, який би очолив виконавчу владу. Однак коли справа дійшла до конституційного оформлення інституту президентства, з'ясувалося, що серед «батьків-засновників» США існує багато розбіжностей, які й виявилися на засіданні Конгресу 1787 р., що було присвячено прийняттю Конституції США.

Перша розбіжність полягала в тому, хто повинен обирати президента. Першою пропозицією стало таке: «Створюється національний орган виконавчої влади, який обирається національним

законодавчим органом» [348, с. 438]. Проте зазначена пропозиція не була підтримана виходячи з історичного досвіду. Найбільше конгресменів насторожила практика обрання польських королів. Як відомо, цей період супроводжувався смутою та безладдям, які були викликані зіткненням інтересів різних магнатів. З іншого боку, вже було накопичено певний досвід виборів губернаторів різних штатів (наприклад, Нью-Йорка), що доводив перевагу голосування виборцями. Саме тоді й було вирішено, що президента обирають виборці від штатів.

Друга розбіжність полягала в строках президентських повноважень. Багато депутатів прагнуло максимально наблизити статус президента до статусу обмеженого монарха, подібно англійському, але, не наважуючись на відвертий монархізм, пропонували зробити президентство довічним. Так, майбутній голова Верховного Суду США Олександр Гамільтон у своєму плані створення Союзу штатів пропонував таке: «Вищу виконавчу владу в Сполучених Штатах отримує правитель, якого обирають і який залишається на своєму посту, доки поводить належним чином; його обирають виборці, обрані тими виборцями, яких обрав народ у вищезгаданих виборних округах, або виборцями, обраними для цієї мети відповідними законодавчими зборами. Якщо вибори не проводяться у встановлений строк, правителем стає голова сенату. Правитель має право накладати вето на всі прийняті закони; він є головнокомандувачем сухопутними та військово-морськими силами і міліції Сполучених Штатів; здійснює повне керівництво війною, коли така є оголошеною або розпочатою; має право укладати будь-які договори з поради чи за згодою сенату; призначає керівників чи головних чиновників департаментів фінансів, військового та закордонних справ; подає кандидатури на всі інші офіційні посади (зокрема на посади послів в іноземних державах), які можуть бути схвалені або відхилені сенатом; має право помилування будь-яких злочинців, крім осіб, які вчинили державну зраду, яких він не може вибачити без згоди сенату» [348, с. 443–444].

Проте перевагу віддали компромісному варіанту: президент обирається на чотири роки, а питання щодо його переобрання не було врегульоване. Це не могло не викликати певних проблем. Зокрема, загальновідомим є той факт, що свого часу дехто з представників заможних верств та реакційно налаштованих офіцерів утворили «Орден Цинцинату» і запропонували Дж. Вашингтону

пост короля, тобто довічного правителя. Проте заколот на користь останнього зазнав невдачі, адже й сам перший президент рішуче відмовився висувати свою кандидатуру втретє, а тим більше ставати королем. Самі ж офіцери запрягнулися, що солдатами вони будуть ставати лише, коли їх закличе до цього Батьківщина, а весь інший час вони будуть законслухняними громадянами. Цій клятві вони залишилися вірними назавжди. Саме тоді й склалися дві традиції: армія поза політикою та два строки президентських повноважень. Якщо перша традиція триває й донині, то друга не порушувалася аж до 1932 р., коли до влади прийшов Ф. Д. Рузвельт, який, як відомо, обирався чотири рази. Після його смерті ХХІІ поправкою до Конституції в США була закріплена можливість лише двох строків президентських повноважень, як це йшло з часів першого президента США.

Стосовно ж конкретних повноважень, то, сприйнявши доктрину поділу влади, Конституція США заборонила президенту безпосередньо брати участь у законодавчому процесі. На цьому слід окремо зупинитися. Річ у тому, що, на думку З. Черніловського, президенту США «...та його адміністрації навіть не дозволяється звертатися до конгресу з проектами законів. Все, що може зробити президент стосовно цього, – це просити конгрес про видання бажаного закону та про відхилення небажаного (право вето)» [359, с. 111].

Ця точка зору поділяється далеко не всіма ученими. Так, один із провідних американських науковців В. Бернхем вказував на те, що в часи Великої депресії «...Президент Франклін Рузвельт запропонував Конгресу вичерпну законодавчу програму» [34, с. 22]. Ще більше деталізує цю ситуацію професор Л. Готроп, який вказує, що пропозиції президента Ф. Д. Рузвельта існували у вигляді законопроектів: «Цей законопроект було надіслано до Конгресу 9 березня 1933 р., а вже 10 березня він повернувся до нього на підпис. На 10 квітня дванадцять законопроектів були підписані і отримали силу закону» [71, с. 17]. В СРСР своєрідним опонентом З. Черніловського виступав Е. Георгіян, який наголошував на тому, що «основним способом здійснення законодавчої ініціативи є президентські послання конгресу» [61, с. 70].

На нашу думку, істина знаходиться приблизно посередині. Звісно, Конституція США чітко встановлює, що президент періодично надає Конгресу інформацію про становище Союзу та рекомендує на його розгляд заходи, які він вважатиме потрібними й

доцільними. Як бачимо, з юридичної точки зору ці послання мають суто інформативний характер. Більше того, виходячи з самої суті системи «стримувань і противаг» у конституційній схемі поділу влади легко вивести превентивний характер права Конгресу реалізувати законодавчу ініціативу.

Інша річ, що послання Президента («Послання про стан Союзу», доповідь про стан економіки країни, послання про бюджет тощо) майже завжди містять пропозиції з різних питань. Однак кваліфікувати їх як право законодавчої ініціативи не варто, оскільки Конгрес може їх як не прийняти взагалі, так і прийняти, але не в тому вигляді, як вони були запропоновані, адже у випадку з Президентом Конгрес може вирішувати: чи буде він розглядати ці пропозиції, чи ні, тоді як пропозиції суб'єктів законодавчої ініціативи (в США ними є конгресмени) обов'язково розглядаються з дотриманням усіх правил законодавчої процедури.

Таким чином, Президент США не має права законодавчої ініціативи, але, у принципі, може звертатися до Конгресу із законопроектами.

На відміну від США, де президентська влада затвердилася ще з часів Конституції 1787 року, Франція йшла до сучасного статусу Президента через чотири Республіки та дві Імперії. Цілоком слушно зазначав з цього приводу В. Чернега: «Серед великих країн Франція тривалий час мала репутацію свого роду лабораторії для апробації різних форм правління та політичних режимів. У ХІХ столітті, наприклад, середня „тривалість життя“ тих чи інших форм монархічного та республіканського правління, які тут створювались, не перевищувала й десяти років, а у ХХ столітті в країні змінилося чотири режими» [357, с. 67].

Аналізуючи Конституції 1791, 1793 та 1799 років, ми не знаходимо жодної згадки про інститут президента. В Конституції, що була прийнята 3 вересня 1791 р., зазначалося: «Вища виконавча влада зосереджується виключно в руках короля». Після повалення королівської влади та страти монарха 24 червня 1793 р. була прийнята інша Конституція, де одноосібний глава держави взагалі не передбачався, а вищим урядовим органом оголошувалася Виконавча Рада, що утворювалася «...у складі двадцяти чотирьох членів» [150, с. 338]. Згодом на місці Виконавчої Ради був утворений інший уряд – Комітет громадського порятунку на чолі з М. Робесп'єром. Повалення якобінської диктатури зумовило прийняття 13 грудня 1799 р. нової Конституції Французької Респу-

бліки, виконавча влада спочатку зосереджувалася в руках директорії, а згодом трьох консулів, де особливий статус мав перший консул, яким згідно з ч. III ст. 39 став Бонапарт. 18 травня 1804 р. органічним сенатус-консультом у Франції відродилася монархія, а Наполеон Бонапарт згідно зі ст. 2 цього акту став «...імператором французів» [345, с. 419].

Таким чином, Франція часів Першої республіки, так само, як і Першої імперії, не знала інституту президентства. Швидше за все, інститут президентства з'явився у Франції за часів Другої Республіки. Так, у ст. 43 Конституції Французької Республіки від 4 листопада 1848 р. зазначено: «Французький народ доручає виконавчу владу одному громадянину, який отримує титул президента республіки» [150, с. 452].

Як відомо, першим президентом Другої республіки у Франції став Луї Наполеон, який, здійснивши узурпацію влади, став імператором Наполеоном III. Після повалення Другої імперії Франція отримала Третю республіку, Президентом якої міг бути кожен громадянин Франції¹, крім нащадків будь-яких династій, що коли-небудь правили Францією. На цілком слушну думку П. Міжуєва, «...таке обмеження є досить зрозумілим, якщо згадати, як Наполеон III скористався своїм становищем президента (Другої) Французької республіки для того, щоб відновити у Франції імператорську владу та захопити її» [204, с. 25].

У результаті Другої світової війни Третя республіка у 1940 році загинула. Після перемоги над нацизмом французи повернулися до парламентської республіки, яка була притаманна III Республіці: згідно зі ст. 29 Конституції IV Республіки 1946 року, президент обирався парламентом на сім років [143, с. 953]. Першим президентом IV Республіки став В. Оріоль. Утім, складне внутрішнє та зовнішнє політичне становище спричинило нову конституційну реформу, процес якої детально описано у відповідних джерелах [137; 309, с. 88–91]. На сьогодні у Франції існує вже П'ята республіка. Її ж президента згідно з ч. II ст. 6 Конституції спочатку обирала на сім років спеціальна виборча колегія, яка включала «членів Парламенту, генеральних рад та асамблей заморських територій, а також обраних представників від муніципальних рад» [148, с. 107], а з 6 листопада 1962 р. стали обирати всенародно. 2 жовтня 2000 р. цей строк було скорочено до 5 років. Щодо

¹ Першим президентом Третьої Республіки став Л. А. Тьєр.

можливих переобрань, то спочатку Конституція не визначала кількості можливих переобрань глави держави, хоча зазвичай президенти здійснювали свої повноваження по два строки (Ш. де Голль, Ф. Міттеран, Ж. Ширак), але 23 липня 2008 р. ст. 6 Конституції була доповнена положенням частини II, за яким ніхто не може здійснювати мандат президента більше як два роки підряд.

На відміну від США та Франції історія створення інституту президента СРСР охоплювала порівняно короткий, проте досить насичений подіями та потрясіннями період, який значною мірою став доленосним у СРСР, Росії, Україні та інших республіках колишнього СРСР, що нині є незалежними державами. Можна погодитись з думкою Є. Кузнецова, який зазначав: «Вперше в російській історії була здійснена спроба на практиці зробити виборною найвищу державну посаду» [171, с. 95].

Уперше ідея радянського президентства була, швидше за все, запропонована при обговоренні проекту Конституції СРСР 1936 р. Але проти цього рішуче виступив Й. Сталін, який, зокрема, зазначив: «За системою нашої Конституції в СРСР не повинно бути одноосібного президента, що обирається усім населенням нарівні з Верховною Радою та може протиставити себе Верховній Раді. Президент в СРСР колегіальний, – це Президія Верховної Ради, у тому числі й голова Президії Верховної Ради, що обирається не усім населенням, а Верховною Радою, і підзвітний Верховній Раді» [302, с. 569]. Вдруге питання щодо президента порушувалося у 1964 р. М. Хрущовим при розробленні проекту нової Конституції СРСР. Було навіть підготовлено відповідний розділ. Але він не знайшов свого практичного втілення, адже єдиним кандидатом на цю посаду був сам М. Хрущов, а правляча партійна верхівка вже мала намір усунути його з керівних посад. Втретє ж інститут президента СРСР «згадали» в часи Перебудови і перші реальні кроки у цьому напрямку були зроблені вже у 1985 році, коли помічники М. Горбачова Г. Шахназаров та В. Медведєв подали генеральному секретарю доповідну записку про доцільність введення посади президента.

Згодом такі самі пропозиції висловлювались і під час підготовки XIX Всесоюзної конференції КПРС, про що свідчить доповідь М. Горбачова [69, с. 59].

Фактично ж доленосним у цьому напрямку став 1989 рік, коли з'явилися принаймні два проекти змін до Конституції СРСР, які передбачали посаду президента. Першою була Концепція нової

Конституції Союзу РСР, запропонована Інститутом держави і права АН СРСР. Зазначена Концепція стосовно президентства передбачала таке: «Досить важливим уявляється питання про главу держави. В умовах існування нинішньої структури, коли ним є Голова Верховної Ради СРСР, відбувається змішування функцій спікера парламенту з функціями глави держави. Водночас Голова Верховної Ради не має багатьох повноважень, які традиційно має глава держави. У зв'язку з цим заслуговує на увагу і дослідження пропозиції з тим, щоб у новій Конституції ввести інститут президента. Це дозволило б більш чітко відокремити законодавчу владу від інших влад, посилити систему „стримувань і противаг”. Президент міг би обиратися спеціальним виборчим конвентом із представників республік або громадянами країни. Як глава держави він пропонував би Верховній Раді кандидатуру Голови Ради Міністрів і мав би право ставити перед Верховною Радою питання про відставку уряду. Президент підписує закони, що були прийняті Верховною Радою, і має при цьому право вето, яке, у свою чергу, може долатися Верховною Радою (кваліфікованою більшістю). Президент, за певних обставин, може розпускати Верховну Раду. Президент – глава Збройних Сил, голова Ради Оборони» [161, с. 20].

Були й інші пропозиції, але врешті-решт 29 листопада 1989 р. вищезгадані Г. Шахназаров та В. Медведєв подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому наголосили: «...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при Президенті утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет Міністрів у складі голови ВРНГ, міністрів – внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост Президента від КПРС висувається лідер партії, що обирається на з'їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека ліквідується» [171, с. 97].

Саме цей меморандум сприяв гострій дискусії у вищих колах СРСР навколо запровадження поста президента країни. Її наріжним каменем стали питання з приводу: процедури обрання, відносин «президент – парламент» та «віце-президент – парламент», відносин «президент – президентська рада» та «президент – Рада Федерації», відносин «президент – партія».

Саме в умовах цієї дискусії відкрився Третій (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР, на якому було подано законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і введення поста Президента СРСР.

Згідно з законопроектом президент, наприклад, мав право надавати З'їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР [230]. Проте це положення не було закріплено конституційними змінами. Згідно з п. 3 Закону СРСР «Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР» від 14 березня 1990 р. Конституція СРСР була доповнена розділом 15¹, що мав назву «Президент СРСР». Цей розділ виклав статтю 127 у такій редакції: «Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік – є Президент СРСР» [229].

Під час прийняття зазначеного закону гостра дискусія на З'їзді розгорілася не лише з приводу відміни ст. 6 Конституції СРСР, а й з приводу обрання президента СРСР: або З'їздом народних депутатів, або всенародними виборами. Врешті-решт перемогла точка зору прихильників З'їзду. Цю перемогу досить вдало пояснив відомий історик – депутат того пам'ятного З'їзду Д. Лихачов: «Я не юрист, але я, здається, у цій залі є найстарішим депутатом. Я дуже добре пам'ятаю лютневу революцію, я знаю, що таке емоції народу, і я повинен вам сказати, що зараз наша країна охоплена емоціями. В цих умовах прямі вибори президента фактично призведуть до громадянської війни» [176, с. 9].

Таким чином, розділом III вказаного закону було передбачено, що «...перший Президент СРСР обирається З'їздом народних депутатів СРСР строком на п'ять років» [229].

14 березня 1990 р. відбулося голосування, за результатами якого 15 березня 1990 р. М. Горбачов став першим (і останнім) Президентом СРСР. Того ж дня З'їзд народних депутатів СРСР видав Постанову: «З'їзд народних депутатів СРСР постановляє: Обрати Президентом Союзу Радянських Соціалістичних Республік товариша Горбачова Михайла Сергійовича» [227].

Після цього М. Горбачов приніс Присягу: «Урочисто клянусь вірно служити народам нашої країни, строго слідувати Конституції СРСР, гарантувати права й свободи громадян, добросовісно виконувати покладені на мене високі обов'язки Президента СРСР» [246]. У своїй же інавгураційній промові він зазначив: «Я вбачаю роль та призначення поста Президента Союзу Радянських

Соціалістичних Республік у тому, щоб затверджувати в країні національну злагоду, дух взаємної поваги та добросусідства. Затверджувати принципи громадянського миру, виражати та захищати інтереси народу – найвища мета та святий обов'язок для мене як Президента СРСР» [70].

Поява поста Президента СРСР не залишилася непоміченою і за кордоном. Відома газета «Вашингтон пост» з цього приводу писала: «Рішення З'їзду народних депутатів узаконило те, що є найважливішою зміною в політичній та економічній системі Радянського Союзу з часів більшовицької революції 1917 року» [286, с. 440].

З появою та конституційним закріпленням інституту президентства завершився перший етап його формування в СРСР. Другий етап же розпочався після того, як 26 грудня 1990 р. до Конституції були внесені чергові зміни, згідно з якими Президент СРСР тепер «...очолює систему органів державного управління» [175, с. 34]. Таким чином, на думку Б. Лазарева та В. Кудрявцева, Президент СРСР став «...не лише главою держави, а й главою виконавчої влади» [175, с. 34], який «...здійснює взаємодію та зв'язок між законодавчою владою та виконавчою» [170, с. 4].

Між цими двома етапами статус президента СРСР було істотно посилено Законом СРСР від 14 травня 1990 р. «Про захист честі та гідності Президента СРСР», яким була введена кримінальна відповідальність за публічну образу Президента СРСР або наклеп на нього (штраф до трьох тисяч карбованців, виправні роботи до двох років чи позбавлення волі до трьох років). При цьому, що правда, відповідною постановою було роз'яснено, що «Публічні виступи, які містять критичні висловлювання про діяльність Глави Радянської держави – Президента СРСР, а також про політику, яка ведеться під його керівництвом, не підпадають під дію Закону СРСР „Про захист честі та гідності Президента СРСР”» [224, с. 30].

Третій етап еволюції радянського президентства припадає на період формування нової союзної держави. Хронологічно – це період з 24 грудня 1990 р. і до 19 серпня 1991 р. 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР видав постанову, яка стосувалася референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 р. була затверджена «Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання». Згідно з концепцією «Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік» [300].

Згідно зі ст. 12 проекту цього договору «Президент СРСР – глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройними силами СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими країнами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається громадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік» [300].

12 березня 1991 р. у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – «суверенна, федеративна, демократична держава» [92], президент якої – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу» [92]. При цьому ч. III ст. 13 більш детально регламентувала порядок виборів Президента: «Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного та прямого виборного права в умовах таємного голосування на 5 років і не більше, ніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості республік» [92].

Після проведення 17 березня 1991 р. консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» [100], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 р. Згідно з ним «Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава» [90, с. 8], Президент якої відповідно до ст. 14 Договору – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройними Силами Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, ніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь

у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють» [90, с. 9].

Остаточо ж підписати Союзний договір планувалося 20 серпня 1991 р. Як відомо, внаслідок путчу 19–21 серпня 1991 р. ця спроба не мала позитивних результатів.

5 вересня 1991 р. було видано Закон СРСР «Про органи державної влади та управління Союзу РСР в перехідний період», яким ліквідовувалася посада Віце-президента СРСР та фактично припинялася діяльність З'їзду народних депутатів СРСР. Оперативне ж керівництво загальними справами на території Союзу РСР перейшло до Державної Ради СРСР, до якої відповідно до ст. 3 вказаного Закону входили усі вищі керівники СРСР, у тому числі й Президент СРСР.

Згодом було розпочато роботу, яку перервав заколот Державного комітету з надзвичайного стану – над новим Союзним договором.

14 листопада 1991 р. було узгоджено новий проект договору, де містилося положення про те, що «Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава», а її президент згідно зі ст. 13 – «глава конфедеративної держави», який «...обирається громадянами Союзу у порядку, встановленому Законом, строком на п'ять років і не більше, аніж два рази поспіль» [91]. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними попереднім варіантам договорів.

Третього грудня 1991 р. на ранковому засіданні Ради Республік Верховної Ради СРСР почалося обговорення проекту Договору про Союз Суверенних Держав. Депутати негативно оцінили ідею щодо всенародного обрання президента майбутнього Союзу, оскільки, на їхню думку, це надавало перевагу великим республікам. Вони запропонували проводити обрання глави майбутнього Союзу союзним парламентом або спеціально створеною для такої випадку колегією виборщиків.

Процес створення нового Союзу було перервано 8 грудня 1991 р., коли лідери Росії, України та Білорусі підписали Біловезькі угоди. Заява Президента СРСР про те, що «...доля багатонаціональної держави не може бути визначена волею керівників трьох республік» [68], не мала наслідків.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті була підписана Декларація про створення Співдружності 11 незалежних держав. 25 грудня на центральному телебаченні виступив президент СРСР М. Горбачов,

який зазначив: «Через обставини, що склалися з утворенням Співдружності незалежних держав, я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР» [67].

Таким чином, на сьогодні існують дві моделі запровадження інституту президента: американська, яка удосконалила конституційно-правовий статус глави держави, не посягаючи при цьому на конституцію, та французька, яка удосконалювала зазначений статус, змінюючи Основний закон держави. Щодо СРСР, то процес становлення і розвитку радянського президентства йшов здебільшого американським шляхом, адже Конституцію 1977 року ніхто не відміняв, хоча до неї вносилися численні поправки. Проте була й суттєва відмінність: президент СРСР від самого початку характеризувався як глава держави, а не як глава виконавчої влади.

3.3. Виникнення інституту президента в Росії та Білорусі

Інститут президента СРСР істотно вплинув на всю державно-політичну ситуацію в країні доби пізньої Перебудови. По-перше, він забезпечив спадковість влади в період повалення партійної держави. По-друге, створював можливість для утворення аналогічного інституту в союзних республіках, у тому числі в Україні, Росії та в Білорусі.

Так, у Російській Федерації ще 16 червня 1990 р. постановою першого З'їзду народних депутатів РРФСР була утворена конституційна комісія у кількості 102 народних депутатів, яку фактично очолив О. Румянцев. На засіданнях комісії розгорнулася гостра дискусія з приводу формування інституту президента. Так, спочатку члени робочої групи комісії, діяльність якої координували Л. Волков та В. Шейніс, розробили варіант, згідно з яким РРФСР повинна існувати як змішана республіка: уряд є відповідальним перед парламентом, але в наявності є сильний президент, що є главою держави і має можливість впливати на дії уряду. Зокрема, Л. Волков зазначав: «Спираючись безпосередньо на Конституцію та народ, президент у нашій концепції – організатор роботи влади, відповідальний за цю роботу перед народом, що постійно нагадує усім видам влади про їх відповідальність перед народом. У цьому полягає його головна роль всередині системи державної влади. Це й повинно забезпечити її стійкість, її рівновагу в умовах поділу влади. Але, маючи можливість серйозно впливати на

різні влади, він водночас не може командувати ними» [55, с. 43]. Проте згодом члени робочої групи стали схилитися до варіанта, згідно з яким Росія мала перетворитися на президентську республіку, а президент ставав главою виконавчої влади. Цей варіант був запропонований В. Зорькиним на підставі того, що «...інститут президента повинен бути органічно ув'язаним з системою поділу влади» [111, с. 46]. Досягти згоди з цього питання робоча група конституційної комісії на той час так і не змогла.

На пленарному засіданні, яке відбулося 31 серпня 1990 р., близько 40% народних депутатів висловилися на користь об'єднання посад президента та прем'єр-міністра [382, с. 65].

До президентської республіки схилив конституційну комісію і дехто з її зарубіжних консультантів, які, зокрема, зазначали: «Виконавча влада повинна бути унітарною, а не плюралістичною. Поділ виконавчої влади між президентом та прем'єр-міністром – це формула застою, нерішучості та двозначності. Спроби ж „компромисно” об'єднати британську та американську системи шляхом створення обох цих посад не мали особливого успіху» [35, с. 78]. На противагу цьому інший експерт – професор А. Рапашинські – вказував: «Я не раджу створювати в Росії президентство по-американськи. Американська система, що викликає захоплення в США, ніде у світі не була вдало трансплантована, усі ж спроби скопіювати її завершувались тією чи іншою формою диктатури.

Навіть відмовляючись від американської моделі, у якій президент концентрує в своїх руках усю виконавчу владу, залишається питання, чи повинна Росія наслідувати моделі таких країн, як Німеччина, де президент є лише представницькою фігурою, чи таких, як Франція, де президент має значну владу. Ця влада може полягати або у забезпеченні керівництва виконавчими органами, або у виконанні ролі арбітра в конституційних диспутах або ролі лідера як „останнього притулку”.

Вибір у цьому питанні повинен залежати, головним чином, від обраної структури парламенту та уряду... Якщо новий російський парламент буде ефективним органом, що веде сильний та незалежний уряд, „сильний” президент буде лише джерелом конфліктів між різними гілками влади. У цьому разі президента має обирати парламент, причому перший повинен бути арбітром в часи криз. Якщо уряд – слабкий продукт побудови коаліції, то сильний, обраний народом президент – єдиний шлях для порятунку

країни від хаосу. Я вважаю, що перше рішення є характерним для більш досконалих парламентських демократій, а друге більш до вподоби країнам, де політична культура ще має з'явитися і анархія є серйозною загрозою» [268, с. 99–100].

12 жовтня 1990 р. Конституційна комісія зібралася на своє чергове пленарне засідання. Обговорюючи питання щодо інституту президентства, комісія знову не дійшла згоди, висунувши два варіанти проекту конституції, які озвучив голова комісії О. Румянцев: «Варіант „А” називається нами „Відповідальний перед парламентом уряд”. Варіант „Б” названо „Президентська республіка”».

За перший варіант висловився В. Шейніс, який наголосив, що «...потрібно є система, у якій влада президента, що підтримується більшістю населення на всенародних виборах, урівноважується б владою парламенту, який представляє основні політичні сили країни в тих пропорціях, що виявилися на загальних виборах... Інакше кажучи, запропонований варіант дає найбільш гнучкий та демократичний інструмент впливу рухомої суспільної думки та того співвідношення сил у країні, що постійно змінюються відносно політичного курсу держави» [305, с. 7].

На противагу цьому проект «Б» озвучив Ю. Рижов, який наголосив на недоліках уряду, що відповідає перед парламентом та формується останнім: «Тепер подивіться, що може виникнути у системі, коли уряд формується парламентом, та ще з числа його депутатів. Цілком імовірним стає варіант, коли лідер парламентської більшості, тобто лідер людей, що здійснюють законодавчу владу, одночасно стає главою виконавчої влади.

Це – поганий поділ влади. А президент у цьому випадку стає або паперовим та безвладним, або опиниться у конфронтації з виконавчою та законодавчою владою» [305, с. 17].

Взагалі проти запровадження інституту президента висловився С. Бабурін, який запропонував висунути питання щодо встановлення поста президента на всеросійській референдум [305, с. 19].

Ці погляди також певною мірою поділяли депутати Ю. Слободкін та І. Болотов. Так, зокрема, Ю. Слободкін на пленарному засіданні заявляв: «Що таке повноваження президента у тому вигляді, як вони сформульовані? Нас намагаються переконати, що це, так би мовити, для Росії; намагаються переконати знову: розхлябаний російський народ, російський народ взагалі потребує царя-батюшку!

І тому повноваження президента такі необ'ємні, що далеко не всі монархи їх мають» [305, с. 21].

Практично те саме зазначав І. Болотов: «Складається враження, що ми йдемо до абсолютної монархії, неважливо, хто буде главою держави» [305, с. 31].

Але загалом такі погляди не отримали підтримки більшості депутатів, і вони зупинилися на інституті «сильного» президента, хоча й не вирішили питання щодо системи правління. Саме тому голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин висловився за те, щоб це питання було обговорено на референдумі: «Я, наприклад, вважаю, що й для всенародного обговорення, тобто для публікації, слід включити обидва варіанти, враховуючи, що це є найважливішим принципом державного устрою. Винести обидва варіанти на обговорення, і народ хай сам скаже, який з них йому найбільш до вподоби. Я вважаю, що це буде істинно всенародне обговорення, і воно дасть нам більш реальну позицію у цьому питанні. Я б не хотів сьогодні, скажімо, чітко визначатись та говорити про варіант „А”, що він є першим, або про варіант „Б”, що він є другим. Я, наприклад, вважав би, що можна знайти й третій варіант, що знаходився б між ними, щоб президент не був безправним, але, з іншого боку, щоб президент міг контролюватися і Верховною радою, і її палатами, тобто народними депутатами» [305, с. 35–36].

24 квітня 1991 року Верховна Рада РРФСР прийняла закон «Про Президента РРФСР», де в ч. 1 ст. 1 було зазначено: «Президент Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки є вищою посадовою особою РРФСР та главою виконавчої влади в РРФСР» [226]. Таким чином, у РРФСР була закріплена президентська республіка.

12 червня 1991 р. відбулися вибори Президента РРФСР. Результати виборів стали відомими 20 червня, коли їх оголосила ЦВК: за Б. Єльцина проголосувало 57,30% усіх виборців країни [299]. 10 липня 1991 р. у 10 годині ранку в Палаці з'їздів Кремля відбулося урочисте засідання з'їзду народних депутатів РРСФР, присвячене вступу на пост першого Президента Росії. Засідання відкрив голова Верховної Ради РРСФР Р. Хасбулатов. Від імені парламенту республіки та всіх присутніх він привітав президента СРСР М. Горбачова, голову Верховної Ради СРСР А. Лук'янова, прем'єр-міністра СРСР В. Павлова, президентів та голів Верховних Рад союзних республік, а також представників різних конфесій, що прибули на церемонію.

Перше слово взяв народний депутат РРФСР, відомий актор О. Басилашвілі. У своїй короткій промові він зазначив, що відкривається нова сторінка більш ніж тисячолітньої історії Росії. Основи її державності, що шляхом насильства були перервані у 1917 році, знову відроджуються [193, с. 1].

Після цього Р. Хасбулатов запросив Б. Єльцина прийняти присягу президента РРФСР. Незважаючи на те що він мав перед собою і Декларацію про державний суверенітет Росії, і Конституцію РРФСР, Б. Єльцин не став класти на них руку. Поклавши її на серце, він сказав: «Клянуся при здійсненні повноважень Президента Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки дотримуватися Конституції і законів РРФСР, захищати її суверенітет, поважати та охороняти права й свободи людини і громадянина, права народів РРФСР і добросовісно виконувати покладені на мене народом обов'язки» [226].

Першим, хто виступив після присяги Президента, був Патріарх Всія Русі Олексій II, який вказав, що на президента Росії «...вибором народу покладено тяжкий хрест» [193, с. 1].

Після ж виступу Патріарха з промовою виступив сам новообраний президент, який наголосив на тому, що він з оптимізмом дивиться в майбутнє і готовий до енергійних дій [273].

Поздоровлення Б. Єльцина з перемогою висловив і президент СРСР М. Горбачов, який здебільшого говорив про новий Союзний договір [193, с. 2].

Утворюючи президентську республіку, депутати російського парламенту хотіли посилити державну владу і водночас усунути можливість авторитаризму. Саме тому президент отримував колосальні повноваження, але був підзвітним парламенту.

На думку білоруських конституціоналістів, «...у самій конструкції механізму державної влади було закладено протиріччя між законодавчою та виконавчою владами, що згодом переросли у відкрите протистояння і, як результат, політичну кризу» [243, с. 50].

Це протистояння розпочалося у 1992 році, коли З'їзд народних депутатів РРФСР провів конституційну реформу з метою ослаблення позицій президента та посилення повноважень Верховної Ради. Тепер саме остання давала згоду на призначення не лише голови уряду, а й деяких інших високопосадовців. Парламент встановлював порядок організації та діяльності федеральних органів виконавчої влади і отримував право відмінити не лише ука-

зи, а й розпорядження президента. Уряд же ставав підзвітним як президенту, так і З'їзду з Верховною Радою.

Б. Єльцин відмовився погоджуватися з такими змінами. Президент виступив з ініціативою проведення всеросійського референдуму з приводу довіри президенту, ухвали проведеної ним та його урядом соціально-економічної програми, дострокових виборів президента та депутатів. За довіри президенту проголосували 58,7% виборців, що взяли участь в голосуванні, за ухвалу соціально-економічної програми – 53%. Не пройшли й пропозиції щодо дострокових виборів [6, с. 12].

Результати референдуму президент зрозумів як таку довіру народу, що дозволяє йому діяти незалежно від З'їзду. Виникла сильна конфронтація між виконавчою й законодавчою владами. Через неможливість вирішити ситуацію в конституційному руслі¹ вона переросла у відкриту конфронтацію. У результаті президент пішов на радикальні, а згодом і силові методи: парламент було розігнано і в Росії почала складатися система «парламентської демократії на основі авторитарної влади президента» [309, с. 144].

12 грудня 1993 р. одночасно з виборами до Федеральних зборів на референдумі була ухвалена нині діюча російська конституція. Відповідно до ч. 1 ст. 80 Конституції президент Російської Федерації проголошувався главою держави, одночасно позбавляючись формального права бути главою виконавчої влади. Утім це не заважає президенту фактично керувати цією гілкою влади.

Основний зміст Конституції полягає в тому, що в РФ була сформована змішана республіка з великим ухилом у бік президентської влади, яка вперше була випробувана в період зародження П'ятої Республіки у Франції.

У Республіці Білорусь інститут президентства було запроваджено практично одночасно з прийняттям 15 березня 1994 р. нової Конституції, хоча сама ідея такого кроку стала популярною ще на початку 90-х років, коли відбулася перша спроба «імплантування» цього інституту до Конституції БРСР 1978 року. Протягом майже чотирьох років підготовки та прийняття нової Конституції статус Президента, як і сама необхідність цього поста, був предметом гострої дискусії і в парламенті, і в самому суспільстві.

¹ Президент не мав права розпустити З'їзд, а останній після референдуму не міг відправити Б. Єльцина у відставку.

Відома дослідниця інституту білоруського президентства С. Паречина виділила три основні групи дослідників, які висловлювалися з приводу зазначеної проблематики [243, с. 50].

Так, прихильники парламентської республіки виступили взагалі проти запровадження поста президента. На їхню думку, у перехідний період від тоталітаризму до демократії і правової державності, коли свідомість громадян зростає семимильними кроками, парламентська система правління стає найбільш прийнятною, адже саме вона передбачає необхідні правові умови для дострокових виборів у разі економічної кризи. Крім того, саме за такої системи шансів узурпувати владу та повернути країну до тоталітарного минулого набагато менше. До того ж, як зазначав М. Антоненка, білоруська ментальність і толерантність не сприяють визначенню загальнонаціонального лідера, якому б можна було довірити президентську владу [21].

Аналогічні погляди висловлював і Г. Карпенко. Так, на його думку, у разі зловживання службовим становищем президента досить важко усунути з поста, адже у будь-який момент він може здійснити поворот, розворот та переворот [136]. Результати ж діяльності президентів у колишніх радянських республіках, зокрема, в Росії та Грузії, свідчать, що президент не є гарантом політичної та економічної стабільності. Таким він є лише в розвинених демократичних державах, а тому, щоб стати президентською республікою, Білорусь повинна пройти складний і тривалий шлях демократизації.

Прихильники ж сильної президентської влади також висували досить потужні аргументи. На їхню думку, главою держави може бути або монарх, або президент. Оскільки Білорусь є республікою, главою держави може бути лише президент. До того ж, як зазначав В. Шабайлов, досвід держав, які пережили тоталітаризм і є близькими за територією й чисельністю населення до Білорусі, доводить, що вихід з економічної кризи може забезпечити лише сильна виконавча влада [367]. Такого ж статусу вона набуває лише в разі поєднання президентом посад глави держави і уряду.

На думку О. Челядинського, перевагами президентської республіки є жорсткий поділ влади та можливість швидкого реагування, прийняття та реалізації найоптимальніших рішень [356]. Щодо парламентської республіки, то в Білорусі вона практично є неспроможною, а прийняті рішення не виконуються. Партійна

система знаходиться на початковій стадії формування. Існують лише квазіпартії з двома-трьома відомими особами. Тому парламент, сформований із них, не зможе швидко та чітко приймати рішення, адже у його складі не виникне не лише якась домінуюча партія, а й взагалі будь-яка домінуюча політична сила.

Низка ж авторів вважають, що для білорусів характерним є, так би мовити, «підданницький тип» політичної культури, орієнтований на «сильну особистість». Так, якщо раніше першою особою в державі був Перший секретар ЦК КПБ, Голова Верховної Ради, то зараз ним повинен стати президент [37].

Існує й точка зору тих, хто, погоджуючись на запровадження поста Президента, наполягав на домінуючому становищі законодавчих зборів [201]. Так, зокрема, Білоруський Народний Фронт (БНФ) виступав за парламентську республіку з можливим обранням Президента як державного керманіча [1]. Роль президента полягає в координації прагнень різних політичних сил для досягнення загальнонаціональної злагоди та в реалізації представницьких повноважень. Зрозуміло, що вона зростатиме у разі стихійного лиха та за інших непередбачених обставин.

Щодо способу обрання президента, то це питання не викликало особливих суперечок: 75,5% громадян та 85,7% експертів висловлювалися за прямі вибори [43].

На думку С. Паречині, цікавим виявляється той факт, що негативне ставлення до інституту президентства демонстрували полярні політичні сили. І якщо білоруські комуністи у принципі виступали проти цього державного інституту як такого, що суперечить самій ідеї народовладдя, то БНФ виступав проти його негайного запровадження, мотивуючи це необхідністю першочергового проведення парламентських виборів [243, с. 52]. Депутати ж, що відстоювали інтереси уряду, наполягали на іншій послідовності виборів, обґрунтовуючи це необхідністю забезпечення наступництва влади, збереження стабільності та керованості державою [245, с. 16].

Запровадження президентства, на думку С. Паречині, почасти було зумовлене інтересами правлячої номенклатури, яка в умовах економічної кризи, що все заглиблювалася, та напередодні парламентських виборів прагнула утримати владу в своїх руках [243, с. 52]. Прагнучи використати скороминущі політичні «дивіденди» від можливого об'єднання Білорусі з Росією, представники номенклатури прискорили прийняття нової Конституції, що

передбачила пост президента. З цією метою вони навіть порушили регламент Верховної Ради – за цілими розділами Конституції відбулося таємне голосування [245, с. 16].

Згідно з Конституцією 1994 р. Президент Білорусі був главою держави та головою виконавчої влади, але, на відміну від США, діяльністю уряду керував прем'єр-міністр. Президент володів низкою істотних повноважень, однак, як і в Росії 1992–1993 рр., більший вплив мав парламент.

З точки зору С. Паречиної, на «вибір моделі президентства в Білорусі вирішальний вплив виявила та обставина, що пост Президента засновувався під конкретну особу – В. Ф. Кебича, який був головою уряду. Інститут президентства був покликаний лише легітимізувати його політико-правовий статус, а не стати провідним державним органом» [243, с. 52–53].

Коли розпочалася президентська кампанія, було порушено щойно прийнятий Закон про президента, скоротивши термін підготовки і проведення виборів.

Кандидатами в президенти, крім В'ячеслава Кебича, були зареєстровані:

- Олександр Дубко, голова колгоспу «Прогрес» Гродненського району, голова Ради колгоспів Білорусі;
- Олександр Лукашенко, депутат Верховної Ради Білорусі, директор радгоспу «Городец» Шкловського району, голова парламентської комісії з боротьби з корупцією;
- Василь Новіков, секретар ЦК Партії комуністів Білорусі;
- Зенон Позняк, голова Сейму Білоруського Народного Фронту;
- Станіслав Пушкевич, депутат Верховної Ради Білорусі, колишній голова Верховної Ради Білорусі [238, с. 113].

Ці вибори висвітлили головну проблему білоруського суспільства – той факт, що народ не довіряв ані новим бізнесменам, ані колишнім номенклатурникам, у середовищі яких усе ще діяли свої, особливі механізми, які дозволяли державній машині працювати без ускладнень, незважаючи на відсутність правового механізму взаємодії президента з іншими владними структурами.

На думку опонентів нині діючого Президента Республіки Білорусь, його перемога пояснювалася низкою чинників.

По-перше, білоруське суспільство мріяло про появу народного месника, який би помстився за людські сльози усім, хто досяг у житті успіху, – чи то чиновникам, чи то підприємцям, забрав би у багатих і віддав бідним. Якщо, наприклад, С. Пушкевич

пояснював зuboжіння населення об'єктивними причинами переходу від однієї суспільно-економічної системи до іншої, то О. Лукашенко просто вказав пальцем на винуватців народного страждання і одразу став кумиром мільйонів.

По-друге, народ віддав перевагу тому кандидатові, який обіцяв повернути соціалістичне минуле. Тим більше, що й сам О. Лукашенко наголошував на тому, що він – єдиний депутат ВР БРСР, який голосував проти Біловезьких угод. Проте, на думку супротивників О. Лукашенка, це «міф, створений ним самим, оскільки з опублікованого протоколу історичного засідання 10 грудня 1991 р. випливає, що О. Лукашенко, разом із 26 іншими членами парламенту, не брав участі у голосуванні. А єдиний голос „проти” належав депутату В. Тихині» [238, с. 114].

Таким чином, поразка В. Кебича та перемога О. Лукашенка істотно змінили ситуацію в країні. Слабка ж розробленість у Конституції концепції президентської влади неминуче тягла за собою гострі протиріччя у функціонуванні самого державного механізму.

Фактично це почало виявлятися відразу після президентських виборів, коли, як і в Росії, розпочалося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Це, зокрема, знайшло своє відображення в ігноруванні численних президентських ініціатив. Ситуація погіршувалася й тим, що Конституція значною мірою лише декларувала принцип поділу влади. Фактичне ж співвідношення повноважень було достатньо незбалансованим, а механізму вирішення суперечок між гілками влади взагалі не було створено. Так, президент не мав права розпуску парламенту, а останній, у свою чергу, не мав можливості впливати на діяльність уряду (якщо не брати до уваги права дострокового звільнення з посади окремих урядовців). За такого стану справ поділ влади не міг не призвести до протистояння між її гілками.

І хоча прийняття Законів «Про Верховну Раду», «Про Президента», «Про Кабінет Міністрів» дещо покращило ситуацію у сфері розгалуження компетенції між вищими органами державної влади, але «насправді цей поділ вилився у відкрите протистояння, коли одна із сторін обвинувачувала іншу у прагненні віддалити когось з Олімпу влади» [19, с. 2]. Особливо сильним виявився цей конфлікт у сфері законотворчості. Так, глава держави дуже часто накладав вето на закон, яке додалося Верховною Радою майже у 100% випадків. Зрозуміло, що в подібній ситуації законодавство

практично не працювало. Більше того, це становище, врешті-решт, могло призвести до кризи усього механізму державного управління.

Щоб цього не допустити, О. Лукашенко вирішив скористатися російським досвідом: звернувся до думки народу, і 24 листопада 1996 року в країні відбувся референдум, у якому взяли участь 84,14% виборців [238, с. 119–120]. На референдум було винесено два проекти Конституції – президентський і парламентський (підготовлений фракціями аграріїв та комуністів), що мали взаємовиключний характер. Зокрема, президентський варіант передбачав реформування усєї системи державної влади з домінуванням президентської. З погляду депутатів, необхідно взагалі було усунути пост Президента та перебудувати державний механізм у напрямку верховенства законодавчого органу.

За президентські ініціативи висловилися 70,45% виборців [238, с. 120].

І досі, оцінюючи результати подій 1996 р., ми стикаємося з двома абсолютно протилежними позиціями.

Так, супротивники О. Лукашенка наголошують на тому, що в результаті референдуму в Білорусі «встановився авторитарний режим, поділ влади було скасовано» [238, с. 120]. Прихильники ж Президента Республіки Білорусь вважають, що в президентському варіанті Конституції «найбільш послідовно закріплена реалізація принципу поділу влади, що відновлювала рівновагу трьох гілок влади» [243, с. 97].

Зрозуміло, що, з погляду прихильників класичної теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, яка відкидає саму категорію «єдність державної влади», наявність колосальних повноважень в руках президента як глави держави і в сфері законодавчої (право законодавчої ініціативи, право оприлюднення законів), і в сфері виконавчої (право призначати окремих міністрів, право видавати управлінські укази), і в сфері судової (право помилування, право призначати суддів) влади є неприпустимим. Саме тому, на їхню думку, в Білорусі існує диктатура, авторитарний режим чи суперпрезидентська або автократична республіка. Водночас більш сучасний підхід наголошує на можливості, крім поділу, ще й «єдності державної влади», втіленням якої можна вважати главу держави. І недаремно суддя Конституційного суду Республіки Білорусь А. Тиковенко наголошує на тому, що «нова редакція Конституції істотно збагатила теорію та конституційну

практику поділу влади, істотно зміцнила їхню самостійність й авторитет, а також основи конституційного ладу. В результаті юридично оформилася ще одна гілка влади – президентська, арбітражна за своєю суттю влада, охоронна, яка лідирує за своєю спрямованістю» [320, с. 33–34].

Не погоджуючись з віднесенням глави держави до статусу «гілки влади», ми водночас розуміємо, що саме цей інститут «лідирує за своєю спрямованістю». Водночас ми абсолютно погоджуємось із думкою С. Паречиної, яка наголосила: «Наділення Президента титулом глави держави впливає з необхідності забезпечення *взаємодії влад*» [243, с. 97].

Таким чином, у Росії та Білорусі інститут президентства характеризується двома особливостями: по-перше, наділення президента низкою повноважень в усіх сферах державного управління, в результаті чого він здійснює практично однаковий вплив на формування й функціонування усіх органів державної влади; по-друге, винесення інституту президентства за рамки класичної тріади влад, надання йому «надвладного» статусу.

Генезис та еволюція форми правління в Україні

4.1. Історія монархічної державності на землях сучасної України

Історія державності на території України триває протягом тисячоліть. Умовно її можна поділити на такі періоди: доантичний (держави й цивілізації аріїв, Аратта-Трипілля тощо), античний (грецькі поліси, держави скіфів, сарматів, роксоланів та ін.), давньоруський (Київська Русь та князівства після її розпаду), польсько-литовський (Велике князівство Литовське, Річ Посполита), козацький (Гетьманат та Запоріжжя), посткозацький (залежність від Російської, Австрійської імперій тощо), першоукраїнський (існування УНР та ЗУНР на початку ХХ століття), радянський (існування УРСР) та пострадянський (сучасний період).

У свою чергу, монархічна державність існувала на території сучасної України аж до першоукраїнського періоду. При цьому до польсько-литовського періоду українські землі так чи інакше мали власну державу і власного монарха, але після остаточного занепаду Київської Русі держава і монарх набули для жителів України виключно зовнішнього характеру.

Щодо доантичного періоду існування української державності, то він практично не розроблений сучасними істориками. Здебільшого його популяризують талановиті дилетанти. Як приклад можна назвати Ю. Канигіна (здійснив спробу описати першу в світі цивілізацію, яка виникла на землях сучасної України і отримала назву Аратта) та М. Чугуєнка (навіть численні приклади існування арійської державності на території сучасної України, зокрема в низині Дніпра).

Що стосується Аратти, то таку назву начебто мала територія поширення Трипільської культури. Існує кілька точок зору на Трипілья. Так, відомий письменник О. Шарварок стверджує, що в Трипільлі «...держави просто не було» [376, с. 125]. Цю думку поділяє доктор соціологічних наук С. Макеєв, який наполягає на надзвичайному розгалуженні трипільського суспільства [190, с. 117], що, без сумніву, не сприяє утворенню держави. Відомий дослідник М. Чугуєнко також заперечує державність Трипілья, вважаючи, що внаслідок індивідуалізму трипільців на території Трипільської культури утворилося «... «середньомасштабне суспільство», яке передбачає альтернативу і вождівству, і державі» [363, с. 44].

На відміну від вчених, які заперечують існування державності в Трипільлі, О. Асов та Ю. Шилов наполягають на протилежному. Так, відомий український історик Ю. Шилов доводить, що на території Трипілья існувала перша в світі держава під назвою Аратта, вища влада в якій належала жерцям, що мали назву «брахмани-правителі». Як пише вчений: «Священнослужителі, а не воїни правили нею» [380, с. 30]. Водночас влада жерців не була довчною. З їхньої точки зору, існувало три рівні жертвовності: мала (дарування Богові худоби), середня та велика (спалення усього майна аратів, у тому числі міста та села і переселення на інше місце). Щодо середньої жертвовності, то нею була самопожертва людини, а особливо брахмана-правителя: «Кожен здатен знімати вселенські протиріччя аж до буття-і-небуття, вилучаючи з тіла „людини“-пуруші її безсмертну віраж-„сяяння“, або ж „душу“. Тому не бояться брахмани-„ті, хто молиться“ ступати у ритуальний вогонь: доки вони є сильними – виходять з полум'я неушкодженими, коли ж слабшають – відлітають у полум'я до богоподібних предків» [380, с. 31].

На тому ж самому акцентує нашу увагу відомий російський публіцист О. Асов, який зазначає, що «...на початку людської історії ремесло правителя було не настільки приємним, як зараз. Судячи з усього, після закінчення правління, яке здебільшого тривало менше року, правитель повинен був принести себе у жертву богам (і так символічно самому стати богом) задля процвітання країни.

Швидше за все, такий відхід до богів трактувався як благо для всього суспільства, з чим, відверто кажучи, можна й погодитися. Справді, за таких звичаїв правителями ставали лише з власного

переконання, і за рік правління цар таких високих моральних якостей повинен був максимально викластися і робити те, що інші роблять протягом усього життя. У цілому таке правління виключало дворові інтриги, боротьбу за трон, зловживання владою» [26, с. 382–383].

Таким чином, аналіз двох останніх джерел у принципі дозволяє нам стверджувати, що на території сучасної України державність могла існувати ще з часів Трипільської культури. Якщо Ю. Шилов в основному наголошує на правлячій верхівці Аратти (жерці-брахмани), то О. Асов дає нам уявлення про існування в цій державі царя.

На відміну від Аратти стародавні арії мали чітко вождівську структуру влади. На цьому, зокрема, наголошує Ю. Шилов [380, с. 20].

Проте і «українські» арії, і Аратта на сьогодні є лише науковою гіпотезою, яка ще потребує свого доведення. Більш дослідженим на сьогодні є античний період існування державності на території сучасної України, зокрема грецьких полісів Ольвії, Херсонеса та ін., Боспорського царства¹, степових цивілізацій кіммерійців, скіфів та сарматів тощо.

Аналізуючи державний лад грецьких полісів північного Причорномор'я, слід мати на увазі, що він практично дублював інші поліси Еллади. Саме тому можна вважати, що в них існував колективний правитель держави у вигляді колегії архонтів на чолі з першим архонтом, який до того ж командував військами поліса. Як зазначав доктор юридичних наук В. Гончаренко: «Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності народні збори» [122, с. 24].

Щодо Боспорського царства, то спочатку, на думку українських вчених, це був союз грецьких полісів, «...кожний із яких зберігав певну частку самостійності у внутрішніх справах» [122, с. 31]. Саме тому характер перших правителів Боспору (маються на увазі Археанактиди) був досить своєрідним: всі вони вважалися архонтами Пантікапею і усього Боспору. Але якщо в грецьких

¹ Столиця Боспорського царства місто Пантікапей знаходиться на місці нинішньої Керчі в Україні, а отже, на нашу думку, незважаючи на той факт, що ця держава існувала як на Керченському, так і на Таманському півострові, вона все ж таки повинна аналізуватися в рамках розвитку державності на території України, а не Росії.

містах-державках посада архонта мала тимчасовий характер, то в Боспорському царстві вона набула ознаки спадковості.

З приходом до влади нової династії (Спартоکیدів) характер влади Боспорських правителів змінюється. Тепер вони стали вважатися архонтами Боспору і одночасно царями підвладних туземних племен. Після приєднання до Боспору Феодосії правитель Левкон I обрав для себе титул «архонта Боспору і Феодосії, який царює над сіндами, торетами, дандаріями та псесами» [122, с. 31].

З IV ст. до н.е. у Боспорі виникає територіальна діархія, коли Левкон I став правителем європейського Боспору, а його співправитель Горгіпп – азіатського. Цю традицію продовжили Спарток II та його співправитель Перісад I.

Поєднання архонта і царя зберігалось аж до III століття, коли Спарток III став називати себе «царем Боспору». Цей титул зберігався до початку нашої ери, коли цар Боспору став необмеженим правителем держави, що розпоряджається усіма матеріальними та людськими ресурсами царства. В його руках зосереджується вища законодавча, виконавча і військова влада, а також прерогативи вищого жерця. Царі були верховними власниками та розпорядниками земель, міст та поселень. Вони призначають посадових осіб, їм підкоряються судові органи. Царі Боспору стають найбагатшими торговцями та власниками майстерень і промислів. Вони починають називати себе «царями царів».

На початку I ст. до н.е. Боспор опинився під владою Понтійського царя Митридата IV Євпатора і тимчасово припинив своє існування як самостійна держава. Після того ж, як проти Митридата повстав його син Фарнак і цар загинув від руки одного з Фарнакових воїнів, підставивши «...під його ніж своє горло» [179, с. 122], Боспор потрапив у залежність від Митридатового суперника – Римської держави. З цього моменту правителі Боспору отримали офіційний титул «друга кесаря та друга римлян» [122, с. 32]. Це пояснюється тим, що саме від кесаря¹ боспорські царі отримували регалії своєї влади – курильне крісло, скіпетри тощо.

Боспорське царство занепало після Великого переселення народів під ударами готів та гунів. Фактично ж воно припинило своє існування у VI ст. н.е., коли увійшло до складу Візантійської імперії як її безпосереднє володіння.

¹ Римського імператора.

Якщо Боспорське царство спочатку виникло як аналог Еллади¹ Північного Причорномор'я, а потім перетворилося на «класичну» Східну деспотію, то народи так званої «номадичної цивілізації» (за визначенням Ю. Канигіна [134, с. 22–23]) оминули цей тип держави. Так само, як і євреї, хети та яванці, народи північного Причорномор'я (кіммерійці, скіфи, сармати) спиралися на озброєний народ. Саме це дозволило їм уникнути утворення на своїй території деспотичних монархій.

До нас не дійшло письмових джерел безпосередньо цих народів. Саме тому слід спиратися на свідчення еллінів. Так, ми можемо судити про відсутність існування центральної влади царів у кіммерійців саме за свідченням давньогрецького історика Геродота. Згідно з його «Історією», кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. З точки зору більшості було краще не опиратися ворогу. Водночас царі вирішили воювати до останнього, але не коритися завойовникам. Результатом конфлікту між царями та їхніми підданими стала битва, у якій царі зазнали поразки. Всіх, хто загинув, кіммерійці поховали біля річки Тирас. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну безлюдною і зайняли її.

У наведеному прикладі царями кіммерійців не слід вважати якихось правителів. На цілком слушну думку одного з дослідників етнічної історії С. Наливайка, кімерійські царі є своєрідним аналогом загальновідомих царських скіфів [219, с. 169]. Утім історія донесла до нас імена окремих кіммерійських вождів: Мадій, Тугдамме, Сандакшатра, Теушпа.

У скіфів же правителем був цар, влада якого передавалася у спадщину. На той час вже склалося уявлення про божественний характер царської влади. Саме тому в багатьох випадках правитель сам виконував обов'язки жерця. Крім того, цар виконував також функції верховного воєначальника та судові функції: «Вождь на війні був суддею у мирний час» [298, с. 80].

На думку доктора юридичних наук В. Гончаренка, «влада царя нічим не була обмежена у проведенні внутрішньої політики. Відомо, що цар Атей одноособово вирішував багато важливих питань, карбував свою монету. Владними правителями Скіфського царства з центром у Криму у II ст. до н.е. були Скілур і його син Палак, а в другій половині I ст. н.е. – Фарзой та Інісмей, які

¹ Конфедерації давньогрецьких полісів.

зосередили у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом. Самостійно здійснювалася скіфськими правителями і зовнішня політика. Так, дипломатичні переговори Атея з македонським царем Філіпом II свідчили про те, що скіфський цар відчував себе не менш могутнім і сильним, ніж македонець» [122, с. 15–16].

Не заперечуючи значення наведеного прикладу як ілюстрації могутності скіфських царів, ми водночас не можемо погодитись з думкою про необмежений характер їхньої влади. Ці приклади, на нашу думку, ілюструють можливості скіфських царів. Проте і їхня влада знала обмеження, тобто звичаї.

Як приклад можна знову згадати долю царя Скіла, якому його піддані відтяли голову, що ще раз доводить факт обмеженості влади скіфських царів. Саме тому, на нашу думку, в Скіфії існувала так звана традиціоналістична монархія.

Держава скіфів була знищена сарматами, які, утім, не утворили власної держави. Їхня владна система нагадувала вождівство, хоча й мала одну якісну особливість: вождями зазвичай були жінки. На цьому наголошували як дореволюційні історичні джерела [298, с. 82], так і сучасні [363, с. 89]. Зокрема, українські історики прямо вказують на те, що сармати були «керовані жінками» [163, с. 40].

У свою чергу, сармати були знищені готсько-гунською навалю. Саме це дозволило піднятися східнослов'янському етносу, який створив власну імперію – Київську Русь.

У своєму розвитку вона пройшла умовно три етапи: зародження, розквіту та занепаду.

На етапі зародження державності слов'яни жили в умовах первісної демократії. Як слушно зазначав з цього приводу Прокопій Кесарійський у своїй праці «Про готичну війну»: «Ці народи, слов'яни та анти, не підлягають однодержавній владі, але з самого початку живуть під загальнонародним повелінням» [184, с. 39].

Інший дослідник – географ Масуді у своєму творі «Золоті луки» писав у X ст. про східних слов'ян, що одне із слов'янських племен, корінне між ними, колись панувало над іншими, верховний цар був у нього, і цьому цареві підкорялися усі інші царі; але потім розпочався розбрат між їхніми племенами, їхній союз було зруйновано, вони розділилися на окремі коліна, і кожне плем'я обирало собі окремого царя [138, с. 123].

Як бачимо, на етапі зародження давньоруської державності існував саме виборний принцип формування влади князів. Саме

цей варіант підтримувала й політико-правова ідеологія дохристиянської Русі. Так, зокрема, у «Велесовій книзі», цій збірці «...епічних історико-релігійних творів дохристиянського періоду в Україні» [187], автори виступають проти спадкування влади князем. На думку одного з коментарів «Велесової книги» Д. Дудка, її політичний ідеал полягає у вічовій, родоплемінній демократії, коли вища влада належить вічеві, а князі регулярно обираються вічем та є йому підзвітними. Спадкова ж княжа влада засуджується як джерело смут, знесилення народу та втрати незалежності. «У ті часи, – зазначається у „Велесовій книзі“, – після Кия, князів обирали багато батьків, і князів особливих, і будь-яких, так що ті, хто після княжіння був усунутий вічем від влади, ставав звичайним чоловіком та землею орав. І так князям було наказано піклуватися про людей і хліб отримувати, і їжу, і будь-які пожитки від людей своїх. Нині ж бачимо зовсім інше: і полюддя князі беруть, і синам владу передають – від батька до сина і аж до правнука» [53, с. 121].

Велику роль у ліквідації вічового укладу відіграли варязькі набіги. Так, у 859 р. варяги зненацька вдерлися на землі слов'ян та наклали на них данину. Через десять років після цього слов'яни повстали й вигнали варягів. Літописець Нестор описує ситуацію після цього так: «Влітку 6370 року вигнали варягів за море і не дали їм данини, і почали самі собою володіти. І не було серед них правди, і повстав рід на рід, і були між ними усобиці, і почали воювати між собою. І сказали вони собі: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами та судив би нас за правом». І пішли за море до варягів, до русі, адже саме так називалися ті варяги – Русь, як інші називаються шведами, інші ж норманами, англи, інші готи, ці ж – так. Сказали русі чудь, слов'яни, кривичі усі: «Земля наша велика і багата, але порядку в ній нема. Приходьте княжити та володіти нами». І зібралися три брати з родами своїми, і узяли з собою усю Русь, і спочатку прийшли до слов'ян, і зрубили місто Ладогу, і сів у Ладозі старіший Рюрик, і інший – Синьовус – на Білім-озері, а третій – Трувор – у Ізборську. І від тих варягів назвалася руська земля. Новгородці ж, люди новгородські – від варязького роду, насамперед, слов'яни. Два років потому помер Синьовус та брат його Трувор. І взяв усю владу один Рюрик, і пішов до Ільменю, і зрубив містечко під Волховом, і назвав його Новгородом, і сів тут княжити, роздаючи волості та міста рубити – тому Полоцьк, іншому Ростов, цьому Білоозеро. І по тим містам варяги –

прибульці, а спочатку населення у Новгороді – словени, у Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білозері – вісь, в Муромі – мурома, і всім цим володів Рюрик» [346, с. 8–9].

Ці події отримали назву «призвання варягів на Русь».

Дещо інакше описує цю ситуацію «Іоакимів літопис». За словами автора літопису новгородського єпископа Іоакіма Корсунянина, князь Гостомисл, спочатку розгромивши варягів, наприкінці життя не зміг знайти собі спадкоємця. Одного разу, прокинувшись і «...бачачи кінець життя свого, зібрав старійшин землі від слов'ян, русі, чуді, весі, мері, кривичів та дреговичів, розповів їм про своє сновидіння і направив обранців до варягів прохати князя. І прийшли після смерті Гостомисла Рюрик з братами його та родичі їх» [53, с. 318].

Як бачимо, за «Іоакимовим літописом» «призвання варягів на Русь» було не якоюсь глобальною подією, що зумовила появу давньоруської державності, а звичайним актом призвання князя на трон, адже і самого Гостомисла було спочатку запрошено князувати [53, с. 317].

Те саме стосується першого відомого з літописів князя-християнина Аскольда, який став князем за наказом Рюрика після того, як поляни «...прислали до Рюрика знатних мужів прохати, щоб надіслав він до них сина чи іншого князя князувати. Він же дав їм Аскольда та воїнів з ним відпустив. Аскольд же, коли прийшов, заволодів Києвом» [53, с. 319].

Процес формування великокняжої влади «Іоакимів літопис» подає таким чином: «Рюрик після смерті братів заволодів усією землею, не маючи ні з ким війни. На четверте літо свого княжіння переселився із старого у Новий град до Ільменю, піклуючись про управління та правосуддя, як і дід його. І щоб усюди суд та розправа не зменшились, посадив в усіх містах князів із варягів та слов'ян, сам же назвався князем великим, грецькою „архікратор” чи „василевс”, а вони – князями підручними» [53, с. 318–319].

Після смерті Рюрика його шурина Олега разом із сином Рюрика Ігорем пішли разом із військом до Києва, вбили Аскольда і захопили місто. Таким чином почала формуватися Київська Русь, де князі вже з часів Ігоря та його дружини Ольги або отримували владу в спадщину, або узурпували її.

На думку відомого історика М. Карамзіна, влада князя того періоду мала обмежений характер. Це обмеження відбувалося внаслідок особливої ролі княжої дружини. Зокрема, історик

пише: «Князі привели із собою багатьох незалежних Варягів, які вважали їх більше за своїх товаришів, аніж за Державців, і йшли на Росію владарювати, а не підкорятися. Ці Варяги були першими чиновниками, знаменитими воїнами та громадянами; склали відбірну Дружину та верховну раду, з якими Державець був змушений ділитися владою» [135, с. 163].

У період зародження давньоруської держави статус правителя був невизначеним. Був невизначеним і його титул. Хоча одні автори використовували назву «великого князя» (наприклад, вищезгаданий Іоакимів літопис), існували й інші терміни. Так, сподвижника князя Аскольда на ім'я Дір називали царем [79, с. 137]. Надаючи хвалебну шану князю Володимирі Великому, Київський митрополит Іларіон в одній із проповідей, збірник яких отримав назву «Слово про Закон і Благодать», вживає термін «каган»: «Похвалім же і ми, по силі нашій, малими похвалами, що великі і дивні діла доконав, нашого учителя й наставника великого кагана землі нашої Володимира» [120, с. 150].

Не було усталеним і формування монархічної влади. Так, на початку зародження давньоруської держави існувало два основні способи формування державця – спадкування та вибори. При цьому спадкування могло відбуватися як у вигляді прямої передачі влади (від Святослава до Ярополка), так і у вигляді узурпації (від Ярополка до Володимира Великого). Щодо виборів, то обирати могли як представника народу-виборця (князь Кий), так і представника іншого народу (Гостомисл, Рюрик, Аскольд).

На нашу думку, остаточно Київська Русь сформувалася після приходу до влади Ярослава Мудрого, коли було створено порядок княжого володіння Руською землею. На думку В. Ключевського, «досить важко сказати, який порядок княжого володіння існував на Русі при попередниках Ярослава, і навіть чи існував будь-який певний порядок» [138, с. 179].

Цей порядок було встановлено на підставі низки статутів. Так, у Статуті князя Ярослава Мудрого про церковні суди він сам як правитель держави офіційно називає себе «великим князем» [331, с. 168]. При цьому слова «великий», на цілком слушну думку В. Ключевського, означає «старший». Саме цим терміном князь київський відрізнявся від молодших князів – володарів наділів [139, с. 101].

Більше значення має заповіт князя Ярослава, даний ним своїм сином: «Ось я покидаю цей світ, діти мої! Любіть одне одного,

тому що ви – рідні брати, від одного батька та від однієї матері. Якщо будете жити у злагоді між собою, то бог буде з вами. Він підкорить вам усіх ворогів, і будете жити в мирі; якщо ж станете ненавидіти одне одного, сваритися, то й самі загинете і знищите землю батьків й дідів ваших, яку вони отримали трудом своїм великим. Так живіть же мирно, слухайтесь одне одного; свій стіл – Київ я доручаю замість себе старшому сину своєму та брату вашому Ізяславу; слухайтесь його, як мене слухались: хай він буде вам замість мене» [298, с. 333–334]. Самому ж Ізяславу Ярослав наказав: «Якщо хто захоче скривдити брата, то допомагай скривдженому» [298, с. 334].

Таким чином, була встановлена система ототожнення держави з родом, з династією, де великий князь був не стільки правителем, скільки названим батьком для інших князів. Якщо В. Ключевський відносить це явище до Володимира Великого [138, с. 185], то С. Соловйов – лише до Ярослава Мудрого [298, с. 333]. На нашу думку, правим є останній історик, адже саме з часів Ярослава було затверджено порядок спадкування влади, чого не було раніше.

Проте з В. Ключевським слід погодитись у тому, що на Русі вже не було «...ані одноосібної верховної влади, ані особистого наступництва за заповітом» [138, с. 185].

І хоча значення великого князя було значним, а його повноваження мали більшу сферу дії (зокрема, він розподіляв володіння між молодшими родичами, «наділяв» їх, розбирав їхні суперечки та судив їх, піклувався про сиріт, був «найвищим піклувальником землі Руської», «думав та гадав про Руську землю», про честь свою та своїх родичів [138, с. 185]), але, керуючи Київською Руссю та своїми родичами, у більш важливих випадках діяв не один, а збирав князів на загальну раду. Фактично при цьому він, піклуючись про виконання постанов цієї родичівської ради, взагалі діяв як представник та виконавець волі усього держаного князючого роду. Таким чином, можна стверджувати, що в Київській Русі після смерті Ярослава Мудрого встановилася колегіальна форма глави держави, виразником якої був великий князь Київський.

На цілком слушну думку О. Бушкова, саме ця родичівська система, яка спрацьовувала раніше, в часи пізніх Рюриковичів призвела до занепаду Київської Русі, адже представників вказаної династії виявилось більше, аніж було наділів [48, с. 138].

Деяку спробу ліквідувати колективне правління державою здійснив Володимир Мономах. Насамперед це стосувалося його спроб після обміркування певних питань на нараді вирішувати всі справи самому. У «Повчанні» він із цього приводу зазначав: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтеся на тівуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод» [56, с. 162].

Після смерті Володимира Мономаха розпочався занепад Київської Русі. Важливу роль при цьому відіграли, на нашу думку, саме династичні проблеми, адже протягом давньоруської історії в державі п'ять разів змінювалися не лише правителі, а й правлячі дома (Аскольд, Ольговичі, Рюриковичі, Ярославичі, Мономаховичі).

Від свого занепаду руська держава стала ареною запеклих міжособних війн, метою яких, на цілком слухну думку М. Чугуєнка, було відродження імперії [363, с. 189].

Врешті-решт, Київська Русь перетворилася на конгломерат невеликих¹ князівств, найвідомішими з яких стали Володимиро-Сuzдальське² та Галицько-Волинське³.

Історія останнього показує нам гостру боротьбу між боярами та князями. Причому останні далеко не завжди мали можливість диктувати свою волю аристократії. Так, свого часу князь Ярослав Володимирович Осмомисл був змушений уступити боярам навіть у сфері свого приватного життя: запрягтися на Біблії, що він виконає свій подружній обов'язок з некоханою дружиною Ольгою Юрївною.

Водночас були й князі, що мали незалежність від бояр. Так, Роман Мстиславович Волинський, свого часу сказавши: «Не можна їсти безпечно мед, не знищивши бджіл; не буде пахнути корінь, якщо його не потовчеш» [363, с. 193], знищив багатьох з представників боярства.

Проте найцікавішим для нашої теми є його син Данило Романович, який 1253 р. став королем. Ця подія стала можливою внаслідок того, що легат папи Інокентія IV, прибувши з Рима, поклав на Данила королівську корону. Його син Лев Данилович, під-

¹ Порівняно з давньоруською імперією.

² На нашу думку, основа сучасної російської державності.

³ З нашої точки зору – основа сучасної української державності.

писуючись під документами, називав себе Королем Руським [199, с. 7]. Таким чином, по суті, на території Галицько-Волинського князівства існувала королівська влада. Утім, вказаний титул короля, незважаючи на його визнання у світі, всередині країни не користувався особливою популярністю, що змушувало того ж Льва Даниловича назвати себе Великим князем Володимиро-Волинським, Київським, Галицьким, Луцьким, Дорогочинським [199, с. 7].

Великий князь був правителем Галицько-Волинського князівства. Йому належала верховна влада. Князь міг приймати законодавчі акти та здійснювати поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства. Князі Галицько-Волинської землі мали судові повноваження. Вони очолювали також усю військову організацію князівства. Князю належало також право збирання податків, карбування монет та розпорядження казною, визначення розміру та порядку стягнення митних платежів. Прерогативою великокняжої влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Крім того, великі князі прагнули впливати на й на церковну організацію, використовуючи її у своїх інтересах. Саме за згодою великого князя призначалися єпископи, які лише потім зводилися у сан київським митрополитом. Це, без сумніву, сприяло звеличенню влади князя.

Діяльність великих князів Галицько-Волинського королівства, яка була спрямована на об'єднання руських земель, не мала успіху. Це спричинили як внутрішні, так і зовнішні чинники. Так, до внутрішніх чинників належав факт існування в країні сильної опозиції в особі бояр та міст, які, за словами В. Ключевського, «...звикли втручатися у княжі відносини» [138, с. 344]. Зовнішніми ж чинниками була агресія з боку Польщі, Литви, Угорщини та Молдавії. Як відомо, усередині XIV ст. територія Галицько-Волинського королівства була поділена між Польщею, Литвою та Молдавією.

Інші ж центри південної, західної та південно-західної Київської Русі також зазнали істотного впливу зовнішніх ворогів і, врешті-решт, увійшли до складу держави, яка мала офіційну назву «Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське». При цьому, з нашої точки зору, Литва того часу об'єднувала у собі землі нинішньої Білорусі, Жемантія чи Жмудь – Литви, а «Руська земля» – України.

Названа держава утворилася здебільшого як добровільне приєднання до Литви багатьох руських князівств. Унаслідок того, що до середини XVI ст. литовці не мали власної писемності, давньоруська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського, на якій велося діловодство та писалися літописи, а сам Великий князь Литовський Гедимін називав себе не інакше як «королем руських» [49, с. 143].

Проте після смерті Гедиміна ситуація змінилася.

У 1385 р. Велике князівство Литовське уклало союзний договір з Польським королівством (так звана Кревська унія), за яким Литовський князь Ягайло обирався польським королем і зобов'язувався прийняти католицтво та зробити цю релігію державною для Литви. У результаті цього розпочалося об'єднання Польщі та Литви в єдину державу. У 1401 р. цей процес було перервано внаслідок укладення Віленської угоди. Проте вже у 1413 р. була укладена унія в місті Городлі, яка дала можливість польсько-литовській владі знищити залишки давньоруської державності, що існувала в рамках Великого князівства Литовського. У 1452 р. Волинське князівство було ліквідовано і перетворилося на звичайну литовську провінцію. У 1471 р. великий князь Литовський Казимир IV Ягелон після смерті останнього з київських князів – Семена Олельковича – призначив своїм намісником у Києві католика Мартина Гештольда. Таким чином, руська державність в рамках Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського була ліквідована.

На підставі наведеного вище можна дійти висновку, що Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське не можна вважати прямим попередником сучасної України, а тому її правителя, якого Статут Великого князівства Литовського, прийнятий у 1529 р. назвав Господарем, присвятивши розділ перший «Про персону Господарську», не коректно вважати українським монархом. Фактично інститут правителя держави на українських землях починає зникати після приєднання руських земель до Литви, а остаточно – після 1471 р.

У 1569 р. Люблінська унія об'єднала Польське королівство та Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське в єдину державу республіканського типу Річ Посполиту. Її Основним Законом стала вищезгадана «Родомська конституція», яка діяла на всій території цієї імперії і істотно обмежувала прерогативи короля.

Інакше склалася ситуація в іншому державному утворенні на території України – Кримському ханстві.

Як відомо, засновник ханства Хаджі утворив його у м. Вільно, що засвідчило васальну залежність цього новоутворення від Великого князівства Литовського. У 1454 р. Хаджі уклав договір з Османською імперією, а вже його син Манглі-Гірей був змушений визнати протекторат останньої над своєю батьківщиною. І хоча кримський хан мав у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, однак той факт, що його призначали у Стамбулі турецькі султани, доводить, що правителем держави він не був, адже Кримське ханство не мало суверенітету – однієї з найважливіших ознак держави.

У результаті російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Кримське ханство увійшло до складу Російської імперії. Як було вказано у відповідному Маніфесті: «І у силу обов'язку нашого турбуватися про благо та велич вітчизни, прагнучи користь та безпеку її затвердити, а значить вважаючи засобом, який назавжди віддалить неприємні причини, що загрожують вічному миру, який укладено між імперіями Всеросійською та Оттоманською, який ми назавжди зберігати щиро прагнемо, не менше ж і в заміну та надолуження збитків наших, вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський» [33, с. 531].

Щодо українських земель, які знаходилися в Речі Посполитій, то, як відомо, наявність там кількох «центрів сили» (король, магнати і шляхта, міста, козаки), а також релігійний розкол (католики, уніати, православні) призвели до того, що ця держава, врешті-решт, припинила своє існування, а українські землі увійшли до складу двох монархічних імперій – Австрійської та Російської. При цьому глави цих держав стали монархами українських земель. Наприклад, австрійський імператор мав титул «Король Галіції і Ладомерії, герцог Буковини», а російський імператор був, поміж іншим, самодержцем Київським, царем Херсонеса Тавричного, Великим князем Волинським, Подільським та Чернігівським.

Щодо власних монархічних держав, то на території сучасної України їх більше ніколи не було, хоча ідеї щодо відродження саме цієї форми правління на теренах нашої країни іноді виникали. Наприклад, М. Драгоманов у своєму проекті «Вільна спілка» не відкидав можливості існування в Україні спадкової монархії. Так, зокрема, у примітках до розділу III він писав: «Главою держави

може бути спадковий Імператор.... за його дії повинні нести відповідальність його міністри, у порядку, вказаному у §§ 15 та 21» [94, с. 172].

Проте більшість українських мислителів негативно ставилися до інституту спадкової монархічної влади, і на сьогодні Україна чітко закріпила свій республіканський статус.

4.2. Виникнення і розвиток республіканської глави держави в Україні

Поділ території України між Російською та Австрійською імперіями не міг не вплинути на розвиток національної самосвідомості українського народу, який, усвідомивши свою соборність, розпочав сходження до нової української державності.

Саме в цей період на території України розпочалося становлення інституту глави держави. Цей процес у своєму розвитку пройшов три етапи: доктринальний, фактично-функціональний та формально-юридичний. На доктринальному етапі інститут глави держави розроблявся в рамках різних державно-правових доктрин, фактично-функціональний етап розпочався після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли фактично з'явилися українська незалежна держава та її глава, але формально посада глави держави не передбачалася. І, нарешті, формально-юридичний етап розпочався на сучасному етапі історії української державності, коли Президента України було проголошено главою держави.

Щодо доктринального етапу, то він розпочався в першій половині XIX століття внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України.

Так, зокрема, у Закарпатті¹ в першій половині XIX століття було прийнято п'ять законів про введення державної угорської мови із заборонаю користуватися українською [122, с. 386].

Ситуація дещо покращилася після революції 1848–1849 рр., коли позиція українських селян була абсолютно лояльною до австрійської монархії (за те, що вона відмінила кріпацтво) та ворожою до угорських і польських революціонерів. Після поразки революції імператор Австро-Угорщини Франц-Йосип захотів

¹ Колишня Угорщина Австрійської імперії.

нагородити лояльних підданих. Саме тоді в цій імперії розпочалося друкування книг українською мовою, запрацювали українські школи [49, с. 243].

У Росії XIX ст. також було ознаменоване політикою деукраїнізації: з 1721 по 1879 рік було видано 14 указів про заборону української мови [45, с. 217].

У цих умовах на території України виникли так звані «громади», члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

Деякі з них розмірковували й на теми щодо статусу глави держави.

Так, Г. Андрузький у начерках конституції свого проекту республіки, вилученого під час обшуку в березні 1850 р., приділив певну увагу главі держави. Він запропонував поділити державу на п'ять рівнів. Перший (низовий) рівень становить община. Її члени називають себе безрідними, і всі вони є «...дітьми глави держави» [124, с. 54]. Наголошував мислитель і на необхідності існування поста Президента Республіки [124, с. 61].

Проте зазначений проект був досить нечітким щодо самого глави держави.

Набагато кращим виявився проект М. Драгоманова «Вільна спілка», у якому главі держави приділялося значно більше уваги. Так, зокрема, М. Драгоманов вважав, що глава держави повинен мати право:

- 1) призначати міністрів (п. 15 Проекту);
- 2) скликати засідання Державної та Союзної Думи (п. 17);
- 3) розпускати за згодою Союзної Думи Думу Державну (п. 18);
- 4) призначати сенаторів з числа кандидатів, запропонованих Союзною Думою (п. 21);
- 5) ставити питання щодо невідповідності постанов Державної Думи законам держави (п. 22);
- 6) обнародувати закони та інші акти (п. 25).

При цьому М. Драгоманов сам не встановлював перевагу республіканської чи монархічної форми правління. Так, зокрема, у примітках до розділу III він писав: «Главою держави може бути спадковий Імператор, так само як і обраний на певний термін Голова Всеросійського Державного Союзу. У першому випадку за його дії повинні нести відповідальність його міністри, у порядку,

вказаному у §§ 15 та 21, а у другому він відповідає сам у тому ж порядку» [94, с. 171–172].

Більшість українських мислителів негативно ставилася до інституту спадкової монархічної влади.

Зокрема, дуже негативно ставився до монархічної форми правління С. Подолинський. Він писав: «Починаючи з продажу своїх підданих у рабство, королі (царі) користувалися більшою мірою всіма формами феодалізму, солдатчини, лихварства, що панували в їх країнах» [288, с. 346].

Досить цікавим є дослідження первісного суспільства та держави, яку здійснив Іван Франко. Як відомо, суспільну владу первісного суспільства він не ототожнював з державою. Порівнюючи становище «верховного вождя» в первісному суспільстві зі становищем «владаря» у державі, І. Франко зазначав, що якщо голос першого в «громадських радах» значив стільки, скільки й голос кожного члена общини, то царі та сатрапи «...створили обособлений організм, позбавивши всіх інших, навіть вільних людей „політичного права”» [288, с. 361].

Характеризуючи ж самого главу держави, письменник не ототожнював його особистість з державною владою, «будь то цесар, король, президент... Правитель є лише... символ влади і відповідає тому поділу праці, тому стану освіти і господарського розвитку, котрий панує в цілій державі» [288, с. 361].

Початок ХХ ст. ознаменувався революцією 1905–1907 рр. У 1905 р. група членів Української народної партії на чолі з М. Міхновським запропонувала проект Основного закону самостійної України, яку назвали Спільною народом українського. Цим законом встановлювалася республіканська форма правління, а главою держави визнавався «президент» (хоча згідно з п. 34 він визнавався главою виконавчої влади, а п. 62 – першим громадянином). При цьому «президент» повинен був обиратися шляхом плебісциту на 6 років усім народом (п. 63), його особа є недоторканою (п. 64). Пункти 65–70 визначали основні повноваження «президента», а 71–75 – особливості функціонування цього інституту. На противагу цьому інша українська політична сила – партія соціалістів-революціонерів, наголошуючи на необхідності встановлення в Україні республікансько-демократичної форми правління, водночас виступала проти запровадження поста президента.

Лютнева буржуазно-демократична та Велика Жовтнева соціалістична революції, по суті, дозволили вперше утворити незалежну

українську державу, лідерами якої в різні часи були М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра.

У своєму розвитку українська держава початку ХХ ст. пройшла чотири основні етапи: період правління Центральної Ради, період гетьманату, період Директорії, радянський період.

Щоб дослідити інститут глави держави в період УНР, який передував гетьманату, слід з'ясувати три основні питання: по-перше, що таке Українська Народна Республіка; по-друге, що таке Центральна Рада, і по-третє, яку посаду обіймав М. Грушевський.

Так, історія України наголошує на тому, що спочатку Центральна Рада була громадсько-політичним центром, створеним українськими самостійниками¹ на чолі з адвокатом М. Міхновським. Практично водночас з цим утворилося Товариство Українських Поступовців. У результаті їхнього об'єднання утворилася Українська Центральна Рада, головою якої було обрано професора М. Грушевського. На думку доктора філософських наук О. Мироненка, Українська Центральна Рада була таким собі «передпарламентом» або «перехідною представницькою демократичною інституцією» [328, с. 91]. Проте існує й інша точка зору. Так, один із лідерів «Донбаської Русі» С. Бунтовський Центральну Раду визначав усього лише як «координаційний орган українських партій» [129, с. 120], який не мав парламентського (представницького та законодавчого) статусу. 10 червня 1917 р. вона ухвалила I Універсал, який проголосив ідею територіальної автономії в Україні: «Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» [156, с. 31]. Фактично те саме було проголошено II Універсалом: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи як все, за тим, щоб не відривати України від Росїї та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росїї та до єдності її демократичних сил» [156, с. 35]. Уже після більшовицького перевороту² Центральна Рада, яка згідно з II Універсалом стала «...єдиним найвищим органом революційної демократії України» [156, с. 35–36], видала III Універсал, яким також підкреслювався автономний характер УНР: «Не відділяючись від Росїйської Республіки й зберігаючи єдність її» [156, с. 38].

¹ Прихильниками негайного проголошення української незалежності.

² Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року.

І лише в січні 1918 р. було видано IV Універсал, яким проголошувалося: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» [156, с. 44]. Цей документ з'явився внаслідок агресії більшовицької Росії проти України. М. Грушевський з цього приводу писав: «Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського. Один наступає, другий борониться. Історія сих двох „братніх народів“ вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів: „І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?“» [78, с. 108].

Фактично саме з часів IV Універсалу Україна перетворилася на державу. До цього ж вона, наголошуючи на своєму автономному статусі, формально перебувала в складі Росії. Саме тому не можна говорити про главу держави, адже, як такої, держави в УНР не було. З часів же IV Універсалу з'явилася держава, представницьким органом якої була Українська Центральна Рада. Її очолив М. Грушевський.

Сьогодні в Україні серед істориків та правників існує дві точки зору на статус останнього. Так, український правознавець І. Музика [214, с. 654] та академік НАН України М. Жулинський [99, с. 8] наголошують на тому, що М. Грушевський був президентом УНР. Водночас академік НАН України Ю. Шемшученко наголошує на тому, що за своїм статусом до поста президента більш є близьким пост Гетьмана України [379, с. 65]. На нашу думку, має рацію саме Ю. Шемшученко, адже ані IV Універсал, ані Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (своєрідна Конституція УНР) не передбачали посади президента, хоча сам М. Грушевський закріплював посаду президента у своєму проекті Конституції УНР (1918), який передбачав, що голова, якого обрано всенародними зборами, є главою держави. Проте в подальшому це положення було вилучене.

Вивчаючи цей документ, українські правознавці В. Шаповал та В. Головатенко дійшли висновку про відсутність у ньому положення про главу держави, що можна визнати певним юридичним нонсенсом [370, с. 49], адже, на думку М. Жулинського, саме «...наявність посади Президента Української Народної Республіки відкрила б шлях до зміцнення порядку і дисципліни через

сильну виконавчу владу» [99, с. 8]. М. Грушевський з суто формальних причин не був президентом УНР, хоча й здійснював повноваження глави держави. Ці повноваження відповідно до Конституції УНР належали голові Всенародних Зборів, який (п. 35) «...сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» [156, с. 53]. П. 23 Конституції УНР передбачалося: «Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР» [156, с. 52]. Фактично Всенародні Збори повинні були стати українським парламентом, а їхній голова – спікером, який, крім того, представляє УНР за межами країни. Саме тому можна сказати, що главою української держави за часів правління Центральної Ради був спікер парламенту. Наполягати на протилежному, як слушно, але з гумором зазначав свого часу А. Довбня, це «рівнозначно тому, щоб, відходячи від історичних реалій, називати Ярослава Мудрого імператором України-Руси або Юрія П'ятаківа (першого голову Тимчасового робітничо-селянського уряду України) прем'єр-міністром України» [89, с. 32].

Крім того, як відомо, Конституція УНР так і не набула чинності внаслідок перевороту і розпуску гетьманом П. Скоропадським УЦР і Малої Ради.

28 квітня 1918 р. німецьким військовим командуванням були заарештовані управляючий Міністерством закордонних справ М. Любинський та директор Адміністративно-політичного департаменту внутрішніх справ Ю. Гаєвський, а також військовий міністр О. Жуковський, які в березні-квітні 1918 р. створили «Комітет спасіння України». Приводом для таких дій стало викрадення за авантюрним наказом прем'єр-міністра В. Голубовича директора Російського банку зовнішньої торгівлі та цукрозаводчика А. Доброго.

Скориставшись арештом названих урядовців та тим фактом, що сама Центральна Рада була неспроможною чинити опір, П. Скоропадський в ніч з 28 на 29 квітня 1918 р. наказав сконцентрувати наявні сили і захопити урядову дільницю на Липках: військове міністерство, МВС, державний банк. Незважаючи на брак сил, переворот мав успіх. 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського було проголошено гетьманом України. З цього приводу уряд гетьманату видав грамоту «До всього українського народу», де було сказано: «Бувше Українське Правительство не здійснило державного

будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети та анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті до багатішої колись-то України встає грізна кара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою України, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України» [73].

Можна сказати, що саме з цього періоду в Україні розпочалося формування інституту глави держави.

Услід за «Грамотою...» були прийняті «Закони про тимчасовий державний устрій України», одним із яких було призначено гетьманську владу. Так, зокрема, «Законами...» передбачалося, що «влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави». При цьому «Гетьман стверджує закони, і без його санкцій ніякий закон не може мати сили». Крім того, проголошувалося, що гетьман є «...вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними» та «...Верховний Воевода Української Армії і Фльоти» [156, с. 62]. Надавалося Гетьманові і право помилування засуджених.

Фактично цими Законами було закріплено режим особистої влади гетьмана Павла Скоропадського, на думку якого, країна «...може бути врятована лише диктаторською владою, лише волею однієї людини можна повернути до нас порядок, вирішити аграрне питання та провести ті демократичні реформи, які є так необхідними для країни». І ще: «...для формування нових, більш здорових засад у нашому житті це може бути зроблено шляхом одноосібної влади, що спирається хоча б на малу силу, але все ж таки силу. Іншого шляху у нас немає й не буде ще досить довго. Усі ці наради різних суспільних об'єднань, усі ці розрізнені дії окремих військових начальників, що змовляються між собою, ніякого позитивного результату не можуть мати» [294, с. 174].

Незважаючи на явно диктаторський характер влади Скоропадського, досить цікавими були два повноваження гетьмана, які згодом могли б йому дозволити створити в Україні якийсь із варіантів парламентарної форми правління (як монархії, так і республіки):

призначення «отамана Ради Міністрів», затвердження та скасування персонального складу уряду (п. 3 Законів) та скріплення своїм підписом отаманом чи міністром наказів чи розпоряджень гетьмана (п. 8 Законів).

Сам Скоропадський вважав, що лідери Української Центральної Ради, які недооцінювали роль важкої поточної праці державного апарату, «...дійсно вважали, що з оголошенням у Центральній Раді самостійної України Українська держава стане беззаперечним фактом. Для них українська вивіска була вже чимось, що вони вважали непорушним. Уся діяльність Центральної Ради, якщо можна так сказати, була спрямована до зовнішнього, до посилення українства для ока, мало піклуючись про його внутрішній, серйозний культурний розвиток» [294, с. 134].

Як відомо, після перевороту було здійснено три спроби сформувати уряд П. Скоропадського. Першою спробою була діяльність протягом одного дня отамана Ради Міністрів М. Устимовича. Спроба виявилася невдалою, і 30 квітня 1918 року отаманом став відомий юрист М. Василенко. Проте його спроба залучити до уряду провідних національних чи лівих лідерів не знайшла підтримки серед партійних лідерів України. Саме тому втретє уряд формувався не за партійною, а за професійною основою. Його отаманом став Ф. Лизогуб. Уряд не користувався популярністю серед сучасників. Більше того, аналізуючи прізвища міністрів, їх дореволюційні звання й посади чи партійну належність, супротивники Скоропадського наголошували: українців там не було [185, с. 226]. Проте, на нашу думку, має рацію біограф гетьмана Г. Папакін, який вказав, що «...насправді там не було українських соціалістів, котрі, замість переговорів з прем'єрами гетьмана, бігали до німецького штабу, сподіваючись на його вплив на Скоропадського» [242, с. 64]. Таким чином, до гетьманського уряду Ф. Лизогуба увійшли талановиті адміністратори, і через декілька місяців в Україні було відновлено діяльність адміністративного апарату, проголошено принцип недоторканності приватної власності й відкинута ідея про культурну автономію. Вправна ж діяльність Скоропадського ззовні країни сприяла тому, що Україну як незалежну державу визнали 12 країн¹. Усередині країни було засновано 150 нових гімназій, відкрито три нові університети: у Києві, Катеринославі та у Кам'янець-Подільському. Було засновано

¹ За часів Центральної Ради таке визнання вона отримала лише від трьох держав.

національний архів і бібліотеку в 1 млн томів. 14 листопада 1918 р. було створено Академію наук України на чолі з основоположником теорії ноосфери В. Вернадським. І, нарешті, саме Скоропадському вдалося створити першу регулярну українську армію й довести її до 60 тисяч вояків [324, с. 146]. Можна погодитись із думкою тих, хто вважає, що його семимісячне правління було набагато більш плідним, ніж робота органів УНР. Однак проголошення Скоропадським 15 листопада 1918 р. Акта федерації про об'єднання України з небільшовицькою російською державою стало поштовхом до повстання селянської опозиції на чолі з С. Петлюрою, який створив колегіального главу держави в Україні – Директорію, повернув з небуття назву воїнів «гайдамаки» та військове звання «отаман», присвоївши собі звання Головного отамана. І хоча повстання виявилось вдалим, його наслідки були здебільшого негативними через вторгнення більшовиків.

Проте за час свого існування Директорія встигла прийняти чергову Конституцію – Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, що був затверджений Радою Народних Міністрів УНР 12 листопада 1920 р. Цим законом проголошувався поділ влади між органом законодавчої влади (очевидно, Державною Народною Радою), вищим органом виконавчої влади (Радою Народних Міністрів) та колективним главою держави УНР (Директорією). Останньому була присвячена глава II Закону. Так, зокрема, проголошувалося, що Директорія в особі її Голови затверджує: закони та міжнародні договори, ухвалені Державною Народною Радою; рішення Ради Народних Міністрів про призначення та звільнення. Крім того, вона в особі голови видає акти «амністії та помилування», представляє УНР за кордоном і формує уряд.

Однак уперше колегіальну форму глави держави в Україні на конституційному рівні закріпили українські більшовики в Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, що була прийнята 14 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Цей орган, як і в Радянській Росії, отримав назву Центральний виконавчий комітет Рад, хоча в Україні він звався Всеукраїнським. ВЦВКР був вищим органом влади в радянській Україні в період між з'їздами Рад. Проте 22 грудня 1919 р. дія Конституції була фактично призупинена після утворення тимчасового Всеукраїнського революційного комітету, на який

була покладена уся повнота «...політико-адміністративної влади в Україні» [350, с. 367].

Крім Української Народної Республіки та Української Соціалістичної Радянської Республіки, на території сучасної України існували принаймні ще три державні утворення: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з центром у Львові та Івано-Франківську, врангелівська Південна Росія з центром у Севастополі та Селянська Радянська Республіка з центром у Гуляй-Полі.

Аналізуючи державно-правове становище ЗУНР, слід мати на увазі, що, як і УНР, вона не мала у своєму державному апараті посади глави держави. Як відомо, спочатку на території Австро-Угорщини було утворено своєрідний аналог Центральної Ради УНР, що дістав назву Українська Національна Рада. 9 листопада 1918 р. вона сформувала уряд – Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. У складі уряду було 14 секретарств¹, які очолювалися державними секретарями. Проте, не маючи офіційного глави держави, ЗУНР фактично надала такі повноваження колегіальній структурі – Президії Української Національної Ради, яка представляла Раду в період між її сесіями. Тобто можна вказати на те, що в ЗУНР, так само, як і в УСРР, існував колегіальний глава держави. Очолював же цю Президію Є. Петрушевич. Інститут глави держави також не проголошувався і Тимчасовим Основним Законом, що був прийнятий 13 листопада 1918 р. 4 січня 1919 р. було створено Виділ² Національної Ради, якому згідно з § 2 відповідного закону надавалося право: а) іменувати членів правительства; б) приймати й уділяти їм демісії; в) виконувати право амністії й аболіції, а то на внесенне Державного Секретаріату судівництва. У справах військового судівництва може Виділ Української Національної Ради перенести право виконання амністії на Раду Державних секретарів; г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних та військових; д) удостоверяти й сповіщувати закони. На цілком слушну думку професора Б. Тищика, Виділ Української Національної Ради виконував функції колегіального глави держави [123, с. 121]. Щодо президента Української Національної Ради ЗУНР, то, на нашу думку, він виконував виключно функції головуючого на засіданнях Виділу, а тому на той момент не мав самостійного статусу і, отже, не був главою

¹ Свого роду міністерств.

² Комітет.

держави в ЗУНР, хоча в проєкті Конституції ЗУНР, автором якої був юрист, громадський діяч і засновник національно-державного напрямку української політичної науки С. Дністрянський й закріплювалася думка про те, що президент є главою держави і главою виконавчої влади [306, с. 54]. І лише 9 червня 1919 р. у критичний момент існування ЗУНР Українська Національна Рада створила одноосібного главу держави, призначивши Є. Петрушевича диктатором ЗУНР.

Свою специфіку мала й Селянська Радянська республіка, лідером якої був Нестор Махно. Ця суперечлива фігура оцінювалася по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав цей феномен системою «...отаманства та батьківщини» [22, с. 138]. Практично те саме зазначає лідер білого руху А. Денікін, називаючи Махна відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном» [81, с. 187]. Сучасні ж українські мислителі, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому в праві вважатися однією із сторін громадянської війни: «Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті й повній відсутності будь-якого конструктивного суспільного ідеалу» [168, с. 211]. Проте сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлюється щодо свого ідеалу радянської влади: «Влада Рад на місцях – це, за селянським світоглядом, означає, що уся влада і в усьому повинна ототожнюватись безпосередньо із свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робочо-селянських депутатів є не більше й не менше, як одиниці революційного поєднання та господарського самоврядування» [202]. Отже, у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджує російський дослідник В. Голованов: «Махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструктивну програму, не маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані (як би це зверхньо не звучало) духовної сили» [65].

Н. Махно розпочинав як голова місцевого селянського союзу в Гуляй-Полі. Потім він став першим головою Гуляй-Польської Ради робочих та селянських депутатів, а в червні після початку заколоту генерала Л. Корнилова – головою комітету порятунку революції. Саме тоді в нього виникла ідея заміни донських козаків своїми гуляйпольцями. На думку М. Сацкова, такий крок міг

привести до створення своєрідної військової общини, яка «...маючи певні вольності та пільги, могла б захистити кордони нової революційної держави» [286, с. 96]. 25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет Ради про націоналізацію всієї землі в повіті та поділ її між селянами. Тобто фактично Махно реалізував ідеї Жовтневої революції достроково. У 1918 р. Махно розпочинає боротьбу як із білими, так і з націоналістичними силами України, а в травні 1919 р. у його повстанську анархістську бригаду «імені батьки Махно» вступає із своїм загоном Маруся Никифорова. У той час махновці формально входили до складу Задніпрянської радянської дивізії Українського фронту, хоча й зберігали права повної автономії (виборність командирів, анархістська ідеологія та боротьба під чорними знаменами анархії). А найголовніше – на території махновців накази більшовиків не виконувались, і створення адміністративно-карних структур (НК, ревкомів, продзагони) Махно на своїй території не дозволяв. «Махновія» була державою в державі. Тут відбувався експеримент побудови анархістського суспільства. У липні 1919 року Махно, оголошений більшовиками «ворогом революції», об'єднався з Н. Григор'євим. Між ними були розподілені обов'язки: Махно став головою Повстанської ради (свого роду диктатором), а Григор'єв – командуючим військами. Наприкінці 1919 р. бригада «імені батьки Махна» розрослася до армії. Сам Махно та всі його організації формально підкорялися революційній військовій раді армії (РВРА), яку очолював анархіст В. Волін. І хоча насправді всім керував Махно, який у раді лише затверджував свої рішення, однак і вона мала самостійний статус. Так, зокрема, РВРА самостійно проводила культурно-масові заходи серед населення, мітинги, селянські з'їзди, розподіляла серед сіл награбоване. Армія «імені батьки Махно» була ліквідована протягом 1920–21 рр., коли виступила проти заходів більшовицької влади щодо продрозкладки.

Аналіз викладеного дозволяє стверджувати, що хоча Махно й контролював велику територію та мав у підпорядкуванні колосальну кількість осіб, проте формально він ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Махно був анархістом, а отже, відкидав ідею держави як такої.

Зовсім інша річ – Петро Врангель. 20 березня 1920 р. генерал А. Денікін звернувся до голови військової ради А. Драгомирова з листом: «Вельмишановний Абрам Михайлович! Три

роки російської смуги я вів боротьбу, віддаючи їй усі свої сили та несучи владу, немов важкий хрест, що був наданий мені долею. Бог не благословив успіхом війська, якими я керував. І хоча віра в життєздатність армії та в її історичний поклик мною ще не втрачена, проте внутрішній зв'язок між вождем та армією було перервано. І я неспроможний вже більше вести її. Пропоную військовій раді обрати більш гідного, якому я передам владу та командування» [32, с. 344–345]. Члени військової ради запропонували кандидатуру барона П. Врангеля, і 4 квітня 1920 р. Денікін видав свій останній наказ: «Генерал-лейтенант барон Врангель призначається головнокомандувачем збройними силами Півдня Росії» [32, с. 346]. Призначення Врангеля головнокомандувачем усіма збройними силами на Півдні Росії було затверджено указом сенату від 4 квітня 1920 р. з визнанням за ним всієї повноти влади без обмежень.

Своїм першим кроком Врангель створив власний генеральний штаб, до якого увійшли генерали П. Кутепов, Я. Слащов та ін. 9 квітня 1920 р. Врангель прийняв рішення про створення при головнокомандуючому цивільного управління в складі таких відомств: внутрішніх справ, землеробства, торгівлі і шляхів, фінансів, закордонних справ, юстиції. На чолі уряду був поставлений колишній царський міністр О. Кривошеїн. 11 квітня 1920 року Врангель опублікував наказ, у якому зазначалося, що він – правитель Півдня Росії і головнокомандувач його збройними силами, який уособлює необмежену воєнну та цивільну владу. На своїй території П. Врангель намагався проводити деякі реформи, зокрема, аграрну, а також боротися з більшовицьким підпіллям.

У розмові з відомим ідеологом білого руху В. Шульгіним Врангель зазначав: «Я прагну, щоб у Криму, щоб хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим... Ну, словом, щоб довести усій іншій Росії... ось у вас там комунізм, тобто голод та надзвичайка, а тут: відбувається земельна реформа, вводиться волосне земство, створюється порядок та є можливою свобода... Ніхто тебе не дупить, ніхто тебе не мучить – живи, як жилосся... Ну, словом, дослідне поле... Певною мірою це вдається... Звісно, людей не вистачає... я усіх кличу... я здебільшого не дивлюся, чи то хтось на півградуса є лівішим, чи то на півградуса правішим, – це мені все одно... Можеш робити – роби. І так мені потрібно виграти час... щоб, так би мовити, слава пішла: що ось у Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися уперед» [383, с. 613]. Однак, незважаючи на гарні проекти, вони практично усі залишилися лише на

папері. Йшла громадянська війна, і на перший план виступили ідеї фізичного виживання білого руху. Саме тому «...реальними правителями на місцях виявилися білогвардійська розвідка, воєнно-судові комісії та каральні експедиції» [205, с. 520]. У зовнішніх же відносинах Врангель орієнтувався на країни Антанти, зокрема, на Францію. Так, за свідченням газети «Дейлі геральд», в обмін на військову та дипломатичну допомогу в боротьбі із більшовиками Врангель зобов'язувався визнати усі царські борги. Сплата ж боргів та їх щорічне погашення гарантувалися фактом передачі Франції в експлуатацію усіх залізниць європейської Росії на відповідну кількість років та передачею Франції права отримання митних та портових платежів в усіх портах Чорного й Азовського морів [211, с. 277].

На нашу думку, на відміну від Махна, П. Врангель був главою держави, яка утворилася на території Криму з центром у Севастополі. Цю думку можна пояснити, якщо звернутися до історичних фактів та паралелей. 18 листопада 1918 р. в результаті державного перевороту¹ до влади в Сибіру прийшов адмірал О. Колчак. У змові, що привела його до влади, брали участь Ставка, генштаб та більшість міністрів Омської директорії. Колчака було проголошено Верховним правителем Росії з наданням йому усієї повноти влади. 6 січня 1920 р. через численні невдачі в боях з Червоною армією Колчак був змушений зняти з себе звання Верховного правителя і передати його генералу А. Денікіну. Останній же, як зазначалося вище, передав владу барону П. Врангелю. Таким чином, якщо вважати П. Скоропадського, який отримав владу в результаті перевороту, главою держави в Україні, то і О. Колчака слід вважати главою держави в Росії. Якщо ж погодитися з останнім судженням, то передача влади від Колчака до Денікіна, а потім – до Врангеля є актом передачі поста глави держави. Саме тому, на нашу думку, барон П. Врангель був главою російської держави. З огляду ж на територіальні особливості слід вважати, що держава Півдня Росії знаходилася на території сучасної України, а отже, може вважатися однією з українських держав, що існували під час громадянської війни 1918–1921 рр.

З розгромом С. Петлюри, Є. Петрушевича, П. Врангеля, Н. Махна та ін. на території України утворилася лише одна держава – Українська Соціалістична Радянська Республіка, главою

¹ Так само, як і гетьман П. Скоропадський.

держави якої був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який згідно із п. 12 Конституції УСРР «...відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількості по призначенню з'їзду на реченець до слідуючого з'їзду» [156, с. 72]. 1 березня 1921 р. П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад видав Постанову «Про радянське будівництво», якою, на думку доктора юридичних наук Б. Бабія, уточнив «...конституційні взаємодії між ВУЦВК та Раднаркомом республіки» [118, с. 50]. За цієї постановою ВУЦВК повинен був перетворитися на «...орган верховного контролю й нагляду над усіма радянськими установами» [118, с. 50].

Згідно з розділом I цієї постанови ВУЦВК розглядав усі декрети, що встановлювали загальні норми політичного й економічного життя або вносили істотні зміни в діяльність державних органів. Розділ II Постанови розширював повноваження Президії ВУЦВК. Так, п. 7 Президії надавалося право відмінити постанови Ради народних комісарів УСРР, п. 8 – право вирішувати суперечки між місцевими виконкомами і наркоматами (або їхніми підрозділами), п. 9 – вирішувати питання адміністративного господарського поділу тощо.

11 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки до чергового пленуму ЦК питання про взаємозв'язки договірних республік.

Згодом Й. Сталін подав комісії проект резолюції, цілковито побудований на його ідеї «автономізації». Резолюція була підтримана Вірменією та Азербайджаном. Проти виступила Грузія. Білорусія утрималася. Щодо України, то Х. Раковський та Г. Петровський виступили проти ідеї «автономізації», але останню підтримав перший секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський.

Таким чином, з самого початку питання щодо утворення об'єднаної радянської держави мало два напрямки – автономізація та федералізація.

За автономізацію виступав Й. Сталін, який зазначав: «Визнати доцільним формальний вступ незалежних Радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії у склад РРФСР» [303, с. 192].

Цю ідею підтримував і Д. Мануїльський: «Перед своїм від'їздом у відпустку я хотів би висловити деякі міркування з питань щодо українських справ чи, вірніше, щодо становища окраїн. Досвід минулого року доводить, що те становище, яке склалося

на окраїнах і, зокрема, в Україні, що приводить до низки конфліктів між центральними та місцевими відомствами, далі тривати не може. Це становище, яке веде до того, що відповідальні товариші повинні витратити три чверті свого часу на врегулювання конфліктів, повинно бути радикально переглянутим, адже воно більше не відповідає об'єктивній дійсності. У якому напрямку? Я вважаю, що у напрямку ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією» [196, с. 193].

На протигагу ідеям автономізації, Х. Раковський виступав за федерацію: «Найголовніше питання залишається – питання щодо розробки строго централізованої, але федеральної системи управління, у якій правильно були б захищені інтереси республік і останні користувалися б певною автономією» [266, с. 212].

У своєму листі до Д. Мануїльського Х. Раковський називав причини шкідливості ідеї автономізації: «...для закордону має значення збереження незалежності України. Близько десяти мільйонів українців Польщі, Галичини, Прикарпатської Русі, Буковини та Бессарабії орієнтуються і будуть орієнтуватися все більше й більше на Радянську Україну» [267].

Як відомо, В. Ленін також виступив проти плану «автономізації», наголошуючи на необхідності існування союзу соціалістичних республік [182, с. 19].

Під тиском прихильників ідей федералізації згодом і сам Сталін удав, що він нібито відмовився від ідей «автономізації». Так, зокрема у своїй бесіді з кореспондентом «Правди» він щодо характеру та форми об'єднання говорив: «Характер об'єднання повинен бути добровільним, виключно добровільним, з залишенням у кожної з республік права виходу із складу Союзу» [301, с. 142].

У результаті цього 30 грудня 1922 р. була утворена нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі України, Білорусії, Російської та Закавказької федерацій.

31 січня 1924 р. II з'їздом Рад Союзу РСР була затверджена перша Конституція СРСР. Незважаючи на те що розділом другим проголошувалося право союзних республік на суверенітет, фактично все ж таки усе зводилося до автономії республік, адже згідно зі ст. 20 Конституції СРСР 1924 р. ЦВК СРСР мав право відміняти декрети, постанови та розпорядження «...з'їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [287, с. 79].

Можна сказати, що колегіальним главою держави в СРСР стала Президія ЦВК СРСР, адже саме цей орган у період між сесіями ЦВК СРСР згідно зі ст. 29 Конституції 1924 р. ставав «...вищим законодавчим, виконавчим та розпорядницьким органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [287, с. 80].

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів прийняв нову Конституцію соціалістичної України, де в ст. 3 наголосив на державному суверенітеті України. Проте друга частина вказаної статті фактично нівелювала це положення, адже не було встановлено, які саме повноваження Україна віддає Союзу: «Суверенітет Української Соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік» [156, с. 84]. Фактично це означало, що Україна відмовляється від першості відносно Союзу і віддає усе на користь загальносоюзної бюрократії.

5 грудня 1936 р. була прийнята нова Конституція СРСР. Незважаючи на колосальні суверенні прерогативи союзних республік (у тому числі й України), їх остаточно заперечувала ст. 20, згідно з якою «у випадку розбіжностей закону Союзної республіки із законом загальносоюзним, діє загальносоюзний закон» [287, с. 95].

Фактично те саме підтверджувала й ст. 16 Конституції УРСР 1937 р.: «Законодавчі акти СРСР обов'язкові на території УРСР» [156, с. 107].

Після початку Великої Вітчизняної війни українські націоналістичні сили (прихильники гетьмана П. Скоропадського, Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери та А. Мельника та ін.) здійснили спробу відновити українську державність.

Так, зокрема, ідеологи ОУН, добре розуміючи гітлерівські ідеї щодо України, вважали, що політична ситуація потребує союзу з нацистською владою. Як зазначали лідери поміркованого крила ОУН Є. Коновалець та А. Мельник: «Українська організація, яка бореться за вирішення української проблеми в цілому, повинна діяти у повній згоді з відповідними політичними органами Німеччини та йти у фарватері її політики» [87, с. 11]. На їхню думку, українці після перемоги Третього Рейху зможуть скинути ярмо сталінізму і побудувати українську державу. Цю ж точку зору практично підтримує Секретар Українських Державних Зборів Р. Ільїнський: «Незважаючи на те, з якою програмою Німеччина

підє на Схїд Європи, українцї будуть використовувати час та обставини вїйни для вїдродження своєї держави. Вже з першого ж дня вони будуть створювати в Україні свою власну, незалежну від нїмцїв, адмїнїстрацїю; заберуть під свїй контроль села, мїста, райони, облаети і таким чином будуть створювати свою державу, а при нїй свою армїю та полїцїю» [286, с. 299].

Ідеї початку державного будївництва в Україні в ОУН сформувалися, коли стало зрозумїлим, що скоро розпочнеться вїйна мїж Нїмеччиною та СРСР. У травнї 1941 р. ОУН під керївництвом С. Бандери (ОУН-б) сформулювали цї ідеї у так званих «Полїтичних указївках», де було роз'яснено, що для України на той час важливим було те, щоб не використовувати її територїю лише для розгрому ворожих сил. Указївки мїстили ідею стати рївноправним партнером Третього Рейху. Цї ж проблеми обговорювалися в червнї 1941 р. у Краковї, де було створено Український Нацїональний Комїтет (УНК), ідея створення якого полягала у тому, щоб бути глашатаєм української зовнїшньої полїтики і стати партнером у переговорах з представниками нїмецької влади. Разом із тим учасники наради стали свїдками того, що два високї посадовцї з гестапо, що знаходилися також на цьому засїданнї, судячи з їхнїх дїй, не були у захватї від ідеї державного будївництва українськими силами.

З початком бойових дїй на сторонї нїмцїв виступили два українські легїони «Нахтїаль» та «Роланд», що загалом налїчували близько семисот українських добровольцїв. 30 червня 1941 р. один з них під керївництвом сотника Р. Шухевича увїйшов до Львова. У той самий день було оголошено вїдродження української державностї. З цими ідеями виступив член ОУН Я. Стецько на загальних зборах жителїв Львова. Саме вїн став Головою Українського Державного Управлїння.

У вїдповїдь на це А. Розенберг зажадав від ОУН такого: поперше, ОУН повинна призупинити свою партїйно-полїтичну пропагандистську дїяльнїсть негайно, якщо вона хоче мати хоч якусь можливїсть переговорїв вїдносно її спївробїтництва з нїмецькою владою; по-друге, розпуск Українського Державного Управлїння [286, с. 300].

Оскїльки ОУН вїдмовився пїдкоритися цим рїшенням, то 15 вересня 1941 р. її лїдери на чолї з Я. Стецьком були заарештованї. Самого Стецька було вїдправлено до концтабору Саксенгаузен. Вїдразу ж пїсля цього розпочалися арешти активїстїв та членїв

українських націоналістичних організацій, і особливу роль при цьому відіграв рейхскомісар Е. Кох.

Після ліквідації Українського Державного Правління єдиним органом на Західній Україні стала створена 6 липня «Рада сеньйорів», яка 30 липня була перейменована на Українську національну раду на чолі з К. Левицьким та митрополитом А. Шептицьким. Рада не була потрібна окупаційній владі, а тому не була офіційно визнаною. Спроби ж митрополита Шептицького надсилати депеші та меморандуми до нацистського керівництва завершилися примусовим підписанням документа про самоліквідацію Української національної ради.

Однак, незважаючи на німецький терор проти українських націоналістів, вони змогли реалізувати свою ідею створення Української Національної Ради у Києві 5 жовтня 1941 р. Президію цієї ради очолив М. Величковський. Установчі збори, які утворили Українську національну раду, прийняли декларацію і звернення до народу, в яких президія поклала на себе «належно репрезентувати український народ перед німецькими чиновниками, що перебувають на терені України...» [123, с. 335].

Невдовзі була утворена Київська, Чернігівська та Полтавська обласні ради Української національної ради.

Основним напрямом роботи Української національної ради стало соціально-культурне та церковне життя. Однак діяльність Української національної ради суперечила окупаційному режиму нацистів, а тому 17 листопада 1941 р. Українська національна рада була заборонена. На початку грудня розпочалася ліквідація місцевих українських національних рад та їх органів.

Саме такі заходи окупантів стали тим поштовхом, який, врешті-решт, призвів до початку боротьби українських націоналістів з нацистським урядом. Основу українського націоналістичного опору склали Українська повстанська армія (Бульби-Борівця), бандерівські організації та радикальні елементи мельниківської ОУН (ОУН-м).

Особливо тут відзначилися бійці УПА.

З «легкої руки» засобів масової інформації Українська повстанська армія (УПА) у свідомості як українців, так і іноземців стала ототожнюватися з ОУН-УПА, лідером якої був Р. Шухевич. Проте, на цілком слушну думку С. Бунтовського, це були різні організації [129, с. 166]. І якщо ОУН-УПА йшло на співробітництво з нацистським режимом, то В. Боровець не лише не мав ніяко-

го відношення до ОУН, але й орієнтувався не на нацистів, а на так званий уряд УНР (нащадки С. Петлюри) у вигнанні.

Наприкінці 1941 р. німці зажадали повністю розпустити всі українські збройні формування і почали активно реквізувати у селян продовольство, а також примусово відправляти у рабство до Рейху волинську молодь. При цьому дуже часто окупанти діяли дуже жорстоко, викликаючи тим самим зворотню реакцію місцевого населення. У таких умовах окремі підрозділи УПА намагалися захистити населення від нападників. В. Боровець, добре розуміючи, що якщо УПА не почне опиратися таким діям нацистів, то більшість його бійців та командирів можуть перейти на бік радянських партизанів, що називається «закривав очі» на діяльність деякого з низових командирів УПА, які організували напади на гітлерівців, знищивши їх декілька сотень. Так, досить серйозною акцією стала атака підрозділів Української повстанської армії на залізничну станцію Шепетівка в серпні 1942 р., коли було знищено німецький склад зброї. У цих умовах провід¹ ОУН-б на початку 1943 р. також бере курс на прискорення підготовки власних збройних формувань як найважливішого чинника у боротьбі за реалізацію власного бачення Української самостійної соборної держави. У березні 1943 р. відбулися перші антифашистські збройні виступи, організовані прихильниками С. Бандери. Крім того, прагнучи дискредитувати УПА В. Боровця, збройні формування ОУН-б у квітні 1943 р. також беруть собі назву Українська повстанська армія (УПА), командувачем якої призначається К. Савур. Саме ця організація і стає тією силою, що сьогодні отожднюється з ОУН-УПА.

На початку травня 1943 р. була створена Головна команда УПА, яка проголосила себе найвищою владою на підконтрольній їй території України. Одночасно робилися спроби створення адміністрації, що були б підконтрольні ОУН-б. Саме тому на Волині і в Поліссі виникли так звані повстанські республіки. За розпорядженням К. Савура як представника «найвищої й одинокі суверенної влади на звільнених землях України» [123, с. 345] була започаткована земельна реформа, а влітку розпочалася мобілізація.

У серпні 1943 р. новим головнокомандувачем УПА став Р. Шухевич. З метою чіткішого керівництва військами за територіальними

¹ Керівництво.

ознаками ним були утворені три крайові командування, яким підпорядковувалися військові округи, що, у свою чергу, поділялися на загони й курені.

У зв'язку з наступом Червоної Армії III надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. було прийнято рішення про збройну протидію фронтовим з'єднанням Червоної Армії та радянським партизанам. Фактично це призвело до громадянської війни на території України, коли, за словами С. Удовика, кожна зі сторін воювала за свою Україну [325, с. 150].

Поразка нацизму у Другій Світовій війні на довгий час відклала й реалізацію ідеї незалежної української держави. І хоча у лютому 1944 р. в УРСР були створені наркомати зовнішніх справ та оборони, практично це ні до чого не привело: Україна залишилася союзною республікою, конституція якої не суперечила Конституції СРСР.

7 жовтня 1977 р. була прийнята остання Конституція СРСР. Незважаючи на проголошений принцип суверенітету республік, під ним, так само, як і в попередніх радянських конституціях, розуміється автономія й самостійність у певних сферах. При цьому фактично починає реалізовуватися принцип єдності СРСР. Так, ст. 70 Конституції визначає, що СРСР – це «...єдина союзна багатонаціональна держава», що «...уособлює державну єдність радянського народу» [154, с. 27]. Стиль ст. 71 Конституції також свідчить про пріоритети державного будівництва СРСР: «У Союзі Радянських Соціалістичних Республік об'єднуються...» [154, с. 27]. Фактично така фраза означала, що первинним суб'єктом Союзу РСР виступає не союзна республіка, а сам Союз. Крім того, ст. 74 проголошувала, що «...у випадку розбіжностей між законом союзної республіки та загальносоюзним законом діє закон СРСР» [154, с. 30].

Фактично те саме було закріплено і в Конституції УРСР 1978 р.: верховенство союзних законів (ст. 71 Конституції) та верховенство¹ Союзу РСР. Так, ч. II ст. 73 Конституції УРСР наголошувала, що Українська РСР сприяє здійсненню на своїй території «...повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР» [156, с. 177].

Таким чином, на нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав

¹ Тобто суверенітет.

суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. У цьому разі верховенство належало виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 р. не існувало глави держави.

Таке становище проіснувало до 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

Фактично саме з часів прийняття Декларації можна було б вважати, що Україна стала державою-суб'єктом федерації. Главою цієї держави став голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук як найвища службова особа республіки, що «представляє Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах» [259].

Ця ситуація залишалася незмінною аж до появи в Україні інституту президента.

І хоча спочатку точилися суперечки про назву глави держави – гетьман чи президент [97, с. 149], але згодом саме останній термін стали використовувати при визначенні державного керманіча.

На цей процес, на нашу думку, вплинули дві події. Першою з них стала поява посади Президента СРСР, яка вже була проаналізована вище. Відразу ж після появи цієї посади союзні республіки здійснили низку кроків, спрямованих на появу аналогічних інститутів у своїх державах. На ці процеси значною мірою вплинув державотворчий пошук: у союзних та деяких автономних республіках СРСР інститут президента ототожнювався з незалежною державою, тоді як, наприклад, губернатор був втіленням, у кращому випадку, керманіча суб'єкта федерації, залежного від центру. Саме тому на території СРСР титул президента було запроваджено серед найменувань вищих посадових осіб, і чогось на кшталт «губернатора України» чи «губернатора Росії» не виникло.

Щоб це зрозуміти, слід згадати, що в Північній Америці губернаторів колоній особисто призначав король. У 1775 р. після численних актів пригноблення з боку британської адміністрації південні колонії розпочали збройну боротьбу проти Англії, тоді як північні колонії залишилися вірними британській короні. Під час війни за незалежність південні американські колонії почали називати себе штатами (states), тобто державами¹. Керманічем

¹ В англійській мові state одночасно означає і штат, і державу.

кожного штату (держави) був губернатор (саме цю посаду жителі британських колоній могли визнавати як свого очільника – спадок британського панування). Але тепер він не призначався королем, а обирався народом. Під час війни південні колонії-держави утворили конфедерацію, спрямовану проти англійського панування – Сполучені Штати Америки. Північні ж колонії, що залишилися вірними королівській владі, отримали статус і назву «Домініон Канада».

У США довгий час не існувало посадової особи, яка могла б визнаватися як керманіч усєї країни, адже конфедерація цього не потребувала. З утворенням же федерації така посадова особа з'явилася. Нею став Президент Сполучених Штатів Америки, і спочатку він виконував виключно представницькі функції. З появою ж Конституції США він став очільником виконавчої влади в державі, тим самим отримавши реальні важелі впливу на стан справ у федерації. Губернатори ж залишилися виключно на рівні штатів.

У СРСР же ситуація була абсолютно протилежною. У союзних республіках саме президент (а не вибраний губернатор) розглядався як ознака незалежності, а тому кожна союзна (а іноді й автономна) республіка намагалася запровадити цей інститут у своєму державному апараті. Саме тому існування на теренах Радянського Союзу декількох президентів дещо розбалансовувало механізм держави: не завжди було зрозумілим, кому підкорюватися, що, зокрема, й виявили події серпня 1991 р., коли Президент РРФСР Б. Єльцин відміняв будь-які рішення «президента» СРСР Г. Янаєва, що створювало непорозуміння в радянському державному апараті на території Росії.

На нашу думку, інститут президента СРСР слід було б ліквідувати відразу після появи президентів у союзних республіках, замінивши його на якийсь інший (можливо, навіть чудернацький) титул (наприклад, полемарх СРСР). Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. І подібно тому як у США існує декілька губернаторів, але *один* Президент, у Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а в ОАЕ містять у своєму державному апараті сім емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* полемарх.

Запровадження ж інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело

до того, що за кількістю президентів СРСР посів перше місце у світі [286, с. 444]. Зокрема, щодо України, то народження інституту президентства припадає на 5 липня 1991 р., коли Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 р.

Другою подією став Серпневий путч 1991 р. у Москві, який привів до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Актом проголошення незалежності України було зафіксовано, що «...віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України» [156, с. 256].

Одним із таких законів і став Закон УРСР № 1295-ХІІ «Про Президента Української РСР», що також було прийнято 5 липня 1991 р. Саме в цьому Законі, у ч. І ст. 1 зазначалося: «Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [260].

14 лютого 1992 р. Верховна Рада України внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. Згідно зі ст. 114-1 «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України» [156, с. 233]. Це фактично означало, що Президент України здійснював як функції глави держави, так і функції глави виконавчої влади. На нашу думку, таке закріплення відображало погляди чинного тоді Президента України Л. Кравчука.

8 червня 1995 р. між Верховною Радою та Президентом України було укладено конституційний договір, згідно з яким президент знову визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади. При цьому на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи президента саме як глави держави. Так, згідно з ч. ІІ ст. 19 Конституційного договору «Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах» [156, с. 269].

28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла чинну Конституцію України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави.

Як глава держави Президент України є «гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина» [157]. Як відомо, сам концепт «президент – гарант конституції» виник

на базі праць К. Шмідта. І якщо спочатку він в умовах Франції, трансформувався в модель «президент – арбітр нації», то після ліквідації СРСР на пострадянському просторі повернулися до такого достатньо спірного напрямку діяльності глави держави, як гарантування Конституції.

5 березня 2003 р. Президент України Л. Кучма звернувся до українського народу з пропозицією реформувати політичну систему, адже на момент вказаного звернення «президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, – особливо в перші роки державності, – забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але сьогодні... ситуація в економіці – стабільна, почалося поступове економічне зростання... Тепер слід іти далі... Маємо перейти до політичної системи, що відповідає найбільш поширеній у демократичних країнах Європи парламентсько-президентській моделі» [261, с. 4].

Спочатку Л. Кучма та автори політичної реформи були прихильниками всенародного обрання глави держави, про що свідчить, зокрема, аналіз президентських ініціатив, які не запропонували істотних змін в організаційному статусі Президента України [261, с. 50]. Проте вже 21 серпня 2003 р. лідер КПУ П. Симоненко та лідер СПУ О. Мороз повідомили, що вони разом з Адміністрацією Президента працюють над єдиним законопроектом про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України [97, с. 316]. Це повідомлення знайшло досить широку підтримку серед владних кіл України, тоді як опозиція (НУ, БЮТ) виступила проти зазначеної ідеї. Утім уже наприкінці грудня 2003 р. з'явився законопроект № 4105 (законопроект Медведчука-Симоненка), відповідно до якого посилювалися повноваження парламенту, а Президенту України надавалися додаткові права для розпуску законодавчого органу. Вибори парламенту повинні були проводитися у 2006 р. на пропорційній основі, а вже цей склад парламенту мав обирати главу держави.

На нашу думку, такий варіант конституційних змін був досить логічним. У ньому, по-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обрано-му зазначеним парламентом президенту кандидатуру голови уряду. По-третє, президент (якого обирає парламент) подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, і прем'єр-міністр (а фактично й уряд) формується з осіб,

що сповідують практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

Проте активне несприйняття лідерами опозиції (НУ, БЮТ, СПУ) (які вважали, що «олігархічні клани пропрезидентської більшості активізували спроби зберегти свою владу», а «тому українські виборці мусять дати оцінку створеній коаліції олігархічних фракцій та комуністів, яка хоче позбавити народ права обирати главу держави» [97, с. 320]) парламентського варіанта виборів, фактично призвело до того, що були збережені всенародні вибори президента.

У 2004 р. було затверджено Закон № 2222 «Про внесення змін до Конституції України», який набув чинності у 2006 р. Отже, в Україні не лише сформувалася парламентсько-президентська республіка, а й були створені передумови для своєрідного «двовладдя»: влада глави держави та влада парламенту і підконтрольного йому уряду.

Саме це, на нашу думку, і послужило основною передумовою для проблем у вищому державному апараті після перемоги Помаранчевої революції. Найбільш відомим прикладом цього була, зокрема, відмова прем'єр-міністра В. Януковича у вересні 2004 р. підписати лист про приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО, що було прямим порушенням президентських прагнень.

Істотно обмежилися президентські прерогативи і під час другого прем'єрства Ю. Тимошенко, коли було ухвалено новий закон «Про Кабінет Міністрів України».

Отже, можна зазначити, що проведена у 2003–2006 рр. політична реформа не досягла успіху. Більше того, зміни до Конституції, які стали реальністю у 2006 році, практично нівелювали роль глави держави. Така ситуація потребувала істотних змін.

Перша спроба була здійснена ще Президентом України В. Ющенком, який запропонував пакет нових змін до Конституції. Зокрема, згідно з ч. III ст. 112 Президент України «сприяє взаємодії державних органів...», тобто фактично глава держави став втіленням єдності державної влади. Крім того, з'являвся й механізм впливу президента на парламент: відповідно до ч. III ст. 103 Палата депутатів (нижня палата) «може бути розпущена Президентом України» [258, с. 60], але без чітко встановленого переліку підстав для такого розпуску.

Таким чином, у разі реалізації президентських ініціатив в Україні могло б відбутися істотне коригування владних повноважень у бік президента. Проте політичні обставини стали на перешкоді до їх реалізації.

Саме тому у 2010 р. українська владна верхівка пішла іншим шляхом. Враховуючи той факт, що Закон № 2222 було прийнято з численними порушеннями, 252 народних депутати України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності зазначеного закону Конституції України. 30 вересня 2010 р. Конституційний суд прийняв рішення № 20-рп/2010, яким визнавав «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття» [271].

Таким чином, рішення Конституційного Суду України знову повернуло нашу державу до президентсько-парламентської республіки.

4.3. Форма правління в Україні: перспективи трансформації

Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка, за словами О. Ющика, наділяється як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і отже, тактику реформування державних інститутів [392, с. 138–139] у напрямку їх оптимізації. Саме це покликана здійснити створена відповідними указами Президента України Конституційна Асамблея та один з її основних підрозділів – Комісія з питань організації державної влади.

Одним із таких інститутів є глава держави, який пов'язаний із існуючою формою правління.

На сьогодні існує принаймні дві позиції щодо трансформації форми правління. Перша з них пов'язана з необхідністю зміни форми правління (з республіки на монархію), друга ж – із необхідністю зміни лише існуючої системи республіканського правління.

Прихильники монархії її головною перевагою вважають стабільність і добробут. Так, основоположник російського неомонархізму письменник Р. Злотніков наголошує: «Сьогодні монархія – це надзвичайно гнучка та багатогранна система в діапазоні від, скажімо так, родоплемінної, що успішно діє в арабських державах Близького Сходу, до монархічного варіанту демократичної держави в багатьох європейських країнах. Комуністи навіть в монархічній Швеції зуміли віднайти варіант «соціалізму з людським обличчям»!

У Кувейті та Арабських Еміратах збудували для своїх громадян таке життя, яке нами сприймається як комунізм. Усього пара рис. По-перше, будь-який громадянин країни має право на будь-яку безоплатну медичну допомогу, у тому числі й ту, що надається у будь-якій (навіть найдорожчій) клініці, розташованій у якій завгодно країні світу. Також кожен громадянин країни має право на безоплатне навчання разом із безоплатним утримуванням у будь-якому вищому навчальному закладі світу (Кембридж, Оксфорд, Йель, Сорбонна тощо).

Так, у них багато нафтодоларів, але якщо монархія – це погано, то навіщо правителям взагалі думати про своїх співгромадян? Поряд розташовані Ірак та Іран, що також сидять на мільярдах тонн нафти, але буквально не вилазять з череди революцій, криз та війн».

І ще: «...сучасні європейські монархії ніколи не виконували суто представницькі функції. Так, у своїй масі нинішні монархи не зможуть віддати наказ продати десять тонн золота із запасів країни чи то перекинути батальйон парашутистів до Афганістану. Але припустити, що людина, якій протягом десятків років кожного дня кладуть на стіл доповіді спецслужб, економічні огляди, людина, яка особисто знає сотні, тисячі найбільш відомих, багатих, талановитих та впливових людей своєї країни та інших країн світу, жодним чином не впливає на життя своєї країни, припустити таке може лише блазень.

Монархам немає потреби віддавати прямі розпорядження. Досить просити на чашку чаю п'ять-шість впливових банкірів, пообідати з десятком вищих військових, приїхати до університету, який ти особисто патруєш, та провести ленч з трьома десятками великих вчених країни. Вислухати думку співрозмовників і (наполегливо чи ненав'язливо) висловити свою. Її виконають? Не завжди і не всі. Але врахують? Безперечно. Але ж саме так формується політика.

Повернувшись до монархічної форми правління, ми зможемо бути чітко впевнені, що у нас є, як мінімум, одна людина, яка працює не думаючи про власну кишеню, оскільки посадою своєю вона зобов'язана народу, а її капітал – уся країна. І своєму спадкоємцю вона може передати або усе, або нічого» [109].

У своїй іншій роботі письменник вказує на те, що ще «Аристотель... дійшов висновку, що найкращою формою правління, яка забезпечує найвище процвітання держави та щастя народу, є саме тиранія (тобто абсолютна монархія)¹. Але за наявності як тирана розумної та талановитої людини. Інакше всі переваги тиранії відразу перетворюються на її недоліки» [108, с. 10].

На противагу цьому російський публіцист М. Калашников виступає проти спадкової монархії: «...наша імперія – монархія. Але теж не в класичному розумінні цього слова. Тут немає досконалого тирана, який самочинно видає закони, за всіх міркує, а владу передає сину. Весь історичний досвід говорить, що один розум не в змозі охопити складність навколишнього світу, що суто одноосібне правління завжди означає накопичення фатальних помилок правителя. Ну, а принцип передачі влади від батька до сина призводить до того, що коли-небудь на троні опиниться ідіот та виродок, що кидає на вітер працю цілих поколінь. Ні, монархія у переможному СРСР – інша. Тут монарх (за Юрієм Мухіним) вибирає собі можливих спадкоємців ще за життя і готує їх до сходження на трон. Але лише найкращий врешті-решт стає царем» [128, с. 397].

У 1990-ті роки в Україні також виникає ідея щодо відновлення монархії. Зокрема, у Львові в 1993 р. відбувся конгрес «Бог, король і Україна». Центром тяжіння для тих, хто симпатизував монархічній ідеї, тоді виступав львівський фонд «Корона», але до середини 1990-х років він припинив своє існування. Ідеологію ж

¹ Як зазначалося, вказівка на те, що Аристотель нібито віддавав перевагу тиранії, є абсолютною некоректною. Річ у тім, що Аристотель жодним чином не ототожнював тиранію з абсолютизмом. В ту епоху будь-яке одноосібне правління визнавалося монархічним. Його поділ на тиранію та так звану «царську владу» відбувався незалежно від необмеженості чи обмеженості влади монарха, а виключно від мети запровадження монархії. Аристотель наголошував, що тиранія має на меті інтереси одного лише правителя, а не загальне благо. Більше того, філософ визнавав тиранію неправильною формою правління, а тому не міг вважати її найкращою. У цьому випадку Р. Злотніков, ототожнюючи тиранію з абсолютизмом, так би мовити, «осучаснює» минуле. Ідеалом же Аристотеля виступала політія.

реставрації розробляла Українська національно-консервативна партія, утворена на основі декількох традиціоналістичних гуртів, що виникли ще наприкінці 1980-х років.

У 2002 році маловідома компанія «ЕкоЗахист» поширила інформацію про свій намір займатися відродженням Гетьманату (на думку деяких українських монархістів гетьман є українським монархом). Відповідний лист було надіслано діючому тоді Президенту України Л. Кучмі. Зокрема, там зазначалося: «У 1999 році Британською Асоціацією Королівських Родин (ВАНФ) були розпочаті дослідження з відновлення гетьманського коріння в сучасній Україні. Виявлені три гілки гетьманської влади. У разі можливого відновлення монархії на трон гетьмана можуть зійти нащадки трьох ліній. У 2001 році компанія „ЕкоЗахист” взялася за організацію роботи з відновлення гетьманства. Уже зібрана інформація про коріння інших знатних станів сучасної України» [283]. Утім далі цих ідей справа не зрушилася.

На нашу думку, жодна з подібних ініціатив не може розглядатися серйозно внаслідок як великої кількості претендентів на престол та їх розрізненості, так і відсутності сталої монархічної традиції України.

На сьогодні існує три основні течії українського монархізму: давньоруська (орієнтується на призначення монарха з числа нащадків Рюрика чи Данила Галицького – старокиївський монархічний рух; чи на призначення монарха з числа нащадків тих руських князів, які породнилися із знатними литовськими родами – литовсько-руський монархічний рух), гетьманська (існує у вигляді виборної гетьманської монархії чи у вигляді «дідичної» (спадкової) монархії нащадків гетьманів К. Розумовського чи П. Скоропадського) і зовнішня (орієнтується на монархічні традиції держав, до складу яких входили українські землі: Річ Посполита, Австро-Угорщина, Росія).

І хоча, крім гетьманського, жодна з течій не має розробленої ідеологічної бази, проте в останні роки інші течії так чи інакше заявили про себе.

Зокрема, давньоруська течія на сьогодні представлена такими іменами, як Михайло Карачевський-Вовк, Орест Карелін-Ромашин (Орест I), Шарль-Філіп Орлеанський. Усі вони так чи інакше наголошують на своєму походженні від староруських династій. Так, М. Карачевський-Вовк позиціонує себе як князя Київського, Чернігівського і Карачевського зважаючи на те, що

великі князі Карачевські ведуть свій рід від Рюрика (друга половина XI ст.) – князя Святослава¹ – князів Чернігівських «які були чудом спасені» [231]. Князь займається активною пропагандистською роботою з відродження дворянства, а кілька років тому запропонував власний сценарій об'єднання українського православ'я, оголосив план запровадження в Україні конституційної монархії. Водночас запропонував крісло прем'єр-міністра Л. Кучмі, присвоїв титули графа – колишньому міністру закордонних справ Г. Удовенку та барона – керівникові Харківської єврейської спілки Е. Ходосу.

Інший представник цього напрямку – принц Ш.-Ф. Орлеанський² активно займається благодійністю. Свого часу він неодноразово приїздив до Львова і допомагав львівським лікарням, а наприкінці 2004 р. організував проведення у Львові щорічного королівського балу.

Ярими супротивниками давньоруського напрямку українсько-го монархізму є представники зовнішньої течії.

Так, О. Хавич, Ю. Топчій та деякі інші³ виступають з ідеєю запропонувати трон майбутньої української держави представнику династії Габсбургів, адже нинішній її глава не зрікався титулів короля Галиції та Ладомерії⁴ і герцогів Буковини. Призвання ж на трон представника поважної європейської імператорської династії, на їхню думку, зніме усі суперечності між українськими претендентами на престол. З іншого боку, Габсбурги тривалий час є депутатами Європарламенту, а їхній досвід роботи з євроструктурами та світовими лідерами дозволить Україні вирішити численні проблеми, які виникають перед новоутвореною державою.

Досить цікавим є той факт, що на початку XX ст. під час перших українських держав Габсбурги начебто здійснили спробу реалізувати саме зовнішній варіант утворення української монархічної держави. Ця спроба була пов'язана з іменем Вільгельма Габсбурга, який більш відомий в українській історії під іменем Василя Вишиваного.

Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген – український поет та військовий діяч, австрійський ерцгерцог⁵, полковник Легіону

¹ Сина Ярослава Мудрого і суперника Володимира Мономаха.

² Нащадок королеви Франції Анни Ярославни – дочки Ярослава Мудрого.

³ Саме вони свого часу утворили групу „Трон”.

⁴ Волині.

⁵ *укр.* Архікнязь.

Українських Січових Стрільців. Онук австрійського імператора Франца-Йосипа. Народився 10 лютого 1895 р. у родинному маєтку Габсбургів-Лотарінгських неподалік від м. Пули¹. У лютому 1915 р. закінчив військову академію, отримав звання лейтенанта австрійської армії і був відправлений до 13-го уланського полку, що переважно був сформований з етнічних українців Золочівського повіту². Згодом під його командуванням та з його ініціативи сотня Вільгельма повністю українізувалася: з її складу були вилучені поляки та угорці, місце яких заступили винятково українці. Згодом він очолює армійську групу генерала П. Гофмана, до складу якої входив Легіон Українських Січових Стрільців.

Прізвисько «Василь Вишиваний» молодий ерцгерцог отримав, коли один із його солдатів-українців подарував йому вишиту сорочку, яку він почав відкрито носити як в полку, так і поза ним. За це та за любов до всього українського Вільгельм Габсбург отримав прізвисько «Василь Вишиваний», яке згодом використав як літературний псевдонім під час видання збірки віршів «Минають дні» (1921 рік).

У 1916 р. Вільгельм Габсбург став членом сенату Австро-Угорщини і налагодив там контакти з українськими депутатами і політиками – Є. Петрушевичем, І. Горбачовським, К. Гужковським. Під їхнім впливом він прийшов до думки про необхідність державного оформлення етнічних українських земель. При цьому мова йшла не про незалежність, а лише про самоврядування і контроль над культурним життям. Згодом під впливом інших провідних українських політиків Австро-Угорщини (К. Левицький, Є. Олесницький та М. Василько) Вільгельм Габсбург висунув ідею утворення українського коронного краю в межах Австро-Угорщини (наприклад, шляхом об'єднання Галичини з Буковиною). При цьому українські політики, користуючись підтримкою молодого ерцгерцога, намагалися вирішити деякі культурно-політичні питання хоча б в Галичині: нейтралізувати польський вплив на політику у Галичині, усунути поляків з керівних посад та провести українізацію освіти, зокрема, відкрити Український університет у Львові.

У квітні 1918 р. Вільгельм Габсбург призначається командиром Легіону Українських Січових Стрільців.

¹ Сучасна Хорватія.

² Нині – Львівська область.

Після повалення П. Скоропадського він – співробітник Міністерства Військових Справ Української Народної Республіки, радник з військових питань Головного Отамана С. Петлюри.

Після поразки українського національного руху у 1921 р. повертається до Австрії. Жив у Відні.

26 серпня 1947 р. був заарештований органами МДБ СРСР. Загинув у ГУЛАГу на початку 1950-х рр.

На думку деяких дослідників, Вільгельма Габсбурга тривалий час розглядали як майбутнього монарха Галичини, а можливо, і всієї України [283], проте сам він офіційно ніколи не проголошував свої наміри бути українським монархом.

Річ у тім, що інститут одноосібного монарха значною мірою залежить від існуючого в країні типу держави. Так, за формаційним підходом одноосібний монарх як модель державного правителя виник в умовах рабовласницької держави, був абсолютно домінуючим в умовах феодальної держави, поступово втратив своє значення в умовах буржуазної держави і практично зник у соціалістичній державі.

Щодо цивілізаційного підходу, то він розглядає державу крізь відповідний тип цивілізації. Сама ж категорія «цивілізації» може розглядатися як синонім прогресу та як певна соціокультурна система. У контексті прогресу цивілізація пройшла три етапи: аграрний, індустріальний і постіндустріальний. Як модель глави держави інститут одноосібного монарха був домінуючим в умовах держави аграрного типу. У державі ж індустріального типу він втратив своє значення, поступившись місцем інституту одноосібного президента. Стосовно цивілізації як соціокультурної системи, то на сьогодні ми можемо виділити такі типи держави, як державу західної цивілізації, державу православно-слов'янської цивілізації, державу конфуціано-китайської цивілізації, державу буддійсько-японської цивілізації, державу індуської цивілізації, державу ісламської цивілізації, державу латиноамериканської цивілізації та державу африканської цивілізації. У самій же державі православно-слов'янської цивілізації можна виділити два різновиди: державу православно-руської субцивілізації, представлену Російською Федерацією, та державу західно-православної субцивілізації, до якої, поряд з деякими іншими країнами, належить і сучасна Україна. І незважаючи на певні спільні риси, пов'язані з історичним корінням, держава західно-православної субцивілізації усе ж таки відрізняється від держави православно-руської

субцивілізації. Ця відмінність, перш за все, полягає у ставленні до держави. Так, якщо в умовах православно-руської субцивілізації домінуючим явищем є патерналізм, що передбачає ставлення до держави, немов до батька, якого слід слухатися та поважати, то західно-православна субцивілізація характеризується певним анархізмом, який намагається взагалі усунути державу від суспільних справ та завжди розглядає державця як «першого серед рівних». Саме такою державою і є Україна, особливості субцивілізації якої були свого часу більш-менш детально проаналізовані у працях Г. Водічки¹, М. Чугуєнка та деяких інших.

Однак такий «анархізм» більшості населення України, в рамках якого найкращою формою правління є республіка, не виключає певних монархічних уподобань окремих громадян нашої держави. Про це, зокрема, свідчить той факт, що перші монархічні виступи на території СРСР відбулися саме в столиці України, а також те, що коли 1–6 серпня 2003 р. в Україні Центром соціального прогнозування було проведено опитування на тему «Який тип суспільної організації більшою мірою відповідає національному характеру українців?», то 2,5 % громадян України віддали перевагу монархії [278]. Усе це дозволило деяким дослідникам (О. Зозуля, Ю. Топчія та ін.) висунути ідею запровадження монархічної форми правління в Україні.

При цьому існує принаймні три варіанти встановлення української монархії. Перший з них – *гетьманський*. Суть цього варіанта полягає у встановленні в Україні гетьманату, де гетьман стане монархом України. Такі ідеї спираються на досить потужний теоретичний і практичний фундамент (праці В. Липинського, Т. Осташко та ін.; діяльність гетьмана П. Скоропадського).

Щоб з'ясувати можливості й наслідки запровадження в Україні одноосібного монарха-гетьмана, слід звернутися до того історичного досвіду, якого набула наша держава в добу гетьманату.

Перш за все слід мати на увазі, що історія гетьманату знає два втілення. Перший гетьманат припадає на епоху Революцій (XVI – XVIII ст.) і уособлюється такими відомими іменами як Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський, П. Орлик, П. Полуботок та ін. Другий гетьманат існував у 1918 р. і пов'язаний з іменем П. Скоропадського. На теоретичному рівні зараз розробляється ідея Третього гетьманату.

¹ Псевдонім Ю. Топчія.

Історія Першого гетьманату розпочалася в Речі Посполитій, в добу, коли обмеженість королівської влади привела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут глави держави.

Відомий французький мандрівник інженер Гійом Левассер де Боплан описував порядок виборів гетьманів запорізьких козаків: «Ось як відбуваються вибори ватажка: збираються усі старі полковники та діди, що користуються найбільшою шанованістю серед козаків, кожен висловлюється на користь того, кого вважає найбільш здібним, і той, хто отримує найбільшу кількість голосів, визнається обраним. Якщо той, хто обирається, з неохотою отримує цю посаду, відмовляючись неспроможністю та негідністю або посилається на малий досвід, це анітрохи йому не допомагає; йому відповідають, що, скоріше за все, він дійсно є негідним такої честі і відразу ж убивають його на місці, немов зрадника, хоча у даному випадку вони самі вчиняють зраду... Якщо ж обраний козак бере собі звання начальника, він дякує зібранню за честь, хоча сам він і визнає себе негідним її і нездатним до заняття такої значної посади; однак він обіцяє, що своєю працею та піклуванням спробує зробитися гідним честі служити усім взагалі і кожному окремо і що життя його завжди буде присвячене служінню своїм братам (так вони називають одне одного). При цих словах усі аплодують йому з криками: *Vivat! Vivat!* Потім кожен підходить у посадовому порядку і кланяється йому, а начальник тисне йому руку, що складає звичайне між ними вітання.

Таким є обряд виборів начальника, який часто відбувається серед пустинних степів. Цей начальник, якому вони беззаперечно підкоряються, їхньою мовою називається гетьманом» [41, с. 371–372].

На військовому характері гетьманської влади акцентували увагу й інші вчені. Так, відомий український історик М. Маркевич писав про інститут гетьманату 1393–1401 рр.: «Тодішніх гетьманів малоросійських можна вважати лише воєначальниками, а не правителями краю, адже ми бачимо усю послідовність князів-намісників. Про гетьманів лише у літописах наших лише й згадується, з зауваженням, що до зникнення княжої руської лінії

вони завжди обиралися з нащадків Светольдів, Ольговичів та Острозьких; але потім Лянцкоронського було названо першим гетьманом – правителем Малоросії. З попередніх же гетьманів лише одне ім'я залишилось у нашій пам'яті і ми його бачимо лише военачальником; це був Венцеслав Светольдович» [199, с. 11].

Факт обрання Лянцкоронського гетьманом України було спростовано вже на початку ХІХ ст. Так, відомий історик Д. Бантиш-Каменський називав Лянцкоронського повелителем Хмельника, який всього-навсього «...мав у своєму розпорядженні велике ополчення з жителів» [30, с. 67]. Щодо гетьманства, то сам історик вважав першим гетьманом Богдана Ружинського, якому король Речі Посполитої Стефан Баторій «...пожалував гетьманські клейноди: королівський прапор з гербом білого орла, бунчук, який означав одержану козаками перемогу над невірними, булаву чи жезл повелителя і військову печатку» [30, с. 81].

Сучасні ж дослідники також не можуть дійти згоди з приводу того, коли з'явився інститут гетьманства як варіант глави держави. Так, І. Усенко вказує на те, що титул «гетьман» став офіційним після того, як Стефан Баторій дав запорізькому війську «конституцію та привілеї» і вперше назвав О. Ружинського «Гетьманом Запорозьким» з наданням йому атрибутів гетьманської влади [330, с. 584].

На противагу цьому відомий дослідник В. Аблицов, поділяючи погляди українського історика М. Грушевського, наголошує на тому, що гетьманська «...пряма лінія розпочинається від Дмитра Вишневецького» [4].

Збільшення авторитету гетьманів призвело, врешті-решт, до нівелювання влади короля Речі Посполитої. Результатом цього став той факт, що козаки взагалі перестають звертати увагу на його накази та рішення. За спогадами Боплана, «...збираючись у морський похід, козаки беруть дозвіл у свого гетьмана, а не у короля» [41, с. 372].

При цьому, на відміну від останнього, гетьман України мав майже необмежені повноваження. Так, зокрема, Боплан стосовно гетьмана зазначав, що «...влада його є необмеженою, він має право рубити голови та саджати на палю усіх непокірних. Взагалі він вчиняє дуже суворо, але в справах суспільних нічого не може вдіяти без військової ради... Відправляючись на війну, гетьман повинен бути дуже обережним і передбачливим, щоб не зазнати невдачі; у випадку невдалої битви він повинен виявити

неабияку спритність та відвагу, інакше при найменшій боягузливості козак вбивають його як зрадника, після чого відразу ж приступають до виборів нового гетьмана звичайним порядком» [41, с. 372].

Одним із найвидатніших гетьманів України був Петро Сагайдачний, відомий не лише своїм реформуванням української армії, а й вдалими дипломатичними кроками, які дозволили Україні отримати додаткові поступки від Речі Посполитої. Крім того, як відомо, саме він започаткував новий адміністративно-територіальний устрій України, згідно з яким полк перетворився з виключно військової в адміністративно-територіальну одиницю. Він же був першим з гетьманів, які об'єднали військову діяльність козацтва з діяльністю інших верств населення – духовенством, шляхтою, міщанами та інтелігенцією. Саме завдяки Сагайдачному Єрусалимський патріарх Феофан освятив Іова Борецького на митрополита Київського.

Однак, на нашу думку, незважаючи на істотний авторитет Сагайдачного, його не можна назвати повноцінним правителем держави, адже формально українські землі входили до складу Речі Посполитої, і хоча вони й користувалися певною автономією, статусу держави вони не мали, а отже, не мали й державця.

Можна сказати, що гетьман став державним правителем за часів Богдана Хмельницького, коли Україна на певний термін отримала незалежність, утворивши під протекторатом Московії українську козацьку державу – Гетьманат, хоча ідеї утворення незалежної козацької держави з'явилися набагато раніше. Так, якщо згадати, то ще у XVI ст. київський католицький єпископ Йосип Верещинський висунув ідею створення на території сучасної України козацької держави у формі князівства. Згідно його проекту, козацьку державу повинен очолювати князь, який би із своїм полком стояв у Переяславі. Передбачалося й посада гетьмана, який би знаходився у Лубнах [4].

На жаль, ці проекти не знайшли прихильності серед правлячих верств Речі Посполитої.

Більше того, у відповідь на численні козацькі повстання польський сейм прийняв кардинальний документ – «Ординацію війська Запорізького реєстрового», згідно з яким інститут гетьманства взагалі ліквідувався, а замість гетьмана польський уряд прислав свого комісара, призначеного сеймом за рекомендацією коронного гетьмана.

Результатом цього стало повстання на Запоріжжі, яким розпочалася визвольна війна українського народу від польсько-литовської держави. Очолив козацьку армію гетьман Богдан Хмельницький.

Сучасні українські, російські та польські історики по-різному оцінюють державотворчі потуги Богдана Хмельницького. Так, ще на рубежі XIX–XX ст. відомий український історик М. Грушевський писав: «Я, таким чином, рішуче відкидаю, що Хмельницький та його однодумці у 1649 році і надалі залишалися на нині козацької автономії в рамках Речі Посполитої, так як стояли у році 1648, і, мовляв, Зборівський договір, дозволяє нам уявити їх політичну програму... Козацько-шляхетська програма-мінімум завершилася у грудні 1648 року, і Хмельницький разом із своїми однодумцями до неї більше не поверталися... Програма незалежної від Польщі України з січня 1649 року вже не покидала столу Хмельницького» [2].

На відміну від М. Грушевського, сучасні дослідники не поділяють державотворчих уподобань Б. Хмельницького. Так, відомий український політолог С. Удовик зазначає, що, ані Б. Хмельницький, «...ані військова старшина, що знаходилася біля нього, не дозріли до ідеї держави, і навіть якщо вона навідувалася до них, вони просто не знали, як її будувати, оскільки походили з бідної чи розореної шляхти, в традиціях якої не було досвіду державного управління» [324, с. 131–132].

Особисті якості Б. Хмельницького також були неоднозначними, і їхня оцінка відрізняється в різних дослідників. Так, М. Грушевський вказував, що Б. Хмельницький був «...досить свідомим носієм державної української ідеї» [2].

Відомий російський письменник, знаменитий своїми просталінськими та проімперськими ідеями О. Бушков, навіть ненавидячи Б. Хмельницького, віддає належне його таланту полководця: «Богдан Хмельницький, якого за усією його людською підлістю ніяк не можна назвати поганим полководцем» [48, с. 95].

Державні якості українського гетьмана відзначав також французький дипломат, офіцер та історик П'єр де Шевальє: «Ми знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, починає рухати великий механізм та наводить жах на королівство, якого жодне з могутніх держав християнського світу, навіть могутня імперія турків до сих пір не змогли похитнуть. Словом Кромвеля, що вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбним, хоробрим та спритним, аніж Кромвель у Англії» [2].

На думку відомого польського історика Людвика Кубалі, українському гетьману довелося діяти в умовах, що були набагато складнішими, ніж у Олівера Кромвелля: «Простори його володінь звідусюди мали відкриті кордони. Не розпоряджався він, подібно Кромвелю, навченою інтелігенцією та методами старої та могутньої держави: забезпечення війни, фінанси, суспільне господарство, адміністрація, відносини з іншими державами – усе це потрібно було створювати, усе лежало на його шиї... Ця людина під будь-яким поглядом була людиною надзвичайних масштабів, переростав людей високообдарованих до таких меж, що входив до кіл, які не можна було б охопити. Про нього можна сказати, що він народився повелителем: вмів таїти свої наміри, в вирішальні хвилини не сумнівався – усюди могутня воля та залізна рука... Був подібним до холодної безодні, яка залишалася непорушною, хоча на її поверхні вирують колосальні бурі» [2].

Щоб виявити державницький потенціал українського гетьмана, слід детально проаналізувати його політико-правові погляди. Як відомо, в Росії здебільшого Б. Хмельницького знають у зв'язку з тим, що саме він став ініціатором укладення союзного договору з Московським царством, проголосивши, що: «...не можна нам більше жити без царя» [342].

У результаті війни між Річчю Посполитою та Московським царством Україна розпалася на дві частини – Лівобережжя та Правобережжя. Причому на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру – Гетьманат та Запорожжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходилися під протекторатом Московського царства, чи були певними автономними утвореннями, що існували в рамках єдиної Московії. Щоб це з'ясувати, слід звернутися до енциклопедичних визначень автономії й протекторату. Так, М. Воронов визначає автономію як «...відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави» [57, с. 23]. Щодо протекторату, то О. Бакаєв визначає його як форму «...залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Тобто держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності» [28, с. 172].

Фактично українська державність з самого початку формувалася залежною від Московського царства. Так, зокрема, у «Привілеї війську Запорозькому» цар Олексій Михайлович закріплював істотне обмеження його зовнішнього суверенітету: «А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимось добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і польським королем без нашого указу зносин не мати» [124, с. 21].

Певною мірою обмежувався й внутрішній суверенітет війська Запорозького. Так, зокрема, щодо виборів гетьмана цар Олексій Михайлович зазначав: «А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той новообраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо» [124, с. 21].

Таким чином, необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики змушують нас погодитися з думкою І. Усенка, який вказує на те, що Україна XVII–XVIII ст. мала статус автономії «...у складі Московського царства» [329]. Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII ст. не був державним правителем.

Цю ситуацію декілька разів спробували змінити. Так, уже після смерті Богдана Хмельницького обраний гетьман Іван Виговський здійснює спробу відійти від влади Московського царства і повернутися до Речі Посполитої. Але і за «Гадяцьким трактатом» Україна мала лише автономний статус. Так, пунктом 4 закріплювалося таке: «Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воеводства Київського, Брацлавського

і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство)» [124, с. 28]. Виходячи з того, що остаточне рішення залишалось за королем, гетьман України також не отримував статус правителя держави, адже так само, як і за часів Богдана Хмельницького, держава була відсутньою.

Вдруге ситуація могла змінитися після того, як гетьманом України став Іван Мазепа, який наголошував на необхідності існування вже незалежної України: «...при будучому загальному замиренні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають» [188, с. 43]. Проте, як відомо, ця спроба не мала успіху насамперед через особисті якості Мазепа, про які найкраще, на нашу думку, вказав М. Чугуєнко. На його думку, Мазепа «...належав до тієї породи правителів, яку Н. Макіавеллі влучно назвав „лисицею“... Мазепа був природженим придворним та дипломатом, але аж ніяк не воїном» [363, с. 264]. Дослідник, на нашу думку, абсолютно правильно зазначає: «У тій ситуації, що склалася, мало було бути лисицею. Потрібно було б бути ще й левом, щоб дати рішучу відсіч Петру та перетягнути на свій бік старшину, яка ще не визначилася із своїм вибором» [363, с. 275–276].

Після поразки Мазепа Україна опинилася в ситуації «зрадника» Росії. І хоча Петро I у відповідному Маніфесті визначив, щоб «...ніхто не наважувався нашої царської величності вірних підданих малоросійського народу людей зрадниками називати» [195, с. 497], цей наказ зазвичай не виконували.

Прихильники ж Мазепа в Бандерах обрали собі нового гетьмана – Пилипа Орлика. У своїй статті він наголошував, що Україна «...є вільним князівством» [236, с. 45]. Проте найбільш відомим цей гетьман став після появи документа, що мав назву «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького».

Цим проектом дещо обмежувалися прерогативи гетьманів. Зокрема, розділом VI передбачалося утворення Генеральної Ради у складі Генеральної Старшини, полковників та декількох «...знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів» [156, с. 18]. Без попереднього рішення і згоди Генеральної Ради, «...на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися» [156, с. 18].

Король Швеції Карл XII письмово пообіцяв «...Нашим Королівським словом завжди захищати вище згадане» [156, с. 30].

Проте, як відомо, поразка у Північній війні не дозволила ані Пилипу Орлику реалізувати положення своєї конституції, ані Карлу XII гарантувати їх. Саме тому «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» залишилися виключно на рівні проекту, який ніколи не був реалізований.

Однак такі спроби викликали лютю у Петра I. Саме тому він у 1708 р. запровадив порядок, згідно з яким обрання та усунення гетьмана здійснювалося виключно за згодою царя, а з 1709 р. запровадив при гетьмані спеціального царського резидента, який контролював діяльність української влади. Після смерті І. Скоропадського у 1722 р. були припинені вибори гетьмана, а за наказним гетьманом П. Полуботком було встановлено контроль, який здійснювала Малоросійська колегія. Без її санкції гетьман не міг видати жодного універсалу чи розпорядження.

Малоросійська колегія була скасована лише у 1727 р. після смерті Петра I. Вибори гетьмана відновили¹, проте його влада контролювалася царськими чиновниками. Після смерті Данила Апостола у 1734 р. вибори гетьманів не проводилися, хоча до 1750 р. існувало правління гетьманського уряду. У 1750 р. з дозволу царського уряду було обрано останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

Таким чином, гетьман у XVIII ст. не був правителем держави, адже контролювався царською владою.

10 листопада 1764 р. Катерина II видала указ про ліквідацію гетьманщини, де, зокрема, було зазначено: «Нашою милістю, після звільнення графа Розумовського, на його прохання, з посади гетьмана, наказуємо нашому Сенату задля належного Малою Росією управління створити там Малоросійську колегію, головою якої бути нашому генералу графу Румянцеву» [33, с. 643].

Таким чином, після цього указу навіть ілюзія існування держави на території України² припинила своє існування.

Наведене дозволяє стверджувати: навіть якщо б Перший гетьманат став державою, його правитель (гетьман) в жодному разі не міг би вважатися монархом, адже він обирався, а не успадковував трон.

¹ Ним став Данило Апостол.

² Мається на увазі Гетьманат.

Другий гетьманат було реалізовано у 1918 р., коли невдалі експерименти соціалістичної Центральної Ради привели до влади сили, що робили ставку на сильну централізовану владу. Будучи українськими за походженням, але виховані на російській культурі і традиціях, вони орієнтувалися на практику Російської імперії. За ініціативою так званих «хліборобів» гетьманом України став нащадок старовинного козацького роду Павло Скоропадський. І хоча консервативні сили (праві) в Україні вважали його втіленням монархічного принципу [294, с. 53], але прийняті 29 квітня 1918 р. «Закони про тимчасовий державний устрій України» – своєрідна Конституція Другого гетьманату, не містили жодних положень про спадковість гетьманської влади. Короткий же термін правління П. Скоропадського та насильницький характер повалення його влади не дозволяють нам зрозуміти порядок її переходу від одного гетьмана до іншого. З нашої ж точки зору, саме це дозволило б чітко з'ясувати характер форми правління (монархічний чи республіканський) гетьмана П. Скоропадського.

Після свого зречення П. Скоропадський був змушений емігрувати за кордон. В еміграції інтелектуали, що об'єдналися навколо колишнього гетьмана, розробили концепцію українського монархізму¹. Її творцем вважається В'ячеслав Липинський. Сам же гетьманський рух у Європі був настільки потужним, що це викликало занепокоєння державного Центру УНР, який прагнув до того, щоб самостійно представляти інтереси України.

Проте наприкінці 1920-х років у середовищі гетьманців відбувся розкол на кілька частин, основними з яких були прихильники В. Липинського та прихильники П. Скоропадського. Саме в середовищі останніх була обґрунтована ідея спадкової монархії, а спадкоємцем повинен був стати син П. Скоропадського – Данило.

Гетьманський рух складався з великої кількості організацій у Варшаві, Празі, Парижі, Берліні та Бухаресті, що мали у своєму складі багатьох з тих українських емігрантів, хто був змушений утікати від більшовиків. Крім того, він встановив контакти з багатьма європейськими урядами і навіть одержав субсидії на свою діяльність. Гетьман підтримував зв'язок і з українською еміграцією Північної Америки. Більше того, на Скоропадського «ставили» і дехто з представників нацистського Третього Рейху.

¹ Зараз ця концепція втілена в ідеології націонал-монархізму.

Проте все це закінчилося у 1945 р., коли гетьман П. Скоропадський загинув під час бомбардування.

Після війни «нащадка престолу» Д. Скоропадського, який мешкав у Лондоні, було отруєно. Відомий дослідник питань українського монархізму П. Самарський наголошує, що отруєння було здійснено агентом НКВС [283]. Можливо, але 22 лютого 1957 р., коли Д. Скоропадського було отруєно¹, НКВС вже не існувало: у березні 1946 р. Народний комісаріат внутрішніх справ було реорганізовано в Міністерство внутрішніх справ СРСР, яке 5 березня 1953 р. було об'єднане з Міністерством державної безпеки СРСР в МВС СРСР². 13 березня 1954 р. МВС СРСР знову було реорганізоване: з його складу були виділені частина підрозділів, на базі яких було утворено Комітет Державної Безпеки при Раді міністрів СРСР (КДБ СРСР). Отже, якщо отруєння Д. Скоропадського й відбулося за активної участі радянських органів безпеки, то це було зроблене агентом КДБ СРСР.

Щодо гетьманського руху, то він поступово став згасати, і до середини 80-х років ХХ ст. практично зійшов нанівець. На момент оголошення Україною незалежності сил для боротьби в нього практично не було, а його лідери відійшли від політичної боротьби, зосередившись більше на культурно-політичній діяльності і збереженні пам'яті³, а також на участі у формуванні нової української еліти. Щодо створення держави з гетьманською владою, то на сьогодні ця ідея практично втратила свою монархічну актуальність, адже навіть прихильники ідей «Третього гетьманату» сповідують його республіканські елементи: виборність та відповідальність.

На сьогодні в рамках ідеології «Третього гетьманату» існують дві основні моделі відродження гетьманської влади. Перша з них пов'язана з завідувачем Лабораторії психоінформатики Центру з інформаційних проблем територій НАН України І. Каганцем, який вважає, що «Злет державотворчої потуги українських етносів завжди відбувався при застосуванні ними традиційної для України гетьманської моделі – Гетьманату» [125, с. 78]. Другу ж обґрунтовує дійсний член Міжнародної академії інформатизації М. Малишко.

¹ Помер він наступного дня.

² Очолив Л. Берія.

³ Зокрема, саме вони організували видання „Спогадів” П. Скоропадського.

Порівнюючи означені проекти, ми бачимо, що вони істотно відрізняються. Так, І. Каганець вважає: «Гетьман концентрує у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Як наслідок, між трьома гілками влади зникає протистояння, здатне загальмувати або цілком зруйнувати будь-які перетворення у державі. Натомість Гетьман отримує всі необхідні повноваження для здійснення системних перетворень. Концентрація влади та її персоналізація позбавляє владу анонімності і колективної безвідповідальності. Гетьман особисто відповідає за стан справ у всій державі, подібно як голова людини відповідає за стан і поведінку керованого нею тіла. За результати своєї діяльності Гетьман відповідає власним майном, свободою і життям» [125, с. 78].

Щодо проекту М. Малишка, то його гетьман УНР як глава держави «...є вищою посадовою особою, яка представляє націю і державу у внутрішніх та зовнішніх міжнародних відносинах» [194, с. 12].

На відміну від ідей І. Каганця, М. Малишко надає своєму Гетьману чітко встановлені повноваження. Так, зокрема, він: представляє Україну в міжнародних відносинах; приймає рішення про визнання інших держав; укладає міжнародні договори й угоди, подає їх на ратифікацію Верховній Раді УНР; нагороджує державними нагородами УНР, присвоює почесні звання; промульгує та оприлюднює законодавчі акти Парламенту; користується правом відкладального вето; здійснює інші повноваження, визначені цією конституцією УНР та окремим законом про Главу держави [194, с. 12].

Відрізняються проекти І. Каганця та М. Малишка і за способом формування. Так, І. Каганець пропонує таке: «Гетьман обирається всенародно, що робить його виразником народної волі і надає його владі максимальної легітимності» [125, с. 78]. На противагу йому М. Малишко вважає, що Гетьман «...обирається Верховною Радою УНР строком на чотири роки» [194, с. 12]. Таким чином, проект І. Каганця тяжіє до президентської або президентсько-парламентської республіки, тоді як проект М. Малишка – до парламентської або парламентсько-президентської республіки.

Відрізняються й проекти припинення повноважень Гетьмана. Так, у проекті І. Каганця зазначається: «Метою діяльності Гетьмана є покращення якості життя українського народу і його кількісне зростання. Для оцінки якості життя в міжнародній

практиці використовується Індекс людського розвитку, який розраховується за методикою програми розвитку ООН на основі індексів тривалості життя, досягнутого рівня освіти і реальних доходів на душу населення. Для оцінки діяльності Гетьмана має використовуватися Національний індекс людського розвитку, який окрім трьох індексів ООН також включатиме індекс народжуваності. Зниження Національного індексу людського розвитку після трьох років гетьманства є підставою для переобрання Гетьмана і порушення проти нього кримінальної справи» [125, с. 78–79].

Стаття 48 Конституції УНР (України – Україні – Русинії) передбачає можливість дострокового припинення повноважень Гетьмана, а ст. 47 – вказує на можливість імпичменту.

Проте проект М. Малишка не передбачає ні порядку проведення процедури імпичменту, ні органу, який названий імпичмент може розпочати. У цьому разі кращим є проект І. Каганця, який, зокрема, пише: «Контроль за діяльністю Гетьмана мають здійснювати не інші „гілки влади”, а Українська Помісна Церква (Брахманат). Вона має органічно поєднувати функції віри, науки і мистецтва – так, як це завжди було у традиційних здорових суспільствах. У нинішній безбожній державі Церква витіснена на периферію національного буття. У гетьманській державі вона перебуватиме в центрі, здійснюючи селекцію кандидатів на гетьманську посаду, проводячи прозорий для народу моніторинг діяльності Гетьмана зі щомісячним оприлюдненням динаміки Національного індексу людського розвитку та його складових, приймаючи обґрунтоване рішення про дострокове переобрання Гетьмана або даючи народу рекомендацію про його повторне обрання на наступний термін. У випадку порушення Гетьманом „правил гри” Церква як науково-релігійно-мистецька структура звертається до народу й оголошує владу Гетьмана нелегітимною» [125, с. 79].

Проекти відродження Українського Гетьманату, що запропоновані І. Каганцем та М. Малишком, є досить цікавими. Проте кожен з них має істотні недоліки, які слід мали на увазі прихильникам ідеї такого відродження.

Так, у проекті М. Малишка є ідея створення спеціального закону про Главу держави. Однак внаслідок того, що до такого закону набагато легше внести відповідні зміни, такий закон є недоречним, адже він робить главу держави повністю залежним від парламентської кон'юнктури. Крім того, проект М. Малишка не

передбачає взагалі порядок процедури імпічменту та органи, які її розпочинають. Саме тому проект потребує більш детального фіксування конституційних положень.

Щодо проекту І. Каганця, то концентрація в руках Гетьмана усієї повноти законодавчої, виконавчої та судової влади веде до надмірної популярності цієї посади серед громадян України. Як результат, боротьба за цю посаду може стати надмірно жорсткою. А враховуючи той факт, що громадянам «Третього Гетьманату»¹ надається право «...на врегульоване законом володіння цивільною вогнепальною зброєю – після відповідної підготовки та тестування в загальнонаціональній системі військово-спортивних центрів та клубів» [125, с. 79], така боротьба може стати кривавою. Крім того, в проекті І. Каганця не аналізується порядок формування Брахманату. Зазначається лише той факт, що брахмани – це «...люди, що компетентно діють у царині духу і знань, у сфері загальних природничих і етичних принципів, осягають місце системи „нація” в надсистемі (людство, природа, Бог) і діють заради загального блага» [125, с. 22]. Принципи і процедура їхнього ж формування залишаються поза увагою автора концепції.

Саме тому проекти І. Каганця та М. Малишка потребують ще детального розроблення і поки що не можуть стати істотними альтернативами нині діючій Конституції України. Щодо інституту гетьманства, то кожен із названих проектів тяжіє до однієї з крайнощів: або істотно обмежений у правах гетьман, або його права надають йому диктаторські можливості, а відповідно існує загроза державного свавілля.

Як ми бачимо, проекти І. Каганця та М. Малишка щодо відродження гетьманської влади також спираються на ідею про виборність гетьмана, що дає нам підстави стверджувати: відродження гетьманату стане новим етапом розвитку саме республіканської, а не монархічної форми правління.

Інший варіант монархічної України можна визначити як *спадковий*. З цієї точки зору слід більш уважно розглянути постать вищезгаданого «Ореста І». Той факт, що цю особу не можна визнавати узурпатором, не заперечує того факту, що й як запрошуваний український монарх він є неприйнятним. Річ у тім, що Орест І (він же Роман Карелін-Романишин) ніколи не належав до світових

¹ Перший Гетьманат існував у XVII–XVIII століттях, другий – на початку XX століття.

правлячих династій, а походить з роду графів Кареліних [20, с. 8]. Під час «правління» «короля України-Русі» Олелька II (начебо нащадок династії Романових) він виконував обов'язки «королівського» представника. Після смерті у 1995 р. Олелька II Роман Карелін-Романишин проголошується королем України-Русі. Коронація відбулася у Краківському соборі, де «...вінчалися на царство всі польські та українські королі» [20, с. 9].

Утім саме останній момент дозволяє нам стверджувати, що «король України-Русі» є такою ж самою фікцією, як і сама держава «Україна-Русь», якої ніколи не існувало під такою назвою. Так само ніколи не існувало українських королів, які б «вінчалися на царство». Саме тому Ореста I можна чітко відкинути як кандидата в українські монархи.

Щодо третього варіанта запровадження української монархії, то ним можуть бути вибори монарха на засіданні Установчих Зборів чи Земського Собору, або на референдумі. Така ідея, зокрема, впливає з поглядів відомого російського письменника Р. Злотнікова [108].

І хоча запровадження в Україні інституту одноосібного монарха практично неможливе через певні соціокультурні та політичні уподобання українців, проте теоретично воно не може вважатися абсолютно неприпустимим. Саме це вимагає від нас правового аналізу передумов, можливостей реалізації та наслідків появи інституту одноосібного українського монарха.

Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу «змінювати конституційний лад в Україні». Згідно ж із ч. I ст. 5 народ поряд з держаною владою та місцевим самоврядуванням «здійснює владу безпосередньо». Найбільш впливовою формою безпосереднього народовладдя є референдум.

Існують два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання зміни форми правління Президентом України. Така ініціатива впливає з п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно з яким Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо змін Конституції.

Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що знаходить своє вираження у всеукраїнському референдумі. Означену форму прямого народовладдя слід реалізувати в

абсолютній відповідності українському законодавству, зокрема Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми».

Після схвалення питання на референдумі розпочинається другий етап легалізації монархічної форми правління: конституційно-правове закріплення правлячої династії. На сьогодні існують дві проблеми такого кроку. Перша проблема пов'язана з визначенням суб'єкта формування династії, а друга – із встановленням способу формування.

Щодо суб'єкта формування династії, то, на нашу думку, ним може бути Верховна Рада або ж такі собі Установчі Збори.

Стосовно Верховної Ради як суб'єкта формування династії, то на користь цього варіанта свідчить конституційно-правовий досвід таких країн, як Іспанія та Данія (Європа), Таїланд (Азія) і Тонга (Океанія). При цьому якщо в конституціях європейських країн (ст. 9 Конституції Королівства Данія та ч. 3 ст. 57 Конституції Іспанії) парламент обирає короля в разі згасання династії на власний розсуд, то в Таїланді і Тонга парламенти лише затверджують запропоновані кандидатури: у Таїланді (ч. II ст. 23 Конституції) – за поданням Таємної Ради, а в Тонга (ч. VII ст. 32 Конституційного Акта) – за поданням Прем'єр-міністра чи Кабінету. Утім, як варіант, парламентські вибори монарха або династії у світовій конституційній теорії передбачаються.

Щодо України, то в ній на сьогодні існує республіканська форма правління, а тому мова йде навіть не про реставрацію монархії, а про її запровадження через парламентські процедури.

Іншим суб'єктом формування династії можуть вважатися Установчі Збори, порядок формування яких визначатиметься відповідним Законом України. Як пропозицію автор монографії може запропонувати, щоб членами Зборів були три категорії громадян: по-перше, усі народні депутати Верховної Ради України; по-друге, представники регіонів (областей, АРК, Києва та Севастополя) України і, по-третє, глави усіх релігійних організацій України (православних церков Київського та Московського патріархатів, римсько-католицьких та уніатських церков, релігійних організацій юдеїв (наприклад, хасидів) та мусульман).

Обґрунтовуючи необхідність залучення до Установчих Зборів народних депутатів України, слід зазначити, що внаслідок пропорційного характеру Верховної Ради саме вони зможуть забезпечити загальнонаціональне партійне представництво та загальнонаціональні політичні уподобання громадян України.

Щодо регіонального представництва, то, на нашу думку, від кожного регіону (АРК, області, Києва та Севастополя) слід обрати по три представники. Причому один із них обирається регіональною радою народних депутатів (Верховною Радою АРК, обласною радою та міськими радами міст Києва й Севастополя) з числа членів ради. Це дозволить врахувати не лише загальнонаціональні, а й регіональні партійні уподобання громадян України. Щодо інших представників, то умовно їх можна поділити на дві групи. Першу групу утворюють науковці (доктори чи кандидати наук), які займаються дослідницькою діяльністю в соціально-гуманітарних галузях науки (юриспруденції, політології, соціології, психології, філософії чи економіки). Це дозволить не лише якнайкраще врегулювати відносини з правлячим домом, а й найбільш повно врахувати соціально-економічні та політико-правові наслідки запровадження в Україні монархічної форми правління. Самі ж вибори повинні бути проведені двоступенево. Спочатку на конференції трудового колективу науково-дослідної організації чи вищого навчального закладу вибирають кандидата в представники. Після цього кандидати збираються на всерегіональну виборчу конференцію і протягом певного терміну (наприклад, протягом одного місяця) зі свого складу обирають регіонального представника-науковця. Якщо ж протягом визначеного часу представника не було обрано, то обраним вважається наймолодший з кандидатів-представників доктор наук. Цю вимогу можна пояснити тим, що як доктор наук кандидат-представник має значні наукові знання. Вимога ж молодого віку пояснюється тим, що такий кандидат-представник буде більш енергійним у відстоюванні інтересів українського народу. Якщо ж виявляється, що серед кандидатів-представників існує кілька однакових за віком докторів наук, що народилися в один день, то регіональна виборча конференція обирає одного з них двома третинами голосів як регіонального представника-науковця. У разі якщо й після цього жоден кандидат не отримав встановленої більшості голосів, то вибори проводяться між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів. Обраним вважається той кандидат, який отримав просту більшість голосів кандидатів-представників. Якщо голоси розподіляться порівну, відбувається жеребкування і переможець вважається вибраним як представник-науковець. Щодо третього представника, то він обирається на основі загального, прямого, рівного виборчого права таємним голосуванням

серед громадян України – мешканців регіону на відповідних виборчих дільницях.

При цьому слід мати на увазі, що згідно з ч. 1 ст. 71 Конституції України вибори до органів державної влади (до яких належать і Установчі Збори) відбуваються на основі рівного виборчого права, а, отже, скористатися своїм виборчим правом можна лише один раз, і, наприклад, регіональний депутат, проголосувавши за представника від регіональної ради народних депутатів, не може більше скористатися своїм правом і проголосувати за третього представника на виборчій дільниці. З метою ж запобігання фальсифікаціям, пов'язаним із голосуванням кілька разів, слід погодитися з пропозицією щодо відповідної реєстрації факту голосування в паспорті.

Стосовно релігійних лідерів, то обраними до Установчих Зборів можуть бути лише ті, конфесії яких зареєстровані Міністерством юстиції України як діючі на законних підставах в Україні релігійні організації. Це необхідно не лише для того, щоб стати на заваді різним тоталітарним сектам і не дозволити їм вплинути на запровадження української монархії, а й тому, що під час діяльності Установчих Зборів вирішуватиметься питання щодо коронації монарха, яке є неможливим без участі релігійних лідерів.

Після вирішення питання щодо встановлення суб'єкта формування української монархії слід визначитися зі способом.

На сьогодні існують принаймні два способи формування української монархії – запрошення та вибори. Щодо запрошення, то воно полягає в запрошенні на український престол представника існуючої в сучасному світі монаршої династії. При цьому за загальновизнаними в міжнародному монархічному праві вимогами й стандартами пріоритет може бути віддано представникам тієї династії, що так чи інакше правила територією сучасної України.

Перш за все ним може бути представник династії Романових як «Імператор і Самодержавець... Київський; Цар Херсонеса Тавричного; Великий Князь... Волинський, Подільський; Державець та Великий Князь... Чернігівський» [72]. На сьогодні таким представником міг би бути Великий князь Георгій Михайлович. І хоча за законами Російської імперії він не може вважатися спадкоємцем російського престолу внаслідок того, що його батьки не знаходилися в династичному шлюбі, адже Марія Володимирівна була

дочкою «блюстителю престолу» (а не царя) Володимира Кирилівича та Леоніди Георгіївни Багратіоні (яка згідно з Указом Миколи II 1911 року була позбавлена всіх великокнязівських титулів та привілеїв), а Франц Вільгельм Гогенцоллерн (після прийняття православ'я – Михайло Павлович) належав до сім'ї, яка вже не була правлячою, проте як представник династії, що правила більшою частиною українських земель, Георгій Михайлович міг би бути запрошеним на український престол.

Іншою ж особою, яка могла б претендувати на роль українського монарха, є Отто Габсбург – представник династії Габсбургів-Лотарінгських, нащадок імператорів Австро-Угорської імперії, які одночасно були королями Галіції та Лодомерії і герцогами Буковини [323], тобто територій, що сьогодні є частиною соборної української держави. Крім того, як відомо, Габсбурги ніколи не зрікалися титулів Короля Галіції та Лодомерії і Герцога Буковини, а отже, можуть бути легітимними претендентами на престол в Українській монархічній державі.

Щодо запрошення на український престол нащадків останнього гетьмана України П. Скоропадського, то він ніколи не належав до монаршої династії, а тому їх можна звести на український трон шляхом виборів.

Вибори правлячої династії не є чимось неприпустимим у світовій державно-правовій практиці. Зокрема, саме так була обрана династія Романових у Московському царстві. Сучасна ж конституційна практика припускає вибори нової династії у випадку згасання старої.

Саме тому не слід виключати вибори династії як способу формування української монархії. При цьому першим українським монархом може бути обрано будь-якого громадянина України.

Необхідно мати на увазі, що на встановлення способу формування української монархії істотно впливають суб'єктивні чинники, пов'язані з волею Георгія Романова чи Отто Габсбурга. Річ у тім, що, визначаючи спосіб формування, слід спочатку отримати попередню згоду від зазначених осіб на зайняття українського трону. Якщо ж цього не відбулося, то можна запросити представника іншої монаршої династії, або вибрати собі монарха.

Після встановлення способу формування монархії Верховна Рада чи Установчі Збори повинні підготувати Коронний договір (у разі запрошення монарха) чи нову Конституцію (у разі виборів монарха).

Якщо суб'єкт формування української монархії зупиниться на Коронному договорі, то в ньому повинні бути зафіксовані взаємні права й обов'язки монарха та народу України, а також попередньо врегульовані питання щодо спадкування трону і визначено монарший титул (зокрема, для України ним можуть бути імператор, цар, Великий Князь – за умови запрошення представника династії Романових або король чи герцог – якщо буде запрошено члена династії Габсбургів).

Після ж коронації українського монарха останній разом із Верховною Радою складуть нову, монархічну, Конституцію України.

Якщо суб'єкт формування української монархії сам вибере монарха, він же може й попередньо розробити проект монархічної Конституції.

При цьому для більшої легітимності проект слід винести на референдум і затвердити більшістю голосів громадян України.

Нова Конституція значною мірою залежить від тієї системи правління, яку обере Український народ в особі Установчих Зборів або Верховної Ради України.

Якщо буде обрано абсолютну систему монархічної форми правління, у руках монарха буде зосереджено практично всю повноту державної влади. При цьому існуючий в Україні поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову практично втрачає свій сенс, адже всі гілки влади концентруються в руках у монарха, як зроблено, наприклад, в Омані.

Якщо ж буде обрано дуалістичну монархію, то в монарха будуть великі повноваження, але він буде не всевладним – його влада буде обмежена парламентом. При цьому буде збережено поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, за якого законодавча влада буде передана Верховній Раді України, а виконавча – українському монарху. Є також можливість існування незалежної судової влади. Ця ситуація, зокрема, запроваджується нині в Катарі.

Інший варіант дуалістичної монархії, що може бути запроваджено в Україні, пов'язаний із відповідальністю уряду як перед українським парламентом, так і перед українським монархом. Зокрема, подібна система діє нині в Марокко.

За умови ж обрання парламентарної монархії український народ взагалі позбавить главу держави самостійних владних повноважень і зосередить усю повноту вищої державної влади в руках Верховної Ради та уряду. При цьому законодавча влада

зосереджується в руках Верховної Ради, а вища виконавча – у руках уряду. Щодо монарха, то він сконцентрує у собі вищі представницькі повноваження та забезпечить стабільний розвиток держави. Зокрема, це реалізовано в нинішній Камбоджі.

Щодо Акта престолонаслідування, то він може бути або складовою Конституції або ж мати вигляд окремого документа. Основне призначення цього Акта – забезпечити стабільність в державі при переході влади від одного монарха до іншого. І тут найбільш прийнятним було б запровадження скандинавської системи спадкування з наданням права на трон усиновленим дітям монарха, що є характерним для Монако, а також надавати Верховній Раді право обирати нового монарха у випадку згасання попередньої династії.

Загалом після запровадження в Україні монархічної форми правління громадяни України будуть позбавлені будь-якої можливості впливати на формування інституту глави держави, а тому, на нашу думку, більш прийнятною для нашої країни є республіканська форма правління з одноосібним чи колективним главою держави.

При цьому слід пам'ятати, що запровадження колегіальної моделі інституту глави держави, так само, як і зміна існуючої системи правління, має свої переваги та недоліки.

Зокрема, основним недоліком колективного глави держави є його колективна відповідальність. Відомий український політолог С. Удовик вважав таку відповідальність абсолютно неприпустимим винаходом Й. Сталіна, який «персональну відповідальність на вищих рівнях влади замінив колективною відповідальністю, а якщо по суті – то колективною безвідповідальністю... Система, коли за прийняте рішення ніхто персонально не відповідав, призвела до деградації керівних органів та зростання числа середнячків на всіх щаблях влади – людей, які могли лише виконувати, але аж ніяк не творчо мислити, а тим більше – брати під сумнів вказівки, що виходили від Політбюро» [325, с. 93].

Проте далеко не всі погоджуються з такими ідеями. Так, російський підприємець-новатор, автор системи нейронних мереж четвертого покоління «Нейроквад» І. Бощенко писав: «Людина має свою когнітивну модель, що відображає той світ, який оточує її» [127, с. 102], а тому «...за рахунок того, що до операцій над загальною когнітивною моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною за усіма аспектами

проблеми. І, як наслідок, управління буде більш ефективним, аніж у випадку, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції» [127, с. 116].

Як приклад І. Бощенко наводить ситуацію Другої Світової війни, коли спочатку гітлерівська Німеччина «...з яроко вираженим принципом фюрерства (вождізму) здобула приголомшливі перемоги над парламентсько-демократичними країнами. Німці застосували стратегію блискавичних операцій, задуманих з небаченими доти зухвалістю, підступністю та винахідливістю. Системи управління Британії, Франції, Бельгії, Голландії та інших країн просто не встигали реагувати на удари, що сипалися на них з усіх боків, немов блискавки. Можливо, не будь Ла-Маншу та Радянського Союзу, Гітлер би переміг. Але все ж таки вони були – і суспільства з системою управління третього рівня (Великобританія, СРСР і США) переломили ситуацію. Зовні вони скопіювали диктаторські інститути системи управління другого рівня (так зване «імперське президентство», прем'єр-диктатор вангліїців, Верховний у Радянському Союзі), але за ними стояли колегіальні структури «спільного міркування». Якщо Гітлер все ще приймав рішення одноосібно, з натхнення (а здібності у нього, слід визнати це, були неабиякі), то його супротивники спиралися на колективні органи.

В американців та британців були парламенти, колегії експертів, неформальні «мозкові трести» та спецслужби з великим штатом аналітиків. Скажімо, лише в Управлінні стратегічних служб США (попередника ЦРУ) працювало 15 тисяч аналітиків. А при Сталіні існував сильний Державний комітет оборони, у відомствах же працювали добре організовані групи спеціалістів.

У результаті супротивники Гітлера змогли перевести війну в найнебезпечнішу для Німеччини форму – затяжну. А потім німці вчиняють ряд фатальних помилок. Виявляється, що «вождіський» Рейх гірше організує свою економіку та мобілізує ресурси для збройної боротьби, ніж його супротивники. Результат – повний і страшний розгром Німеччини» [127, с. 117].

Таким чином, колегіальна форма колективної моделі інституту глави держави має як свої переваги, так і свої недоліки, а тому її запровадження в Україні може зумовити значні позитивні чи негативні зміни в державному механізмі. Сам же статус колегіальної форми колективної моделі інституту глави держави в Україні найкраще було розроблено правниками КПУ.

Щодо запровадження в Україні президентської, парламентської або парламентсько-президентської республіки, то на сьогодні, згідно з ч. 1 ст. 5 Конституції Україна є республікою. При цьому в конституції не зазначається: яка саме система республіканського правління пригаманна нашій державі. Внаслідок цього немає особливої потреби у проведенні загальнонаціонального референдуму: досить внесення відповідних змін до Основного Закону згідно з розділом XIII Конституції України.

При цьому, вносячи названі зміни, Верховна Рада України може обрати одну з двох систем республіканського правління: президентську чи парламентську, залишити президентсько-парламентську або повернутися до парламентсько-президентської моделі.

Фактично таке розгалуження думок з приводу змін впливає з того, що українські владні верстви все ще не визначилися з системою республіканського правління, яка повинна змінити існуючу нині. Як свого часу цілком слушно зазначав з цього приводу радник Президента України В. Ющенко С. Гавриш: «...більшість вже давно визначила, яку саме форму правління підтримуватиме. Комуністи, наприклад, обстоюватимуть парламентаризм, регіонали виступатимуть за прем'єрську форму правління державою. А БЮТ, скажімо, не хотів би відмовлятися від президентської» [59].

Зрозуміло, що на сьогодні, можливо, ситуація докорінно змінилася: «Партія регіонів» навряд чи наполягатиме на «прем'єрській формі правління державою», адже саме її лідер є Президентом України, тоді, як прихильники колишнього прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, можливо, хотіли б повернутися до старої (парламентсько-президентської) системи правління з «сильним» головою уряду та «слабким» главою держави.

До політичних міркувань з приводу зазначеної трансформації додається ще той факт, що кожна з систем правління має як свої переваги, так і свої недоліки.

Так, основна перевага президентської республіки полягає саме в персоналізації вищої влади в країні: президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки,

тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай ухиляються в бік авторитаризму¹ та суперпрезидентської республіки – специфічної системи правління, характерної для латиноамериканського типу держави, яка передбачає фактично незалежну та неконтрольовану на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою гілкою влади систему державного управління, основною рисою якої є «гіпертрофовані президентські повноваження» [237, с. 9]. І недаремно в Європі практично не існує президентських республік: європейці пережили фашизм та нацизм і дуже добре розуміють можливості зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій, що характерні для глави держави, а й виконавчої влади.

Утім можливий вибір на користь президентської республіки може бути обґрунтований тим, що вона створює ресурс для подальшої еволюції державності з урахуванням зміни суспільно-політичної ситуації. Свого часу В. Шаповал наголошував на тому, що запровадження тієї чи іншої системи правління є можливим «...і без кардинальної ломки новоствореної конституційної системи. Як свідчить досвід окремих східноєвропейських країн, подібна еволюція відбувається у вигляді того чи іншого зміщення акцентів у співвідношенні владних повноважень президента і уряду» [372, с. 29]. І ще: «Вибір форми державного правління в Україні повинен супроводжуватися конституційним закріпленням досить широких повноважень президента і фіксацією в основному законі його активної „включеності” у систему виконавчої влади» [372, с. 30].

На нашу думку, саме запровадження в Україні президентської республіки також має як свої переваги, так і свої недоліки.

Стосовно переваг, то, як свого часу зазначав В. Шаповал: «Ймовірний вибір президентсько-республіканської... форми правління буде об'єктивно пов'язаний з визначенням вагомої ролі президента у механізмі здійснення державної влади. Така його роль найбільшою мірою відповідає змісту загальних ідей владарювання, які поширені у масовій політичній свідомості у нашому суспільстві. Не заглиблюючись у давні й не дуже давні часи, можна стверджувати, що влада на терені нашої країни майже завжди

¹ Досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), Сухарто (Азія), Ж. Бокаса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік.

персоніфіковувалася. Це значною мірою впливало на її авторитет. Характерно, що в розвинених країнах персоніфікація державної влади практично є складовою її реалізації» [372, с. 30].

Щодо недоліків, то в умовах слабкості демократичних традицій дуже значною стає можливість встановлення безконтрольної одноособної влади і сповзання президентської республіки до суперпрезидентської, а то – й до монархічної. Зокрема, зворотним боком президентської системи правління виявляється загроза застосування президентом певних недемократичних заходів, що дає підстави говорити про виникнення такого феномена, як «демократична диктатура» [400, р. 470–474].

Крім того, в умовах президентської республіки знижується роль політичних партій, які здебільшого відіграють функцію такого собі «клубу виборців», адже не вони складають програму уряду та формують кабінет. І, нарешті, президентська система мало підходить до багатонаціональних держав¹, адже в представників національних меншин фактично немає рівних, з домінуючою нацією, можливостей стати президентом.

Враховуючи зазначені переваги й недоліки, слід констатувати, що найкращим способом запровадження в Україні президентської республіки є шлях внесення змін до Конституції на черговій сесії Верховної Ради із поверненням до президентських та парламентських повноважень, що були передбачені Конституційним договором 1995 року.

Щодо парламентської республіки, то її запровадження в Україні має істотну перевагу: президента обирає парламент, а тому не буде існувати гострих протиріч між главою держави та органом законодавчої влади. Як зазначав з приводу обрання президента лідер українських комуністів П. Симоненко: «Якщо залишити посаду, то слід обирати у парламенті. І тоді ми з'єднаємо усі гілки, щоб протягом 5 років працювали у одному напрямку» [292]. Інша перевага полягає у тому, що значно будуть скорочені витрати з державного бюджету на виборчий процес: вибиратимуть лише парламент. Крім того, свого часу виділялися ще такі переваги парламентської системи: по-перше, в них нижчим є рівень інфляції, більш збалансованим бюджет, стійкіша валюта, менше внутрішніх та зовнішніх проблем; по-друге, за парламентської системи владу отримує керівництво партії-переможця – професійні політики, що віддали їй усе

¹ А Україна є саме такою.

життя; по-третє, на формування уряду багато часу не потрібно, адже партія, яка прийшла до влади, має «тіньовий кабінет» ще в період свого знаходження в опозиції.

Крім того, аналіз, проведений західними вченими, дозволяє стверджувати: у сучасному світі більшість сталих демократій являють собою саме парламентські республіки. Зокрема, у період 1979–1989 рр. у світі налічувалося 43 демократичні держави, з них 34 були парламентарними, 2 – напівпрезидентськими і лише 5 – президентськими (плюс 2 «гібриди» – Швейцарія та Фінляндія) [401, р. 5].

Водночас парламентська республіка теж має низку недоліків, адже, як зазначав В. Шаповал: «У наших умовах відома формула „глава держави царює, але не править” щонайменше є непродуктивною» [372, с. 30]. Крім того, на нашу думку, буде остаточно зламано механізм стримувань і противаг, адже практично вся повнота державної влади буде зосереджена в руках Верховної Ради, що разом із відсутністю законодавчого обмеження депутатських повноважень може призвести до утворення в Україні олігархічного режиму у вигляді тимократії¹.

Що ж стосується інших «переваг» парламентської республіки, на яких наголошувалося вище, то і з ними важко погодитися. По-перше, економічна стабільність прямо залежить від економічної політики та матеріальних ресурсів держави, а не від форми правління у ній. Як приклад можна навести Італію з її темпами знецінювання ліри. По-друге, для життєздатності парламентської республіки необхідними є розвинені демократичні традиції, високий рівень політико-правової культури та потужна соціально-економічна стабільність. По-третє, стійка багатопартійна система з домінуванням двох або трьох політичних партій. Якщо ж цього всього немає, то неминучими є часті зміни уряду, в результаті чого весь державний механізм стає надзвичайно хитким. І тоді природне прагнення громадян до працездатності влади виявляється найбільш брудним чином – загрозою військово-диктаторського перевороту.

Можливий же вибір на користь парламентської республіки також цілком може бути реалізовано в рамках нині діючої Конституції шляхом внесення змін до неї у порядку, передбаченому розділом XIII.

¹ Тут – влади честолюбців.

Зокрема, для цього слід змінити порядок виборів та компетенцію Президента України, а саме: п. 7 ст. 85, ч. I ст. 103, ч. III ст. 106 і ч. II ст. 113 Конституції. Так п. 7 ст. 85 можна викласти у такій редакції: «Проведення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією». Частина I ст. 103 Конституції України буде, імовірно, сформульована так: «Президент України обирається Верховною Радою України таємним голосуванням строком на п'ять років», а ч. III ст. 106 Конституції викладена таким чином: «Акти Президента України, видані у межах його повноважень, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його видання». Щодо ч. II ст. 113 Конституції, то її можливо викласти в такій редакції: «Кабінет Міністрів України відповідальний, підзвітний і підконтрольний Верховній Раді України в межах, передбачених цією Конституцією». Крім того, на нашу думку, ст. 106 Конституції доповнюється ч. IV такого змісту: «Жоден акт Президента України, не скріплений підписом Прем'єр-міністра або відповідального міністра, не має юридичної чинності», а ст. 113 ч. IV: «Усний або письмовий наказ Президента в жодному разі не звільняє міністра від відповідальності».

Інший варіант парламентської республіки свого часу запропонував М. Малишко в «Альтернативному і перспективному народному варіанті Конституції Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії)» [194].

Запровадження будь-якого з варіантів дозволить Україні перейти до парламентської республіки з усіма її перевагами й недоліками.

Повертаючись до президентської та парламентської систем республіканського правління, слід зауважити, що, незважаючи на певні відмінності між ними, вони усе ж таки мають дещо спільне: в їхніх умовах уряд практично «поглинається»: у президентській республіці – президентом, у парламентській – парламентом. Як наслідок цього, все менше залишається «чистих» президентських та парламентських республік, а їхні позитивні елементи поєднуються в рамках змішаної республіки, яка, за словами відомого французького мислителя М. Дюверже, «...становить синтез декількох форм правління: узагальнює історичний досвід французького бонапартизму, американського президентіалізму й британської концепції сильного прем'єр-міністра» [247, с. 13].

У свою чергу, змішана республіка, як уже зазначалося, може бути як президентсько-парламентською, так і парламентсько-президентською.

Україна 2006–2010 рр. була саме парламентсько-президентською республікою. Відмова від цієї системи правління практично «закреслила» її потенціал у сфері державного будівництва. Саме тому, на нашу думку, слід було б більш детально зупинитися на можливостях, які давала Україні парламентсько-президентська система республіканського правління, а також на тих проблемах та шляхах і способах їх вирішення, які дійсно могли дозволити нашій державі «перезапустити іржаві конституційні механізми, які сьогодні працюють зі страшним скрегогом та низьким коефіцієнтом корисної дії» [59].

У ч. II ст. 113 Конституції визначалося, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Проте через відсутність у глави держави повноважень щодо звільнення за власною ініціативою навіть тих міністрів Кабінету Міністрів, щодо яких він вносить подання до Верховної Ради на призначення, положення ч. II ст. 113 Конституції України значною мірою нівелювалося. Процедура ухвалення програми уряду, яка вже закріплена Конституцією України (п. 11 ст. 85), не була пов'язана із затвердженням складу уряду. Проте досвід зарубіжних країн свідчить про доцільність подання урядової програми на розгляд парламенту водночас зі складом уряду, який вважається затвердженим тільки після її прийняття.

Крім того, потребували змін ще деякі положення нового закону. Так, зокрема, п. 9 ст. 106 Конституції України міг би існувати у двох варіантах: 1) Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України; 2) Президент, і Верховна Рада несуть спільно відповідальність про діяльність уряду. Один – за те, що власноруч запропонував вказану кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив цю кандидатуру. Другий варіант: Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому разі відповідальність за діяльність уряду буде нести виключно парламент, адже це лише він призначає голову Уряду. В редакції ж, яку було проголошено вище (тобто офіційна редакція Закону), Президент перетво-

рюється на дещо символічну постать, яка, не маючи можливості реально вплинути на призначення Прем'єр-міністра, фактично разом із парламентом змушена нести політичну відповідальність за діяльність уряду.

Характерною особливістю функціонування змішаної республіки є те, що глава держави виступає насамперед як арбітр, зазвичай забезпечуючи узгоджену діяльність державних органів, що сьогодні є вкрай важливим для подальшого демократичного розвитку України. На допомогу йому в прийнятті найважливіших державних рішень у країнах з парламентсько-президентським правлінням створюється консультативний орган, до складу якого можуть входити представники різних гілок державної влади та органів самоврядування, відомі державні діячі, що сприяє прийняттю главою держави більш виважених рішень. Необхідність створення консультативного органу при президентові для надання йому допомоги при здійсненні ним своїх арбітражних функцій підтверджує досвід деяких західноєвропейських країн (наприклад, Ірландії, Португалії).

Ідеї президентського арбітражу були втілені й на українському ґрунті. Конституція України визначала юридичну незалежність Президента від інших державних органів, що зумовлено легітимациєю президентської влади безпосередньо народом. Повноваження президента мали бути спрямовані на забезпечення взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, в офіційному проекті Конституції України від 24 лютого 1996 р. зазначалося: «Президент України сприяє узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування» [247, с. 20]. При змішаному правлінні президент має займати максимально нейтральну, виважену позицію стосовно рішення про відставку уряду або ж розпуск парламенту. Фактично саме це на сьогодні існує у Франції, де Президент немовби стоїть над Парламентом та Урядом, забезпечуючи «своїм арбітражем належне функціонування публічних властей». Саме тому, спираючись на досвід П'ятої Республіки у Франції, Ж.-П. Жаке досить влучно зазначав: «...Розпуск (точніше, загроза розпуску) є одним з елементів стабільності Уряду у П'ятій Республіці. Зрозуміло, його стабільність багато в чому залежить від виборчої системи, яка дозволяє створювати урядову більшість. Однак ця більшість розколота... або є відносною..., страх перед розпуском може змусити парламентарів вести себе так, щоб уникнути небезпечних ситуацій,

що загрожують урядовій стабільності; страх перед розпуском є початком „здорового глузду”» [247, с. 20].

Таким чином, Україна як парламентсько-президентська республіка ще не вичерпала усіх шансів свого розвитку. Але сама модель потребувала свого вдосконалення, на чому наголошувалося вище.

Щодо президентсько-парламентської моделі республіканського правління, то на сьогодні існує як позитивна, так і негативна точка зору на її запровадження і розвиток. Зокрема, її прихильники наголошують на тому, що «...в умовах нормальної президентсько-парламентської республіки президент не ділить з прем'єр-міністром виконавчу владу (а отже, й відповідальність), а делегує йому останню. І це автоматично передбачає той факт, що саме президент, а не прем'єр, несе відповідальність перед народом» [218]. Проте супротивники цієї системи правління наголошують на тому, що президентсько-парламентська республіка має і слабкі сторони, які можуть гальмувати процеси демократизації суспільства. Зокрема, в Україні вони виявилися через збереження латентного конфлікту між виконавчою і законодавчою гілками влади і породження політичної нестабільності через неврегульованість механізмів співпраці Парламенту і Уряду. Невизначеність механізму політичної відповідальності Парламенту за формування Уряду і схвалення його програми позбавляла останній підтримки в Парламенті й знижувала ефективність діяльності. Натомість привабливість конституційної компетенції Президента приводила до зосередження діяльності партій на організації й проведенні президентських виборів.

Таким чином, повернення України до президентсько-парламентської моделі теж має як своїх прибічників, так і противників.

ПІСЛЯМОВА

Еволюція форм правління яскраво демонструє їх рух у бік конституційного правління. На сьогодні не залишилося жодної монархії, яка не мала б конституції, і жодної республіки, яка не мала б інституту президента.

Здійснена в цій монографії спроба аналізу еволюції сучасних форм правління доводить, що, у міру ускладнення суспільних відносин сучасні держави потребують чіткої регламентації процесів формування й функціонування свого апарату. Саме така регламентація стає основною ознакою сучасного конституційного типу правління.

Утім, і конституційне правління є лише етапом розвитку державності. Його історична приреченість, парадокс його долі полягає в тому, що в сучасну епоху постіндустріальної революції держава, щоб вижити, повинна позбавитися бюрократії, яка сама перш за все спирається на заздалегідь регламентовані процедури і правила.

Прогнозувати еволюцію сучасних форм правління в умовах світової постіндустріальної революції досить важко. Водночас слід мати на увазі, що оголошена стабільність, якої нібито потребує сучасне українське суспільство, є лише спробою консервації існуючих суспільних відносин. Проте світова постіндустріальна революція веде сучасну цивілізацію до нового світу – світу, де практично не буде нічого стабільного, світу, де успіх держави буде залежати від її здатності швидко й адекватно реагувати на ті зміни, що будуть відбуватися в міру просування людства до технологічної сингулярності.

Заздалегідь регламентувати процеси формування й функціонування державного апарату буде практично неможливо. Саме тому конституційний тип правління відійде в минуле, змінившись на щось більш адекватне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аб Канстытуцый. Заява апазіці БНФ // Народ. газ. – 1993. – 19 чэрвеня. – С. 1.
2. Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос Украины. – 2002. – 21 сентября. – С. 7.
3. Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос Украины. – 2002. – 26 октября. – С. 7.
4. Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос Украины. – 2002. – 5 октября. – С. 7.
5. Абрамова О. Общие интересы – превыше всего / О. Абрамова // Европейское время. – 1993. – № 4. – С. 3.
6. Авакьян С. А. Президент Российской Федерации: эволюция конституционно-правового статуса / С. А. Авакьян // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 1998. – № 1. – С. 8–40.
7. Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта : в 2 т. / В. И. Авдиев. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI–XV вв. до н.э. – 1959. – 273 с.
8. Авеста «Видевдат» 2.5 / [пер. И. М. Стеблин-Каменского] // Авеста в русских переводах (1861–1996) / [сост. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 69–125.
9. Аврелий Августин. О Граде Божьем [Электронный ресурс] / Теория Империи. Книги. – Режим доступа : <http://www.imperiya.by/library/books.html?id=29&get=1>.
10. Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентам України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 63–95.
11. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007–. – Ч. 1 : Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.

12. Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / И. А. Алебастрова. – М. : Юрайт-М, 2001. – 640 с.
13. Алексеев А. С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А. С. Алексеев. – М. : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 71 с.
14. Алексеев А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А. С. Алексеев. – Ярославль : Типография губернского правления, 1910. – 121 с.
15. Алексеев С. С. Государство и право. Начальный курс. / С. С. Алексеев. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юридическая литература, 1996. – 192 с.
16. Аль-Бухари М. Сахих / Мухаммад аль Бухари ; [пер. с араб. В. А. Нирша] // аз-Зубайди А. Мухтасар: полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М. : Умма, 2003. – 959 с.
17. аль-Каддафи М. Зеленая Книга [Электронный ресурс] / Муаммар аль-Каддафи. – Режим доступа : <http://lib.ru/POLITOLOG/KADDAFI/greenbook.txt>.
18. Альтернативы // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 40.
19. Аляшкевіч В. Салодкае слова улада. Ні падзеляць яе парламент і Прэзідэнт? / В. Аляшкевіч // Беларусь. – 1996. – № 2. – С. 2–3.
20. Андрушків Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль : Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – 84 с.
21. Антоненка М. Ад якої дэмакратыі мы адмаўляемся? / М. Антоненка // Літаратура і мастацтва. – 1993. – № 40. – С. 5.
22. Аралов С. И. Ленин вёл нас к победе : [воспоминания] / С. И. Аралов. – М. : Политиздат, 1989. – 176 с.
23. Аристотель. Афинская полиция / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. И. Радцига]. – М. : Мысль, 1997 [Электронный ресурс] / Российский Университет дружбы народов, социально-гуманитарное и политологическое образование. – Режим доступа : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/18630>.
24. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева ; под ред. А. И. Доватура] // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975–1983. – Т. 4 : Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – 1983. – С. 375–644. – (Философское наследие; т. 90).
25. Арташастра // Книга государя : Антология / [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2004. – С. 18–72.

26. Асов А. И. Атланты, арии, славяне: История и вера / А. И. Асов. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 560 с.
27. Ахметшин Н. Х. Модели политических реформ / Н. Х. Ахметшин // Государство и право. – 1993. – № 1. – С. 80–91.
28. Бакаев О. В. Протекторат / О. В. Бакаев // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Видво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 171–172.
29. Балашэвіч А. За прадстаўжчую вярхоўнаю ўладу / А. Балашэвіч // Мін. праўда. – 1993. – 16 лістапада. – С. 2.
30. Батыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Батыш-Каменский; репринтное изд. ; предисл. А. И. Гуржия. – К. : Час, 1993. – 656 с.
31. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа ; [пер. с ит. Ю. М. Маринина и Г. В. Черданцева]. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
32. Белое движение: начало и конец; Р. Гуль. Ледяной поход (с Корниловым); А. Деникин. Поход на Москву (Очерки русской смуты); Р. Гуль. Жизнь на фукса. – М. : Московский рабочий, 1990. – 207 с.
33. Белявский М. Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века : учебное пособие / [Белявский М. Т., Павленко Н. И.] ; ред. Л. Г. Безкровный, Б. Б. Кафегауз. – М. : Соцэкгиз, 1963. – 787 с.
34. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем ; [пер. з англ.]. – К. : Україна, 1999. – 554 с.
35. Блаунстайн А. П. Разрабатывая современную конституцию (доклад, подготовленный специально для Конституционной комиссии Российской Федерации) / Альберт П. Блаунстайн, Брюс Фейн // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 71–88.
36. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.
37. Бобков В. Какой власти отдать власть? / В. Бобков, В. Мельник, А. Матусевич, А. Шарапо // Знамя юности. – 1993. – 1 ноября. – С. 2.
38. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Жан Боден // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969–1973. – Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – 1970. – С. 144–147. – (Ин-т философии АН СССР. Философское наследие).
39. Бокщанин А. А. Очерк истории государственных институтов Китайской империи / А. А. Бокщанин // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 273–333.

40. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М. : Мысль, 1983. – 206 с.
41. Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // Чтоб вовек едины были. Век XVII / [сост. Я. Д. Исаевич]. – М. : Молодая гвардия, 1987. – С. 350–377. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).
42. Брин Д. Почталъон: Роман / Дэвид Брин; [пер. с англ. А. Ю. Кабалкина]. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – 384 с.
43. Будет ли Беларусь президентской республикой / Данные Белорусской службы «Общественное мнение» // 7 дней (Беларусь). – 1993. – 19 июня. – С. 4.
44. Буровский А. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / А. Буровский. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 288 с.
45. Буровский А. М. Крах империи: Курс неизвестной истории / Буровский А. М. – М. : АСТ; Красноярск : Издательские проекты, 2004. – 462 с.
46. Буровский А. М. Несбывшаяся Россия / А. М. Буровский. – М. : Эксмо-Яуза, 2010. – 512 с. – (Вся правда о России).
47. Буровский А. М. Несостоявшаяся империя: Историческое расследование / А. М. Буровский. – Красноярск : БОНУС ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с. – (Досье).
48. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А. А. Бушков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева ; Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).
49. Бушков А. А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование / А. А. Бушков, А. М. Буровский. – Красноярск : БОНУС ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 512 с.
50. Василевич Г. Надежный двигатель прогресса / Г. Василевич // Беларусь. думка. – 1996. – № 4. – С. 90–93.
51. Василевич Г. Поиск оптимальной модели / Г. Василевич // Советская Белоруссия. – 1993. – 19 февраля. – С. 3.
52. Василь Вишиваний [Электронный ресурс] / Коломия ВЕБ Портал, Форум. – Режим доступа : <http://forum.kolomyia.org/forums/user/772/post/all/>.
53. Велесова книга. Славянские веды / [сост., ст., пер. и коммент. Д. М. Дудко]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 400 с. – (Серия «Антология мудрости»).
54. Волга В. О. Державний переворот. Міф-можливість-реальність / В. О. Волга. – К. : Нора-Друк, 2003. – 160 с.

55. Волков Л. Б. Сильный Президент, сильный Парламент, ответственное Правительство / Л. Б. Волков // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 42–45.
56. Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37–38: Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 158–169.
57. Воронов М. П. Автономія / М. П. Воронов // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 23.
58. Воронов Ю. М. Идеократия. Историко-политические контексты / Ю. М. Воронов. – СПб. : Издательство С.-Петерб. ун-та, 1998. – 221 с.
59. Гавриш С. Великий перепис... Конституції / С. Гавриш, Ю. Грицик // Експрес. – 2008. – № 2. – С. 4.
60. Гамильтон А. Записки Федералиста / Александр Гамильтон // Гамильтон А. Федералист № 9 / А. Гамильтон ; [пер. с англ. Н. Яковлева] // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Прогресс-Литера, 1994. – С. 72–77.
61. Георгиян Э. Институт президентской власти в современном мире / Э. Георгиян // Социалистическая законность. – 1991. – № 11. – С. 68–72.
62. Гессен В. М. Основы конституционного права [Электронный ресурс] / В. М. Гессен. – Петроград : Право, 1918. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299.
63. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер : [пер. с нем.]. – М. : Витязь, 2000. – 587 с.
64. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс ; [пер. с англ. А. Гутермана ; ред. Е. Вейцман] // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2 / [сост. и ред. В. В. Соколов ; пер. с лат. и англ.]. – 1991. – С. 3–545.
65. Голованов В. Батька Махно или оборотень гражданской войны / В. Голованов // Литературная газета. – 1989. – 8 февраля. – С. 13.
66. Голуб А. ВНР: в поисках оптимального варианта / А. Голуб, Я. Немет // Аргументы и факты. – 1989. – № 10. – С. 2.
67. Горбачёв М. С. Верю в вашу мудрость... / М. Горбачёв // Советская Россия. – 1991. – 27 декабря. – С. 1.
68. Горбачёв М. С. Заявление Президента СССР / М. Горбачёв // Известия. – 1991. – 10 декабря. – С. 2.

69. Горбачёв М. С. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению Перестройки. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС / М. С. Горбачёв // Стенографический отчёт XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза (Москва, 28 июня – 1 июля 1988 г.) : в 2 т. – М. : Политиздат, 1988 – 1988. – Т. 1. – 1988. – С. 19–92.
70. Горбачёв М. С. Речь на внеочередном третьем Съезде народных депутатов СССР / М. С. Горбачёв // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 2.
71. Готроп Л. Рушійні сили в умовах кризи: Ф. Д. Рузвельт і новий курс / Л. Готроп // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 15–28.
72. Градовский А. Д. Начала русского государственного права : в 3 т. – СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1875–1883 гг. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации. Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3888988.htm#sub_para_N_266.
73. Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://urhisinform.narod.ru/gramota.htm>.
74. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник / В. Г. Графский. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : НОРМА, 2007. – 752 с.
75. Григонис Э. П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э. П. Григонис // Григонис Э. П. Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций] / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – С. 298–405.
76. Громько А. Л. Политические режимы (история и теория вопроса) / А. Л. Громько. – М. : Об-во «Знание» РФ, ТОО «ИнтелТех», 1995. – 78 с.
77. Громько А. Л. Политические режимы / А. Л. Громько. – М. : Общество «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1994. – 64 с.
78. Грушевський М. На порозі нової України / Михайло Грушевський // Вивід прав України / [Грушевський М., Франко І., Костомаров М. та ін.] ; ред. М. П. Парцей. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 106–116.
79. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – СПб. : Кристалл, 2001. – 767 с. – (Вехи истории).

80. Демокрит. Фрагменты / Демокрит // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет : Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. – Т. 1 : Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – 1997. – С. 82–84.
81. Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин. – М. : Мысль, 1991. – 205 с.
82. Деспотии в Древних Восточных цивилизациях [Электронный ресурс] / BestReferat.ru. Рефераты по культуре и искусству. – Режим доступа : <http://www.bestreferat.ru/referat-39765.html>.
83. Джефферсон Т. Аристократия и свобода / Томас Джефферсон ; [пер. с англ. Н. Л. Залкинд] // Американские просветители: избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг ; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968–1969. – Т. 2. – 1969. – С. 94–101. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
84. Джефферсон Т. Декларация представителей Соединенных Штатов Америки, собравшихся на общий конгресс / Томас Джефферсон // Американские просветители: избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг ; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 27–33. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
85. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния / Томас Джефферсон ; [пер. с англ. В. М. Большаков] // Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон ; [сост. и общ. ред. А. А. Фурсенко]. – Л. : Наука, 1990. – С. 99–254.
86. Джефферсон Т. О необходимости восстаний / Томас Джефферсон ; [пер. с англ. Н. М. Гольдберга] // Американские просветители: избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг ; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 76–77. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
87. Дмитрук К. Е. С крестом и трезубцем / К. Е. Дмитрук. – М. : Политиздат, 1980. – 224 с.
88. Доватур А. И. «Политика» Аристотеля / А. И. Доватур // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975 – 1983. – Т. 4 : Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – 1983. – С. 38–52. – (Философское наследие; т. 90).
89. Довбня А. Законодавче утвердження інституту президентства в Україні / Анатолій Довбня // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8 : Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 25–32.
90. Договор о Союзе суверенных государств : согласовано 23 июля 1991 г. // Московские новости. – 1991. – 18 августа. – С. 8–9.

91. Договор о Союзе Суверенных Государств : Проект // Известия. – 1991. – 25 ноября. – С. 3.
92. Договор о Союзе суверенных республик // Московская правда. – 1991. – 12 марта. – С. 1.
93. Доминат [Электронный ресурс] // Энциклопедия Он-лайн «Кругосвет». История. – Режим доступа : <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/DOMINAT.html>.
94. Драгоманов М. Спроба української політико-соціальної програми / М. Драгоманов // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко та ін.]. – К. : Юридична книга, 2002–2004. – Т. 4 : Конституційне (державне) право / [упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Баганов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко]. – 2003. – С. 164–232.
95. Дубина О. К. Монархія / О. К. Дубина // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 758.
96. Дэн Сяопин. О строительстве социализма с китайской спецификой. Из беседы с японской делегацией, посланной на 2-ю сессию Совета деятелей неофициальных кругов Китая и Японии (30 июня 1984 года) // Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин ; [Пер. с кит.]. – М. : Политиздат, 1988. – С. 67–73.
97. Еволюція влади : [зб. публікацій] / А. Ф. Горлов, В. О. Королук, С. І. Лавренюк, Ю. В. Шевчук. – [2-е вид., доп.]. – К. : Київська правда, 2008. – 552 с.
98. Жадько Е. Г. 100 великих династий / Е. Г. Жадько. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).
99. Жулинський М. Україна для мене найдорожча за все / М. Жулинський // Президент = The President. – 1999. – № 2. – С. 4–9.
100. Завтра референдум. Говорим Союзу – «да» // Советская Россия. – 1991. – 16 марта. – С. 1.
101. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – [стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
102. Законы Кнута: Законы светские [Электронный ресурс] // История государства и права средневековой Англии VI–XII вв. : хрестоматия / ред. А. А. Тесля. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2006 / Хронос – всемирная история в Интернете. Библиотека. – Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl13.html.
103. Законы Ману (Манавадхармашастра) / [пер. С. Д. Эльмановича и Г. Ф. Ильина]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 496 с. – (Серия «Антология мудрости»).

104. Законы Уитреда, короля кентцев [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь». Энциклопедия. Право. – Режим доступа : <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/witred.shtml>.
105. Законы Хлотаря и Эдрика [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь». Энциклопедия. Право. – Режим доступа : <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/hlotar.shtml>.
106. Записки императрицы Екатерины Второй [Репринтное издание 1907 года]. – М. : Орбита, 1989. – 748 с.
107. Збітнєв Ю. Німецький експеримент / Юрій Збітнєв // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 117–119.
108. Злотников Р. В. Виват Император! / Р. В. Злотников // Злотников Р. В. Империя: Виват Император! ; Армагеддон / Р. В. Злотников ; послесл. И. Черного. – М. : АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 5–406.
109. Злотников Р. В. Монархия – мать достатка [Электронный ресурс] / Известия.Ru, общенациональная газета. – Режим доступа : <http://www.izvestia.ru/club/article29794>.
110. Золотая булла 1356 г. // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 2 : Европа: V–XVII вв. – 1999. – С. 446–451. – (Национальный общественно-научный фонд).
111. Зорькин В. Д. О Президенте в конституционном строе Российской Федерации / В. Д. Зорькин // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 46–55.
112. Иванов Н. А. Введение / Н. А. Иванов, Л. С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 3–26.
113. Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948–1954 гг. : в 2 т. Т. 1 / И. А. Ильин. – М. : Рагос, 1992. – 344 с.
114. Имперский город [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Имперский_город.
115. Иностранное конституционное право / [Алебастрова И. А., Андреева Г. Н., Кашкин С. Ю. и др.]; под ред. В. В. Маклакова. – М. : Юристъ, 1996. – 512 с.
116. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов / [Савельев В. А., Струнников В. Н., Чиркин С. В. и др.]; под ред. Н. А. Крашенинниковой и О. А. Жидкова. – [2-е изд.,

- стереотип.]. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1999 – 2001. – Ч. 1 : История государства и права древнего мира; История государства и права в средние века. – 1999. – 480 с.
117. История политико-правовых учений / [Пахомов В. Г., Хорошилов А. Н., Амаглобели Н. Д., Борисова Н. Е.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 344 с.
118. История советского государства и права : в 3 кн. / [под ред. А. П. Косицина и др.]. – М. : Наука, 1968–1985. – Кн. 2: Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / [ред.: Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин и др.]. – 1968. – 622 с.
119. История средних веков. Хрестоматия : пособие для учителя : в 2 ч. Ч. 1 (V – XV века) / сост. В. Е. Степанова, А.Я. Шевеленко. – 3-е изд., дораб. – М. : Просвещение, 1988. – 287 с.
120. Лларіон Київський. Про Закон і Благодать / Лларіон – Митрополит Київський // Хроніка 2000 : український культурологічний альманах. – Вип. 37–38 : Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 147–155.
121. Ільчук Л. І. Іслам / Л. І. Ільчук // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 724–725.
122. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.]; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000–2000. – Т. 1. – 2000. – 648 с.
123. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.]; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000–2000. – Т. 2. – 2000. – 580 с.
124. Історія Української конституції / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с.
125. Каганець І. В. Арійський стандарт : Українська ідея епохи великого переходу / І. В. Каганець . – К. : А.С.К., 2004. – 336 с.
126. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Мирланбек Бектенбекович Кайынбаев. – М., 2005. – 22 с.
127. Калашников М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2007. – 318 с.
128. Калашников М. Крещение огнем. Вьюга в пустыне / Максим Калашников. – М. : ФОЛИО, 2009. – 638 с.

129. Калашников М. Независимая Украина. Крах проекта / Максим Калашников, Сергей Бунтовский. – М. : ФОЛИО, 2009. – 413 с.
130. Калинина А. Король добровольно расстается с абсолютной властью [Электронный ресурс] / Утро.ру. Политика. – Режим доступа : <http://www.utro.ru/articles/print/2005/03/28/422137.shtml>.
131. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский. – М. : Главная ред. восточной лит. изд-ва «Наука», 1981. – 152 с.
132. Кампанелла Т. Город Солнца / Томмазо Кампанелла ; [пер. с лат. Ф. А. Петровского] // Библиотека фантастики : в 24 т. / ред. кол. : Казанцев А. П. (председатель) [и др.]. – М. : Правда, 1986–1997. – Т. 15 : Зарубежная фантастическая проза прошлых веков / [сост. И. Семибратова]. – 1989. – С. 131–188.
133. Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 7. – 1994. – 495 с.
134. Каныгин Ю. М. Пояс Мира (Украина – Казахстан: фундамент Евразийского единства) / Ю. М. Каныгин. – К. : МАУП, 2001. – 240 с.
135. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / Н. М. Карамзин ; ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 1989–1998. – Т. 1. – 1989. – 640 с.
136. Карпенко Г. Может, без президента обойдемся? / Г. Карпенко. // Мін. праўда. – 1993. – 16 лістапада. – С. 3.
137. Кілер Дж. Т. С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів / Джон Т. С. Кілер // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентаві України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 96–114.
138. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский ; ред. В. Л. Янин. – М. : Мысль, 1987–1990. – Т. 1 : Курс русской истории. Ч. I. – 1987. – 430 с.
139. Ключевский В. О. Терминология русской истории / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский ; ред. В. Л. Янин. – М. : Мысль, 1987–1990. – Т. VI : Специальные курсы. – 1989. – 476 с.
140. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю. М. Коломієць. – Харків : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.
141. Кондорсе Ж.-А.-Н. Речь, произнесенная от имени Комитета по выработке Конституции в заседании 15 февраля 1793 г. /

- Жан-Антуан-Никола Кондорсе ; [пер. с фр. Н. П. Фрейберг] // Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента: [сборник документов / ред. Н. М. Лукин]. – М. : Изд-во Ком. академии, 1927. – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf.
142. Кондорсе Ж.-А.-Н. Французская конституция / Кондорсе, Томас Пейн, Верньо и др. // Документы истории Великой французской революции : в 2 т. / [Отв. ред. А. В. Адо]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990–1992. – Т. 1. – 1990. – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf.
 143. Конституции буржуазных государств Европы : сб. конституций / [сост. Ф. А. Кублицкий; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957. – 1143 с.
 144. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – 544 с.
 145. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 2: Средняя Азия и Индостан. – 2010. – 1024 с.
 146. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – 1040 с.
 147. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / [сост. и пер. под ред. И. Д. Левина.] – М. : Изд-во иностранной лит., 1956. – 591 с.
 148. Конституции зарубежных государств : [учебное пособие / сост. В. В. Маклаков]. – М. : БЕК, 1997. – 586 с.
 149. Конституции зарубежных стран : сб. конституций / [сост. В. Н. Дубровин]. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
 150. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия) : сб. документов / [сост. Н. Н. Блохин ; под ред. П. Н. Галанзы]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 587 с.
 151. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.]; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. – Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.
 152. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Баглай М. В., Гуреева Н. П. и др.]; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – 832 с.
 153. Конституционный Закон Народной Республики Ангола от 11 ноября 1975 г. [Электронный ресурс] / Конституции и законы стран мира. – Режим доступа : <http://constitutions.ru/archives/635>.

154. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 07 октября 1977 г. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 62 с.
155. Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Серьогін]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.
156. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
157. Конституція України (нова редакція): Проект [Електронний ресурс] / Комуністична партія України, Конституція. – Режим доступу : <http://kpu.net.ua/wp-content/uploads/2007/03/konstitutsiya.doc>.
158. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
159. Конституція Японської імперії від 11 лютого 1889 року // Конституції буржуазних країн. Конституції великих держав і західних сусід СРСР. – К. : Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. – С. 376–382.
160. Конфуций. Луньюй / Конфуций ; [пер. с древнекит. И. И. Семененко] // Уроки мудрости : сочинения / сост. М. А. Блюменкранц. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Х. : Фолио, 2002. – С. 15–126. – (Серия «Антология мысли»).
161. Концепция новой Конституции СССР (Предложения Института государства и права АН СССР) // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 15–21.
162. Коран / [пер. и коммент. И. Ю. Крачковского]. – М. : Волокнор, 1990. – 727 с.
163. Кормич Л. І. Історія України : підручник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – К. : Алерта, 2004. – 407 с.
164. Король Бутана согласился на демократические выборы в 2008 году [Электронный ресурс] / Рамблер. MassMedia. Росбалт. – Режим доступа : <http://www.rambler.ru/db/news/print.html?mid=7042729>.
165. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский. – СПб. : Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.
166. Кравчук Л. М. Є така держава – Україна : [матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання] / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Преса України, 1992. – 223 с.
167. Кретье Ж. Б. Л. История о римских императорах с Августа по Константина. / Жан Батист Луи Кретье; [пер. с фр. В. К. Третьяковского]. –

- СПб. : Изд-во при морском шляхетском Кадетском корпусе, 1767–1769. – Т. 2: Тиберий. – 1767. – 522 с.
168. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
169. Кресін О. В. Конституція Пилипа Орлика / О. В. Кресін // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 297–298.
170. Кудрявцев В. В Конституцию СССР внесены изменения / В. Кудрявцев, Е. Самолина // Социалистическая законность. – 1991. – № 4. – С. 3–6.
171. Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР / Е. Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–103.
172. Кулланда С. В. Древнееванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С. В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 381–390.
173. Кутон Ж.-О. Речь на заседании Якобинского клуба 17 февраля 1793 г. / Жорж-Огюст Кутон ; [пер. с фр. Н. П. Фрейберг] // Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента : [сборник документов / ред. Лукин Н. М.]. – М. : Изд-во Ком. академии, 1927. – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf.
174. Ла Боэси Э. Рассуждения о добровольном рабстве / Этьенн де Ла Боэси // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет : Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. – Т. 1 : Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – 1997. – С. 294–299.
175. Лазарев Б. М. Об изменениях в правовом статусе Президента СССР / Б. М. Лазарев // Советское государство и право. – 1991. – № 8. – С. 32–44.
176. Лазарев Б. М. Президент СССР / Б. М. Лазарев // Советское государство и право. – 1990. – № 7. – С. 3–14.
177. Лао-цзы. Дао дэ цзин / Лао-цзы ; [пер. с древнекит. Ян Хин-шуна] // Дао: гармония мира. – М. : ЭКСМО-Пресс, Харьков : Фолио, 1999. – С. 9–34. – (Серия «Антология мысли»).
178. Лев XIII. Rerum Novarum (О Новых Вещах) / Энциклика Его Святейшества Папы Льва XIII по социальной проблеме о положении рабочих ; [пер. с польск. А. Е. Шефталовича] // Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К. : Институт праксеологии, 1993. – С. 59–106.

179. Легенды Крыма / сост. М. С. Филатова. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2003. – 320 с.
180. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 160 с.
181. Ленин В. И. Две утопии / В. И. Ленин // Ленин В. И. Сочинения : в 35 т. / В. И. Ленин. – [4-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1950–1953. – Т. 18 : Апрель 1912 – март 1913. – 1953. – С. 326–330.
182. Ленин В. И. К вопросу о национальностях или об «автономизации» / В. И. Ленин // Ленин В. И. Последние письма и статьи / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1976. – С. 15–21.
183. Ли Куан Ю. Сингапурская история : 1965 – 2000 : из третьего мира – в первый / Ли Куан Ю ; [науч ред А. Д. Воскресенский и др. ; пер. с англ. А. В. Боня] ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – 2-е изд., стереотип. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 657 с. – (Приложение к «Веснику МГИМО-Университета»).
184. Ломоносов М. В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины Великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Записки по русской истории / М. В. Ломоносов. – М. : Эксмо, 2003. – С. 25–138. – (Серия «Антология мысли»).
185. Лотоцький А. Л. Історія України для дітей / А. Л. Лотоцький. – Львів : Фенікс, 1990. – 239 с. – (Книгозбірня «Просвіти» ; число 2).
186. Лубченков Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России / Ю. Н. Лубченков. – М. : Вече, 1999. – 640 с. – (Самые знаменитые).
187. Луць Л. А. Велесова книга / Л. А. Луць // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Видво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 320.
188. Мазепа І. Ми своїмо тепер, братіє між двома проваллями / Іван Мазепа // Вивід прав України / [Грушевський М., Франко І., Костомаров М. та ін.] ; ред. М. П. Парцей. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 42–44.
189. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2001. – 592 с.
190. Макеев С. До питання про соціальну структуру трипільського суспільства / С. Макеев // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 115–121.
191. Макиавелли Н. Государь ; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия ; О воинском искусстве : сборник / Н. Макиавелли ; [пер. с ит. Н. Курочкина]. – Мн. : Попурри, 1998. – 672 с.

192. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Рима-ренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.
193. Малаш Л. Великий день великого народу / Л. Машаш // Куранты. – 1991. – 11 июля. – С. 1–2.
194. Малишко М. І. Конституція Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант: Проект / М. І. Малишко. – К. : Інститут правознавства УАН, 2003. – 24 с.
195. Манифест о запрещении чинить обиды украинскому народу [Марта 11 дня 1710 года] // Законодательство Петра I. – М. : Юридическая литература, 1997. – С. 496–497.
196. Мануильский Д. З. Письмо И. В. Сталину / Д. З. Мануильский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 193–195.
197. Марат Ж. П. Проект декларации прав человека и гражданина с последующим планом справедливой, мудрой и свободной конституции / Жан Поль Марат ; [пер. с фр. С. Б. Кана] // Марат Ж. П. Избранные произведения : в 3 т. / Жан Поль Марат ; сост. В. П. Волгин, А. З. Манфред. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 2 : Произведения, написанные от начала революции до Варренского кризиса. – 1956. – (Литературные памятники). – Режим доступа : <http://larevolution.ru/Marat-1.html>.
198. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
199. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич ; ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – 664 с.
200. Маркс К. Полицейское уничтожение «Neue Rheinsche Zeitung» / Карл Маркс ; пер. с нем. // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1955–1981. – Т. 6 : ноябрь 1848 – июль 1849. – 1957. – С. 546–549.
201. Матарас В. Монарх, президент или парламент / В. Матарас // Мін. праўда. – 1993. – 30 листопада. – С. 3.
202. Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 года) / Н. Махно // Московский комсомолец. – 1990. – № 56. – С. 3.
203. Местр Ж. де. Рассуждения о Франции / Ж. де Местр ; [пер. с фр. Г. А. Абрамова, Т. В. Шмачковой]. – М. : РОССПЭН, 1997. – 215 с.
204. Мижув П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира / П. Г. Мижув. – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
205. Мироненко О. М. Врангелівщина / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та

- ін.] – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 519–520.
206. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / А. А. Мишин. – М. : Белые альвы, 2000. – 480 с.
207. Мишин А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / А. А. Мишин. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.
208. Монархія і міжнародне право [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу : http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_law.php.
209. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / [пер. с фр. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
210. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии / Томас Мор ; [пер. с англ. А. И. Мелеина и Ф. А. Петровского] // Библиотека фантастики : в 24 т. / ред. кол. : Казанцев А. П. (председатель) [и др.]. – М. : Правда, 1986–1997. – Т. 15 : Зарубежная фантастическая проза прошлых веков / [сост. И. Семибратова]. – 1989. – С. 17–130.
211. Мордвинов Р. Н. В грозные годы гражданской войны : [пособие для учащихся] / Р. Н. Мордвинов. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Просвещение, 1977. – 319 с.
212. Морелли. Кодекс природы [Электронный ресурс] / Морелли // Рабочая демократия. Сайт революционной рабочей партии. – Режим доступа к документу : <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/utopiya/morelli/kodeks.htm>.
213. Мороз И. Предводитель неизвестной войны / И. Мороз // Аргументы и факты. – 1990. – № 37. – С. 6–7.
214. Музыка І. В. Грушевський / І. В. Музыка // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 653–654.
215. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
216. Мэдисон Дж. Записки Федералиста / Джеймс Мэдисон // Мэдисон Дж. Федералист № 14 / Дж. Мэдисон ; [пер. с англ. М. Шерешевской] // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Прогресс-Литера, 1994. – С. 103–109.
217. Мэдисон Дж. Записки Федералиста / Джеймс Мэдисон // Мэдисон Дж. Федералист № 39 [38] / Дж. Мэдисон ; [пер. с англ.

- М. Шерешевской] // Федералист. Политические эссе А. Гамилтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Прогресс-Литера, 1994. – С. 253–260.
218. Найда І. Ставлення партії «Третя сила» до так званої політреформи [Електронний ресурс] / І. Найда, М. Єременко // «Третя сила». – Режим доступу : http://www.tretya-sila.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=21.
219. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
220. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц ; Институт государства и права Российской академии наук, Академический правовой университет. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.
221. Нестеренко А. Н. Александр Невский. Кто победил в Ледовом побоище / Александр Николаевич Нестеренко. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 320 с. – (Альтернатива. История, которую мы не знаем).
222. Никонов А. П. Судьба цивилизатора. Теория и практика гибели империй / А. П. Никонов. – М. : ЭНАС ; СПб. : Питер, 2008. – 360 с. – («Точка зрения»).
223. Новий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами (за дозволом Церковної Влади). – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991. – 60 М. – С. 1–324.
224. Новые законы СССР. Выпуск 2. – М. : Юридическая литература, 1990. – 224 с.
225. Норвич Дж. История Венецианской республики [Электронный ресурс] / Джон Норвич ; [пер. с англ. Н. Омельянович, И. Летберг, Ю. Федоренко] // Либрусек. – 2010. – 30 октября. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/216471/read>.
226. О Президенте РСФСР. Закон Российской Советской Федеративной Социалистической Республики от 24 апреля 1991 года // Российская газета. – 1991. – 27 апреля. – С. 1.
227. О Президенте Союза Советских Социалистических Республик. Постановление Съезда народных депутатов Союза Советских Социалистических Республик от 15 марта 1990 года // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 1.
228. Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходный период : Закон СССР от 5 сентября 1991 года // Известия. – 1991. – 6 сентября. – С. 2.
229. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР : Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.

230. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР : Проект Закона СССР // Аргументы и факты. – 1990. – № 10. – С. 4–5.
231. Обережно [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу : <http://www.monarhia.org.ua/ukr/warning.php>.
232. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права : в 2 т. / О. А. Омельченко. – М. : Остожье, 1998–1998. – Т. 1 : История государства и права Древнего Востока, античного мира и средневековья. – 1998. – 512 с.
233. Омельченко О. А. Самоуправление в феодальной Германии XI–XVIII вв. Формирование органов и институтов сословного самоуправления (XI–XVI вв.) / О. А. Омельченко // Институты самоуправления: Историко-правовое исследование / [Графский В. Г., Ефремова Н. Н., Карпец В. И. и др.]; отв. ред. Л. С. Мамут. – М. : Наука, 1995. – С. 104–125.
234. Организация власти в средневековом городе [Электронный ресурс] / Rolemancer. История. – Режим доступа : <http://www.rolemancer.ru/sections.php?op=viewarticle&artid=2340>.
235. Оріховський С. Напучення польському королеві / С. Оріховський // Хроніка 2000 : український культурологічний альманах. – Вип. 37–38 : Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 182–190.
236. Орлик П. Вивід прав України / Пилип Орлик // Вивід прав України / [Грушевський М., Франко І., Костомаров М. та ін.]; ред. М. П. Парцей. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 45–49.
237. Орлов А. Г. Высшие органы государственной власти стран Латинской Америки / А. Г. Орлов. – М. : Изд-во «Анкил», 2001. – 152 с.
238. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2010. – 487 с.
239. Основи правознавства України : [навч. посібник] / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський. – [5-е вид.]. – Харків : Одиссей, 2005. – 368 с.
240. Основы научного коммунизма / [П. Н. Федосеев (рук.), Ф. М. Бурлацкий, А. Н. Яковлев и др.]. – [2-е изд., доп. и уточн.]. – М. : Политиздат, 1967. – 575 с. – (Академия общественных наук при ЦК КПСС).
241. Павлова Т. А. Кромвель / Т. А. Павлова. – М. : Молодая гвардия, 1980. – 361 с.
242. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К. : б/в, 2003. – 282 с.

243. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность : [науч. издание] / Светлана Геннадьевна Паречина ; [под общ. ред. Е. В. Матусевича]. – Минск : ИСПИ, 2003. – 163 с.
244. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / А. Д. Пахарев. – К. : Знания Украины, 2006. – 296 с.
245. Первые президентские выборы в Республике Беларусь: основные итоги / [Вардомский А. П., Заико Л. Ф., Карбалевич В. А. и др.] ; под ред. Л. Ф. Заико. – Мн. : НЦСИ «Восток – Запад», 1994. – 54 с.
246. Первый Президент СССР приведён к присяге // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 1.
247. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11–22.
248. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – [вид. 3-тє, випр. і доп.]. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2010. – 624 с.
249. Платон. Государство / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова] // Платон. Собрание сочинений : в 4 т. – М. : Мысль, 1990–1994. – Т. 3. – 1994. – С. 79–420.
250. Платон. Политик / Платон ; [пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Топштейна] // Платон. Собрание сочинений : в 4 т. – М. : Мысль, 1990–1994. – Т. 4. – 1994. – С. 3–70.
251. Политология на российском фоне : учеб. пособие / [Рябов В. В., Алексеева Т. А., Кравченко И. И. и др.] ; отв. ред. П. И. Симуш. – М. : Луч, 1993. – 425 с.
252. Посошков И. Т. Доношение и вступление к «Книге о скудости и богатстве» / И. Т. Посошков // Вслед подвигам Петровым... Век XVIII / [сост., коммент., сопроводит. текст Г. И. Герасимовой ; предисл. Л. Г. Кислягиной]. – М. : Молодая гвардия, 1988. – С. 406–412. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).
253. Поэтические, гностические и апокрифические тексты христианства. – Новочеркасск : САГУНА, 1994. – 319 с.
254. Правда (Судебник) Альфреда [Электронный ресурс] // История государства и права средневековой Англии VI–XII вв. : хрестоматия / ред. А. А. Тесля. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2006 / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl06.html.

255. Правда Инэ [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература». Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/VII/680-700/Ine/Pravda/text.phtml?id=4769>.
256. Правда Этельберта // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 2 : Европа: V–XVII вв. – 1999. – С. 63–64. – (Национальный общественно-научный фонд).
257. Про вибори Президента Української РСР : Постанова Верховної Ради Української РСР № 1299-XII від 5 липня 1991 р. // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 10.
258. Про внесення змін до Конституції України : Закон України: Проект // Народна Конституція: Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка. – К. : Громадська організація «Фонд Спадщина», 2009. – С. 15–96.
259. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки станом на 27 жовтня 1989 р. [Электронный ресурс] // Законодавство України : Електрон. текстові, граф., зв. дан. і прикладна прогр. (500 Мб). – К. : ООО «Инфодиск», 2001. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. користувача (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодавство України). – Систем. вимоги: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.
260. Про Президента Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295-XII від 05 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.
261. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – 80 с. – («Закони України»).
262. Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державы своей, Уставом Державнейшего Государя нашего Петра Великого, Отца Отечества, Императора и Самодержца Всероссийского и прочая, и прочая, и прочая. Сего 1722 году, февраля в 11 день публикованным утверждена и всенародно присягою свидетельствована / Феофан Прокопович. – М. : Московская типография, 1722. – 59 с.
263. Радищев А. Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А. Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII / [сост., предисл., вступит. статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова]. – М. : Молодая гвардия, 1986. – С. 569–577. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).

264. Радищев А. Н. Опыт о законодавстве / Александр Николаевич Радищев / Радищев А. Н. Полное собрание сочинений : в 3 т. / А. Н. Радищев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1938–1954. – Т. 3 / [под ред. Н. К. Пиксанова, В. А. Десницкого, Д. С. Бабкина и Б. Б. Кафенгауза]. – 1954. – С. 5–27.
265. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Н. Радищев. – К. : Веселка, 1984. – С. 41–214.
266. Раковский Х. Г. Замечания по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками от 28 сентября 1922 года / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 209–213.
267. Раковский Х. Г. Письмо к Д. З. Мануильскому / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 213.
268. Рапашиньски А. Меморандум Олегу Г. Румянцеву от 18 августа 1990 г. / Анджей Рапашиньски // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 89–104.
269. Республиканизм [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Республиканизм>.
270. Реформы царя Урукагины [Электронный ресурс] // Хрестоматия по истории Древнего мира : в 3 т. / [ред. В. В. Струве]. – М. : Учпедгиз, 1950 // Древний мир Ру, Древний Восток. – Т. 1: Древний Восток. – Режим доступа : <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>.
271. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп від 30 вересня 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. – Режим доступа : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list; jsessionid=734429B15679C0D4F4B5057055BFA05A?currDir=122407>.
272. Робеспьер М. Декларация естественных, гражданских и политических прав человека / Максимилиан Робеспьер ; [пер. с фр. Е. В. Рубинина] // Робеспьер М. М. И. де. Избранные произведения : в 3 т. / Максимилиан Мари Изидор де Робеспьер; сост. А. З. Манфред, А. Е. Рогинская ; ред. В. П. Волгин. – М. : Наука, 1965–1965. – Т. 2 : От свержения монархии до падения Жиронды : август 1792 – май 1793. – 1965. – (Литературные памятники). – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf.
273. Россия подымается с колен. Выступление Президента Российской Федерации Бориса Николаевича Ельцина на церемонии вступления в должность // Куранты. – 1991. – 11 июля. – С. 1.

274. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Жан-Жак Руссо ; [пер. с фр. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова] // Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо ; сост. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин. – М. : Наука, 1969. – С. 151–259.
275. Рыжов К. 100 великих россиян / К. Рыжов. – М. : Вече, 2000. – 656 с. – (100 великих).
276. Рыжов К. В. Монархи мира / К. В. Рыжов. – М. : АСТ, Астрель, 2002. – 445 с.
277. Рымко Е. Шведская модель / Е. Рымко // Аргументы и факты. – 1989. – № 28. – С. 4–5.
278. Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа : <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1>.
279. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
280. Саидов А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовых учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93–107.
281. Саксонская правда [Электронный ресурс] // Библиотека сайта «Восточная литература». Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.htm.
282. Салыгин Е. Н. Теократическое государство. – М. : МОНФ, 1999. [Электронный ресурс] / Юридический виртуальный клуб «Ex-jure». – Режим доступа : <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=370>.
283. Самарский П. Украинский монархизм [Электронный ресурс] / Выборы.org. Социум. – Режим доступа : <http://vybory.org/articles/810.html>.
284. Сахаров А. Д. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии / Андрей Дмитриевич Сахаров // Конституционные идеи Андрея Сахарова : сборник / сост. Л. М. Баткин. – М. : Новелла, 1990. – С. 4–14.
285. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.
286. Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры / Н. Я. Сацков. – К. : Ин-т праксеологии, 1995. – 902 с.

287. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / [ред.: В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев и др.]. – М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968–1968. – Т. 1: Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1–9. – 1968. – 751 с.
288. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
289. Сен-Жюст Л.-А. О Конституции Франции. Речь в Национальном конвенте 24 апреля 1793 г. [Электронный ресурс] / Людовик-Антуан Сен-Жюст ; [пер. с фр. М. А. Бобович] // Сен-Жюст Л. А. Речи. Трактаты / Луи Антуан Сен-Жюст ; отв. ред. А. В. Гордон. – СПб. : Наука-СПб., 1995. – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf.
290. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с фр. Л. С. Цетлина]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1948. – Т. 2. – 1948. – С. 5–101.
291. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : [практикум] / І. М. Сергійчук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 329 с.
292. Симоненко П. Как только начнется процедура импичмента, то это станет судом над всей системой [Электронный ресурс] / Петр Симоненко // Комуністична партія України. – Режим доступа : <http://www.kpu.net.ua/pjotr-simonenko-kak-tolko-nachnetsja-protsedura-impichmenta-to-eto-stanet-sudom-nad-vsej-sistemoj/>.
293. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.
294. Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. – К. – Филадельфия : б/изд-ва, 1995. – 494 с.
295. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
296. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
297. Смирнитский С. А. Древневосточная деспотия [Электронный ресурс] / Журнал «Самиздат»: С. – Режим доступа : http://zhurnal.lib.ru/s/smirnitskij_s_a/history3.shtml.
298. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён : т. 1 / С. М. Соловьёв // Соловьёв С. М. Сочинения: в 18 кн. / С. М. Соловьёв. – М. : Мысль, 1988 – 2000. – Кн. I : История России с древнейших времен : т. 1–2. – 1988. – 797 с.

299. Сообщение Центральной избирательной комиссии по выборам Президента РСФСР // Российская газета. – 1991. – 20 июня. – С. 1.
300. Союзный договор: Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.
301. Сталин И. В. Вопрос об объединении независимых национальных республик / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. – М. : ОГИЗ ; Государственное издательство политической литературы, 1946 – 1952, Издательство «Писатель», 1997 ; Тверь : Научно-издательская компания «Северная корона», 2004 ; Информационно-издательский центр «Союз», 2006. – Т. 5 : 1921–1923 гг. – 1947. – С. 138–144.
302. Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР / И. Сталин // Вопросы ленинизма. – [11-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 545–573.
303. Сталин И. В. Проект резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками / И. Сталин // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 192–193.
304. Старий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : [повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади]. – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991 – 60 М. – С. 3–1017.
305. Стенограмма Пленарного заседания Конституционной Комиссии Верховного Совета РСФСР от 12 октября 1990 года // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 3. – 42 с.
306. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 1999. – 232 с.
307. Судебник города Лондона [Электронный ресурс] // История государства и права средневековой Англии VI–XII вв. : хрестоматия / ред. А. А. Тесля. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2006 / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl09.html.
308. Сунь Ятсен. Избранные произведения / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Наука, 1985. – 784 с.
309. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
310. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві / В. В. Сухонос. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
311. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2011. – 318 с.

312. Сухонос В. В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В. В. Сухонос // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (13–14 грудня 2002 р., Харків) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – Харків : Право, 2003. – С. 165–169.
313. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
314. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / В. В. Сухонос – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
315. Сухонос В. В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 57–63.
316. Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / сост. Р. Рахманалиева. – М. : ГУРАШ, 1992. – 544 с.
317. Татищев В. Н. Разговор двух приятелей о пользе науки и училищ / В. Н. Татищев; предисл. Н. Попова. – М. : Университетская типография М. Каткова на Страстном бульваре, 1887. – С. 1–159.
318. Таяловский М. Я вижу Беларусь только парламентской республикой / М. Таяловский // Народная газета. – 1993. – 6 октября. – С. 2.
319. Теория государства и права : учебник / [Панов В. С, Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.]; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
320. Тиковенко А. Г. Принцип разделения властей: теория и практика / Анатолий Герасимович Тиковенко // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. – 1997. – № 1. – С. 32–37.
321. Тимошенко В. І. Абсолютизм / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 10–11.
322. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
323. Топчій Ю. Українська монархічна перспектива [Електронний ресурс] / Ю. Топчій // Політика і культура. – 2003. – № 7. – Режим доступу до журн. : <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html>.
324. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 480 с.

325. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / С. Л. Удовик. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
326. Україна 1917–1992 : довідник / [упоряд. М. Читальник]. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – 128 с.
327. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. : в 3 т. / [Колісник М. К., Компанієць І. І., Куліченко М. І. та ін.]; за ред. М. І. Супруненко, В. І. Петрова, Л. Д. Хміля. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1967–1970. – Т. 3. – 1970. – 462 с.
328. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф. та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.
329. Усенко І. Б. Автономія України 17–18 ст. / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 24–27.
330. Усенко І. Б. Гетьман / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 584–585.
331. Устав князя Ярослава о церковных судах. Краткая редакция // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / [под общ. ред. О. И. Чистякова]. – М. : Юридическая литература, 1984–1994. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / [отв. ред. В. Л. Янин]. – 1984. – С. 167–188.
332. Федоренко В. Л. Коморські Острови / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 189–190.
333. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник / К. Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.
334. Фейербах Л. Право и государство / Людвиг Фейербах; [пер. с нем. С. А. Ромашко] // Фейербах Л. Сочинения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Наука, 1995–1995. – Т. 1. – 1995. – С. 476–479. – (Памятники философской мысли).
335. Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский; [пер. с лат. Н. Б. Срединской] // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.) : сб. статей / ред. В. И. Рутенбург, И. П. Медведев. – Л. : Наука, 1990. – С. 233–244.
336. Франклин Б. О переработке Библии / Бенджамин Франклин; [пер. с англ. А. Старцева] // Американские просветители: избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968–1969. – Т. 1. – 1968. – С. 119–120. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).

337. Франклин Б. Рассуждение о свободе и необходимости, удовольствии и страдании / Бенджамин Франклин ; [пер. с англ. М. Г. Ярошевского] // Американские просветители: избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг ; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 1. – 1968. – С. 69–85. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
338. Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга государя: Антология / [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2004. – С. 290–416.
339. Фрумкин С. А. Новый Король Галактики: Фантастический роман / С. А. Фрумкин. – М. : АРМАДА, 2001. – 586 с. – (Фантастический боевик).
340. Хашматулла Б. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Бехруз Хашматулла. – Одесса, 1994. – 21 с.
341. Хашматулла Б. Мусульманская концепция государства / Бехруз Хашматулла // Держава і право : збірник наукових праць : Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 46–51.
342. Хмельницький Б. Речь на Переяславской Раде / Б. Хмельницький // Казачье слово. – 2004. – 21 января. – С. 1.
343. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учебное пособие : в 2 ч. / под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузичина. – М. : Высшая школа, 1980–1980. – Ч. 1 : Древний Египет, Куш и страны Передней Азии. – 1980. – 328 с.
344. Хрестоматия по истории Древнего Рима / [ред. С. Л. Утченко]. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 675 с.
345. Хрестоматия по истории Нового времени стран Европы и Америки : в 2 кн. / сост. Д. В. Кузнецов. – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2010–2010. – Кн. 1 : Внутриполитическое развитие : Ч. 1 : XVII–XVIII вв. – 2010. – 432 с.
346. Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII век включительно) / сост. В. С. Дмитриченко. – К. : КГУ, 1959. – 402 с.
347. Хрестоматия по истории философии : Учебное пособие : в 3 ч. / [Башкалова В. А., Пружинина О. Б., Яшин Б. Л. и др.] ; под ред. Л. А. Микешинной. – [2-е изд., доп.] – М. : ВЛАДОС, 1997–2001. – Ч. 1 : Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение. – 1997. – 448 с.

348. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / [ред. А. А. Губер, А. В. Ефимов]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1963–1967. – Т. 1: 1640–1815 / [ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова]. – 1963. – 768 с.
349. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / [ред. А. А. Губер, А. В. Ефимов]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1963–1967. – Т. 2 : 1815–1870 / [ред. С. С. Шустерман, А. М. Дубинский]. – 1965. – 783 с.
350. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / [за ред. В. Д. Гончаренка]. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
351. Хрестоматія з історії політичних вчень : посібник / [упоряд. і комент. О. М. Уривалкіна]. – К. : Дакор, КНТ, 2008. – 456 с.
352. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. / Павло Христюк. – Відень, 1921–1922. – Т. II : На дорозі до селянсько-робітничої державності ; Трагедія української революції. – 1921. – 204 с.
353. Цицерон Марк Туллий. Вторая филиппика против Марка Антония [Электронный ресурс] / Марк Туллий Цицерон ; [пер. с лат. В. О. Горенштейна] // Цицерон Марк Туллий. Речи : в 2 т. / Марк Туллий Цицерон ; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Изд-во АН СССР, 1962–1962. – Т. 2 : 62–43 гг. до н.э. – 1962. – (Серия «Литературные памятники»). – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/cicero/oratio/2philippic-f.htm>.
354. Цицерон Марк Тулій. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Цицерон Марк Тулій. Про державу ; Про закони ; Про природу богів / Марк Тулій Цицерон ; [пер. з лат. Володимир Литвинов]. – К. : Основи, 1998. – С. 27–152.
355. Часовая стрелка революции подошла к полдню [Электронный ресурс] / Великая Французская революция, дискуссии. – Режим доступа : http://vive-liberta.narod.ru/discuss/process_louis_dscss.htm.
356. Челябинский А. Нужна стабильная и компетентная власть (аргументы в пользу Президента) / Александр Челябинский // Советская Белоруссия. – 1993. – 17 ноября. – С. 1–2.
357. Чернега В. Н. Политический кризис и усиление президентской власти во Франции: размышления над опытом / В. Н. Чернега // Конституционный вестник РСФСР. – 1991. – № 5. – С. 67–76.
358. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран) / З. М. Черниловский. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 656 с.
359. Черниловский З. М. Институт президентуры в свете исторического опыта / З. М. Черниловский // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 110–116.

360. Чжуанцзы. Достойный быть предком и царём / Чжуанцзы ; [пер. с древнекит. Л. Позднеевой] // Дао: гармония мира. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1999. – С. 195–199. – (Серия «Антология мысли»).
361. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.
362. Чугаев С. Союзный парламент обсуждает Союзный договор / С. Чугаев // Известия. – 1991. – 3 декабря. – С. 2.
363. Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Харьков : Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – 320 с.
364. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / М. Ф. Чудаков. – Мн. : Новое знание, 2001. – 576 с.
365. Чудаков М. Ф. Президент – совесть нации / М. Ф. Чудаков // Беларус. думка. – 1992. – № 5. – С. 5.
366. Чухонкин А. Ю. Победа Князя Лихтенштейна [Электронный ресурс] / Братство Креста Господня. – Режим доступа : <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html>.
367. Шабайлов В. Президентская власть: за и против / В. Шабайлов // Знамя юности. – 1993. – 19 ноября. – С. 4.
368. Шан Ян. Шан цзюнь шу / Шан Ян ; [пер. с кит. Л. С. Переломова]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Ладомир, 1993. – 392 с.
369. Шаповал В. М. Державний лад країн світу / В. М. Шаповал. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 320 с.
370. Шаповал В. М. Інститут глави держави в українському конституціоналізмі кінця ХІХ–початку ХХ ст. / В. Шаповал, В. Головатенко. // Вісник АПрН. – 1997. – № 2 (9). – С. 49–51.
371. Шаповал В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 768–759.
372. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / В. М. Шаповал. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
373. Шаповал В. М. Республіка / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 297.
374. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / Шаповал В. М. – К. : Юрид. фірма «Салком»; «Юрінком Інтер», 2005. – 560 с.

375. Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 295–296.
376. Шарварок О. Чинник солоної води в житті праукраїнців / О. Шарварок // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 121–125.
377. Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України [Електронний ресурс] / В. Шатіло. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>.
378. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1997. – 303 с.
379. Шемшученко Ю. С. Президент України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 65–66.
380. Шилов Ю. Начало начал / Ю. Шилов. – К. : София, 2002. – 304 с.
381. Шишов А. Русские князья / Алексей Шишов. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 448 с. – («Исторические силуэты»).
382. Шокарев Е. Опрос депутатов Верховного Совета РСФСР, присутствовавших на Пленарном заседании Конституционной комиссии 31 августа 1990 г. / Е. Шокарев // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 63–66.
383. Шульгин В. В. 1920 год / В. В. Шульгин // В огненном кольце. Век XX / [сост. Ю. А. Щетинов]. – М. : Молодая гвардия, 1988. – С. 598–621. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).
384. Шумов И. Л. «Совет господ» и государственная печать в Новгороде и Пскове XIII–XV вв. в контексте истории средневековой Европы : дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Шумов Илья Львович. – Тверь, 2006. – 216 с.
385. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер ; [пер. с англ.]. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
386. Эдикт, запрещающий парламентам вмешиваться в государственные дела и администрацию (февраль 1641 г.) [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература». Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVII/1640-1660/Ludovic_XIII/edikt_gegen_parlament_admin_02_1641.htm.
387. Эйке из Репкова. Саксонское зеркало (Sachsenspiegel) [Электронный ресурс] / Учиться – это легко, библиотека. – Режим доступа : http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/igp_not_ru/zakony.htm.

388. Элфорд А. Ф. Боги нового тысячелетия / А. Ф. Элфорд ; [пер. с англ. Ю. Лисовского]. – М. : Вече, 1998. – 528 с.
389. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс ; ЦК КПСС, Институт марксизма-ленинизма. – М. : Политиздат, 1966. – 484 с.
390. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1953. – 192 с.
391. Эпоним [Электронный ресурс] / Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Эпоним>.
392. Ющик О. І. Правова реформа: загальні поняття, проблеми здійснення в Україні / О. І. Ющик. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 191 с.
393. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.
394. Constitution of the People's Democratic Republic of Algeria 1989 (amended by the constitutional revision of 1996) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.conseilconstitutionnel-dz.org/Anglish/Constitution/1989/SUMmary89.htm>.
395. Constitution of the Republic of Cuba, 1992 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.cubanet.org/ref/dis/const_92_e.htm.
396. Constitution Of The Republic Of Sudan (entered into force 1 July 1998) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.sudan.net/government/constitution/english.html>.
397. Fundamental law of the Union Comoros Adopted on 23 December 2001 [Electronic resource]. – Access mode : [http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20\(english%20summary\)\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20(english%20summary)(rev).doc).
398. Milkis S. M. The American Presidency: origin and development, 1776–2002 / S. M. Milkis, M. Nelson. – [4th ed.]. – Washington : CQ Press, 2003. – 496 p.
399. Powell B. Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence / B. Powell. – Cambridge : Harvard University Press, 1982. – 279 p.
400. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited / G. Sartori. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1987. – Part 2. – 542 p.
401. Stepan A. Constitutional Frameworks and Democratic Constitution / A. Stepan, C. Skach // Word Politics. – 1989. – № 46 (October). – P. 3–12.
402. The 1959 Constitution [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.gov.bn/government/contitut.htm>.
403. The constitution of the Republic of Sri Lanka [Electronic resource]. – Access mode : http://confinder.richmond.edu/admin/docs/srilanka_constitution.pdf.

404. Tunisia – Constitution (Adopted on: 1 June 1959) (Amendment on: 12 July 1988) (ICL Document Status: 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html.
405. United Kingdom (ICL Document Status: 1992) (Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html>.

Додатки

РОСІЙСЬКІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ЮРИСТИ ТА ВЧЕНІ, ЩО ДОСЛІДЖУВАЛИ ФОРМУ ПРАВИЛІННЯ

О. Алексєєв серед професорів Московського університету:
Сидять: В. Сербський, К. Тімірязєв, М. Умов, П. Мінаков, О. Мануйлов,
М. Мензбір, О. Фохт, В. Шервинський, В. Цераський, С. Трубецькой.
Стоять: І. Алексинський, В. Рот, М. Зелинський, П. Лебедев, О. Ейхенвальд,
Г. Шершеневич, В. Хвостов, О. Алексєєв, Ф. Рейн, Д. Петрушевський,
Б. Млодзеєвський, В. Вернадський, С. Чаплигін, М. Давидов.

Гессен Володимир
Матвійович

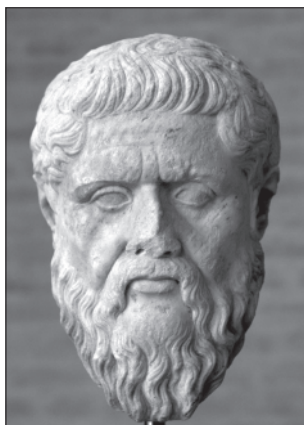

Градівський Олександр
Дмитрович

ІДЕОЛОГИ МОНАРХІЗМУ

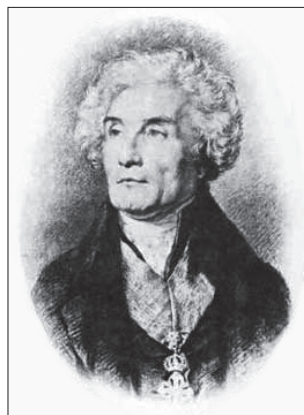
Шан Ян – видатний
китайський легіст

Платон – видатний
давньогрецький філософ

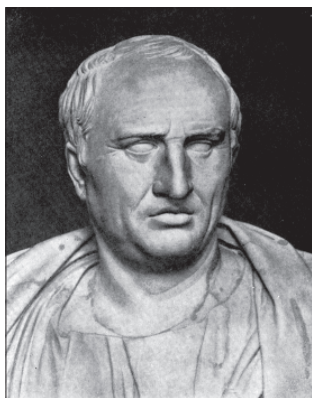

Фома Аквінський – видатний
середньовічний філософ-
схоласт, основоположник
теологічної теорії походження
держави, коментатор
Аристотеля

Жозеф де Местр –
основоположник теорії
авторитаризму

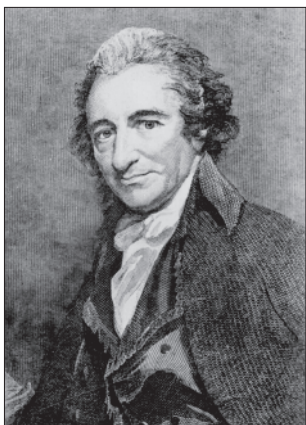
ІДЕОЛОГИ І ПРАКТИКИ РЕСПУБЛІКАНІЗМУ

Марк Тулій Цицерон –
давньоримський оратор,
критикував будь-яку спробу
ліквідувати римську республіку

Іммануїл Кант –
основоположник німецького
лібералізму, розглядав
республіку як ідеальну форму
держави

Томас Пейн –
американський мислитель-
революціонер

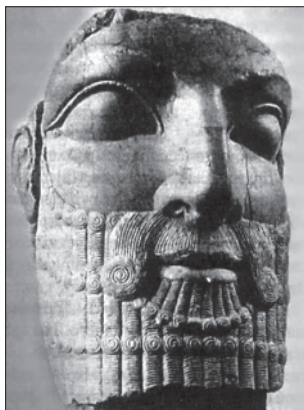

Марі Жан-Антуан-Нікола
Кондорсе – лідер та ідеолог
жирондистів Франції

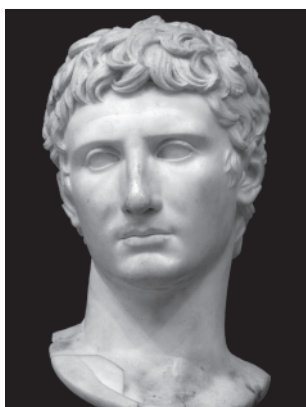
ВТІЛЕННЯ АРХАЇЧНОЇ МОНАРХІЇ

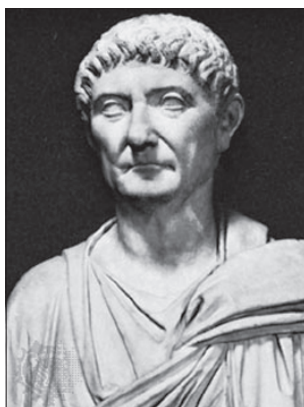
Хамурапі – правитель
Вавилону

Дарий I –
давньоперський цар

Октавіан Август –
принцепс Стародавнього
Риму

Діоклетіан Божественний –
повелитель Стародавнього
Риму

ОСНОВНІ ВТІЛЕННЯ КЛАСИЧНОЇ МОНАРХІЇ В ЄВРОПІ

Карл Великий – імператор
Заходу

Іоан Безземельний –
король Англії

ФІЛОСОФИ НА ТРОНИ

Марк Аврелій –
давньоримський імператор

Тимур (Тамерлан) –
правитель Маравенахру
(зображення французького
художника XVI ст.)

ФРАНЦІЯ – БАТЬКІВЩИНА КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА

Людовик XVI – король Франції під час революції, вперше в історії людства був обмежений писаною конституцією

Наполеон I Бонапарт – імператор Франції доби I Імперії

Людовик XVIII (воскова скульптура) – король Франції, перший у світі глава держави

Луї Бонапарт, він же – імператор II Імперії Наполеон III – перший (і останній) президент II Республіки Франції, перший президент в Європі, перший в Європі президент президентської республіки

Луї Адольф Тьєр – перший президент III Республіки Франції

Патрис де Мак-Магон – другий президент III Республіки Франції, перший у світі президент парламентської республіки

Венсан Жюль Оріоль – перший президент IV Республіки Франції (парламентської республіки)

Шарль де Голль – перший президент V Республіки Франції, перший у світі президент змішаної республіки

АБСОЛЮТНІ МОНАРХИ – БАТЬКИ КОНСТИТУЦІЙ

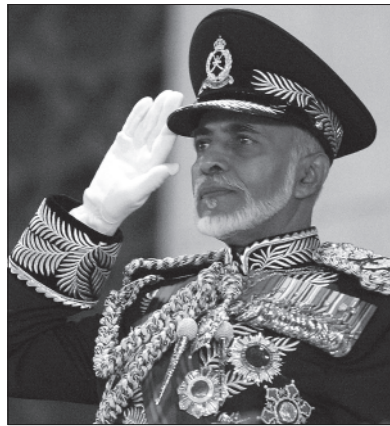
Адб дель-Азис II – перший король Саудівської Аравії, останній емір Неджду, почав формувати саудівське конституційне законодавство

Умар Алі Сайфуддін III – перший султан незалежного Брунею, видав чинну на сьогодні конституцію султанату

Фахд – король Саудівської Аравії, видав першу загальносаудівську конституцію

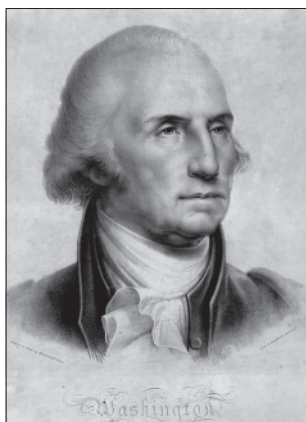
Кабус бен Саїд Альбусаїд – султан Оману, видав «Білу книгу» – чинний Основний закон

КОЛЕГІЯ – ОСНОВНА СТРУКТУРА АРХАЇЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

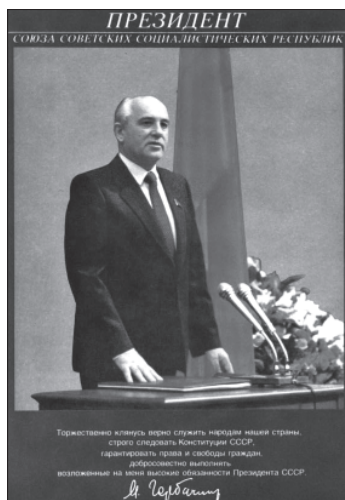

Чезаре Маккарі «Римський сенат»

ПРЕЗИДЕНТСТВО – ОСНОВНА СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Джордж Вашингтон – перший у світі президент, перший президент США, перший президент президентської республіки

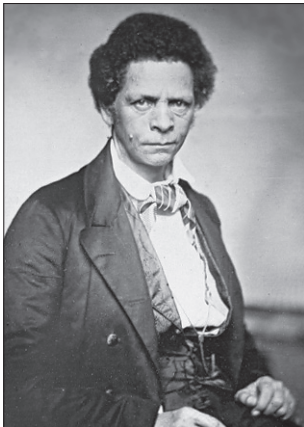

Михайло Горбачов – перший (і останній) президент СРСР (плакат доби Перебудови)

ПЕРШІ ПРЕЗИДЕНТИ В АЗІЇ, АФРИЦІ ТА ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Сунь Ятсен – перший президент Китайської Республіки.
Перший президент в Азії

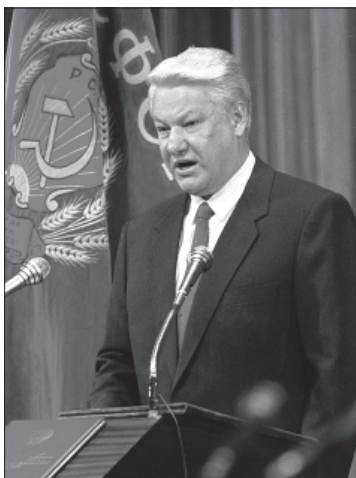

Джозеф Дженкінс Робертс –
перший президент Ліберії.
Перший президент в Африці

Анрі Кристоф – перший президент
Гаїті. Перший президент у
Латинській Америці

ПРЕЗИДЕНТИ РОСІЇ І БІЛОРУСІ

Борис Єльцин – перший президент Росії

Володимир Путін – другий і четвертий президент Росії

Дмитро Медведєв – третій президент Росії

Олександр Лукашенко – перший президент Республіки Білорусь

МОНАРХІЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

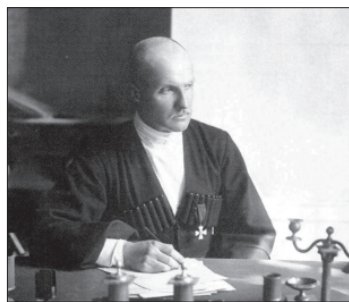

Скіфський цар Атей
(воскова скульптура)

Данило Галицький (воскова
скульптура) – галицько-
волинський князь, єдиний король
в Київській Русі

ГЕТЬМАНСТВО В УКРАЇНІ

Павло Скоропадський – гетьман
України доби Другого Гетьманату

- ◀ Богдан Хмельницький (воскова
скульптура) – гетьман України доби
Першого Гетьманату

ПРЕЗИДЕНТИ УКРАЇНИ

Леонід Макарович Кравчук –
перший президент України

Леонід Данилович Кучма –
другий президент України

Віктор Андрійович Ющенко –
третій президент України

Віктор Федорович Янукович –
четвертий президент України

ІДЕОЛОГИ РОСІЙСЬКОГО АЛЬТЕРНАТИВІЗМУ

Роман Злотніков – російський письменник, ідеолог російського неомонархізму

Максим Калашников (Володимир Кучеренко) – російський публіцист, ідеолог технократичного імперіалізму

ІДЕОЛОГИ «ТРЕТЬОГО ГЕТЬМАНАТУ»

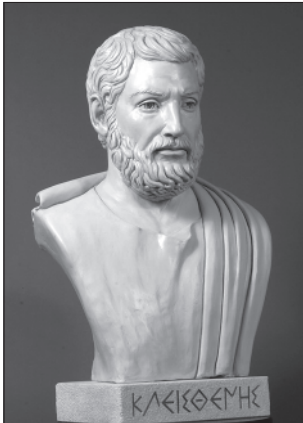

Ігор Володимирович Каганець – прихильник «сильного гетьманства»

Микола Іванович Малишко – прихильник «слабкого гетьманства»

ВЕЛИКІ РЕФОРМАТОРИ

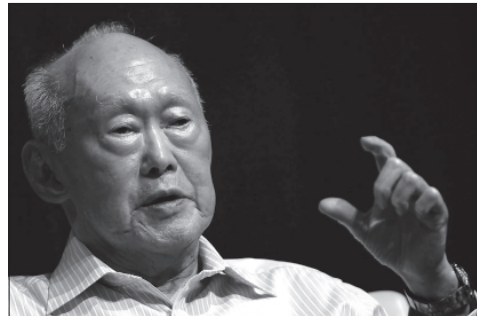
Клісфен – давньогрецький реформатор, афінянин, завершив об'єднання Атики, яке розпочав ще цар Тезей

Петро I (воскова скульптура) – останній московський цар і перший російський імператор, створив у Росії самодержавну монархію

Джабір III – емір Кувейту, створив найпотужнішу соціальну державу у світі

Лі Куан Ю – прем'єр-міністр Сингапуру, провів перехід країни із «третього світу» (аграрний світ) у «перший» (постіндустріальний)

ЗНАМЕНИТІ ДИКТАТОРИ

Франсиско Пауліно
Ерменехільдо Теодуло Франко
Баамонде – глава держави в
Іспанії

Аугусто Хосе Рамон Піночет
Угарте – президент Чилі

Хаджи Мухаммед Сухарто –
президент Індонезії

Жан-Бедель Бокасса – імператор
Центральнoафриканської
республіки

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович

Державне правління: еволюція сучасних форм

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор Є.В. Грищенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 20.10.2014
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,1. Обл.-вид. арк. 15,9.
Додрук. Замовлення № Д14-10/29

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-75-85
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна